SARṄGADHARA

Acc No 99

2

ग्रंथ ९

श्रीकृ ६८

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॐ नमः श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजन
मानसनिवासाय श्रीरामाय ॥ विजयंते परानंदकृष्णपादरजःकणाः ॥ याः धृता मूर्ध्नि जायंते महेशादिम
हेशजाः ॥ १ ॥ अंके बालिं त्रातनध्यायेर्मुक्तिरेकादशेऽत्ततः जायंते बेतिहासोक्तिः समासव्यासरूपतः ॥ २ ॥ नारदो
वसुदेवाय समासेन न्यवर्णयत् ॥ भगवान् कृष्णद्वैपायनो विस्तरेणाथ वाग्मिभिः ॥ ३ ॥ तत्र तु प्रथमे ध्याये यदुवं
शस्य संक्षयः ॥ उपादिष्टो विरागाय मोक्षलंबपदेशतः ॥ ४ ॥ प्रवृत्तितः परानंदकृष्णक्रीडानुवर्णितः ॥ ते
नि हन्त्या परानंदपदारोहोनुवर्ण्यते ॥ ५ ॥ एवं तावद् दशमस्कंधे भूमौ रावतारणाय निजविभूतिविभ
वितयदुवंशस्य यदुवंशावतरितसकलसुरांशस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य तदुचितप्रदृष्टिविडंबनेन
तच्चरूवरणस्मरणादिपरार्णपरमानंदकारणं क्रीडानिरूपिता ॥ अथेदानीमुपरिमिति योगमा
यावैभवस्य भक्तानामात्मतत्त्वोपदेशाय एवं कं ॥ क्रीडार्थं भूतले अवतारितानां चाधिकारिणां ॥ सुरांश
नां मोक्षलाभदेशेन तन्निदधिकारिपदप्रापणेन एवं कं च ब्रह्माद्यनुमहाय निजपदारोहो निरू
प्यते ॥ तत्र कुरुक्षेत्रयात्रायां भविरक्तस्य वसुदेवस्य कर्मणा कर्मनिर्हरणाय व्यास्याख्यात्तदुच
तां ॥ मित्येव कर्तव्यं अत्र दृष्टांतः ॥ मित्यत्यैवं कर्मयोगं कर्मयोगं एष्टवतो नारदादिभिः कर्मयोगो
निरूपितः कर्मणा कर्मनिर्हार एष साधु निरूपितः ॥ यच्छ्रद्धया प्रवित्तेत मुकुंदो नेज्येत एरूपमि
त्यादिना ॥ ७ ॥ एष्टवतो नरयुष्टिभिः कर्मयोगो निरूपितः ॥ कर्मणा कर्मनिर्हार एव साधु निरूपि
तः ॥ यच्छ्रद्धयास्त्रिविभिर्नगणुलकेनेज्यत एरूप इत्यादिना तेनाच विशुद्धसत्वस्य श्रीकृष्णमेषे परमे
श्वरत्वेन ज्ञानवतः ॥ षडूर्मौ नियपरमा ध्याये श्रीकृष्णेनात्मतत्त्वमुपदिष्टं ॥ वचोवः समवेतार्थं
तातेतदुपमन्महे यन्न पुरा समुद्दिष्टपतन्नवत्रामजदाहृत इत्यादिना ॥ तत्र विषयभोगानि भ्वन

श्री·भा·ए·टी· एतच्छ्रिगृणोति ॥ येकोपिताइति सपत्नद्वयोः धनादिभिः ॥ कोपिताः कोपकारिणः सुबहयथाभवति तथा

एतद्विवृणोति। ये कोपिता इति। सपत्नैर्दुर्योधनादिभिः। कोपिताः कोपं कारिताः। सुबहु यथा भवति तथा
बहुवारमित्यर्थः। तदेवाह दुर्द्यूतहेलनैकचग्रहणादिभिरिति। दुर्द्यूतं कपटद्यूतं हेलनमवज्ञा कचग्र
हणं दुःशासनेन द्रौपद्याः केशाकर्षणं एतानि आदिर्येषां गरदानजतुगृहदाहादीनां तैः। कृत्वा ये कोपिताः
तान् पांडुसुतान् निमित्तं कृत्वा इतरेतरतः उभयोः पक्षयोः समेतान् मिलितान्। नृपान् हत्वा क्षितेर्भा
रं निरहरत् जहार। यद्वा ये कोपिताः पै ये कोपिताः तान् इतरेतरतः परस्परं निमित्तं कृत्वेत्यन्वयः। येता
वत्सकटदैत्या एतन्नाद्यः तान् स्वयमेव हतवान्। ये तु दैत्याः बांधवरूपेणाश्रिताः तान् परस्परं निमि

2

ये कोपिताः सुबहु पांडुसुताः सपत्नैर्दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिस्तान्। कृत्वा निमित्तमितरेत
रतः समेतान्। हत्वा नृपान्निरहरत्क्षितिभारमीशः॥ २॥ भूभारराजपृतना यदुभिर्निरस्य गुप्तैः स्व
बाहुभिरचिंतयदप्रमेयः। मन्येऽवनेर्ननु गतोप्यगतं हि भारं यद्यादवं कुलमहो अविषह्यमास्ते॥ ३॥

तं विधाय हत्वा भूभारं मया कृतवानित्यर्थः॥ २॥ अपि च भूभारेत्यादि॥ अन्यच्च प्रभुर्वा भारभूताः राजपृत
नाः राज्ञां पृतनाः सेनाः राजसैन्यं पृतनाश्चेति वा। स्वबाहुभिर्गुप्तैः परिरक्षितैः। यदुभिर्विवादादि। छले
नाल्पनिरस्य हत्वा बाहुभिरिति॥ बहुवचनं वसुतश्चतुर्भुजाभिप्रायेण। नन्वेवं कृतं किं चिकीर्षतीति ज्ञात्वा
कथं तस्मै यादवानां दुर्ख्यंतीत्याह॥ अप्रमेयः प्रमातुमशक्यः। चिंतामाह मन्य इति। ननु चिंता वितर्के अव
नेर्भूमेर्भारो यद्यपि लोकप्रतीत्या गतः तथाप्यगतमेवमन्ये। यद्यस्मात्। अविषह्यं सोढुमशक्यं। यादवं
कुलमित्यनेनैव श्रुवंशत्वात्स्वयं हननमनुचितमिति सूचितं॥ ३॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥

SĀRṄGADHARA

ढौघंवृत्तांतंनरकादिभिः क॥पुनस्तिरोहितमासीत् तदेवेदानींनारदमुखेनप्रथमपराध्यायेननिरू
प्यते॥अत्रतुप्रथमेऽध्यायेइत्यादिनायदुकुलस्यब्रह्मशापोपदेशनात्तुतत्तद्विषयसुखाना
मप्यनित्यताप्रतिपाद्यते॥ततश्चतुर्भिर्निमिजायंतेयसंवादेनसपरिकरंपरमात्मतत्त्वनिरूप

॥श्रीशुकउवाच॥कृत्वादैत्यवधंकृष्णःसरामोयदुभिर्वृतः॥भुवोऽवतारयद्भारंजविष्टं
जनयन्कलिं॥१॥

णं॥ततःषड्भिर्भगवदुद्धवसंवादप्रस्तावः॥ततस्त्रयोविंशत्याउद्धवंप्रतिभगवतातत्त्वनिरूपि
णां॥ततोद्वाभ्यांमौषलक्रीडेत्येवमेकत्रिंशताध्यायैरेकादशस्कंधस्यप्रवृत्तिः॥तस्यचयथाम
तिव्याख्यानमारभ्यते॥तत्रमौषलप्रसंगार्थंपूर्वकथार्थमनुवदतिश्लोकद्वयेन॥कृत्वेति॥अ
वतारयन्॥अवातारयदित्यन्वयः॥भुवः॥जविष्ठंवेगवत्तरंअतितीव्रंहिंसापर्यवसायिन
मित्यर्थः॥कलिंकलहं॥१॥

श्री·भा·ए·टी·
२

॰ब्रह्मण्येभ्यः ॰वदान्यानां ॰प्रसेवकेभ्यो वा विप्राः कुप्यन्ति कृष्णचेतसस्तु नतरां तेषामाह ब्रह्मण्यानामिति त्रिभिः। किंच कोपेनापि कृष्णचेतसां कथमभून्न प्राक् पूर्णानां हि तत्स्पर्धाः ८ ॰प्रतः स्वच्छस्यापि निमित्तस्याभावान्निमित्तान्तरं पृच्छति यन्निमित्त इति। एकात्मनां एकचित्तानां एकभेदः कलहः ९ ईश्वरेच्छैवात्र निमित्तमिति परिहरति। बिभ्रदिति सकलानां सुन्दरवस्तूनां सन्निवेशो विन्यासविशेषो यस्मिंस्तत् वपुर्बिभ्रन्, तर्हि किमिति नोद्धृत्य दूषयपरः न सुमंगलं कर्माचरन्, तर्हि कयापि कामनया न आप्तकामः तर्हि किमिति

3

श्रीराजोवाच॥ ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनां॥ विप्रशापः कथमभूद्वृष्णीनां कृष्णचेतसां॥८॥ यन्निमित्तः स वै शापो यादृशो द्विजसत्तम॥ कथमेकात्मनां भेद एतत्सर्वं वदस्व मे॥९॥
श्रीशुक उवाच॥ बिभ्रद्वपुः सकलसुंदरसन्निवेशं कर्माचरन्भुवि सुमंगलमाप्तकामः ॰आस्थाय धाम रममाण उदारकीर्तिः संहर्तुमैच्छत कुलं स्थितकृत्यशेषः १०

कर्माचरति धाम द्वारवत्याख्यं गृहम् आस्थाय रममाणः गृहे रममाणात् कर्मग्राहि चित्तमित्यस्पर्धाः न तु किंना प्राकामस्य गृहस्थाकर्म भिन्ना तन्नाह उदारकीर्तिः बहुफलप्रदा कीर्तिर्यस्य सः कीर्ति वितानार्थमित्यर्थः एवं परमैश्वर्यो ऽया तन्मायया एवं कुलं संहर्तुमैच्छत् ननु कस्माद्धेतो स्थितः कृत्ये भूभारहरणे शेषो यस्य सः १०

तर्हि इदं मध्य एवौदासीन्यं तत्राह नैवेति अन्यतः देवादिभ्योऽपि यादवकुलस्य परिभवस्तिरस्कारो न भवेत् कुतः म
संश्रयस्य मा संश्रयं यस्य संश्रयं कुलं तस्य किं च नित्यं विभवोन्नहनस्य विभवैः गजतुरंगादिभिः उद्धतस्य तस्य च तर्हि
इदं किं निमित्तं संहर्तव्यं तत्राह विभवोन्नहनस्येति तस्मादेवं करिष्यामीत्याह अन्तः कलिमिति शांतिं उपरामं उपैमि॥
वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा उपैष्यामीति तदनंतरं धाम वैकुंठाख्यं उपैष्यामीत्यर्थः ४ व्यवसितः कृतनिश्चयः
संजह्रे उपसंहृतवान् ५ ततश्च भारहरणानंतरं सर्वं संपाद्य स्वलोकं जगामेत्याह स्वमूर्त्येति लोकानां ला
वण्यनिर्मुक्तिः त्यागो यस्यां तया यामपेक्ष्यान्यो लोके सुन्दराणां नास्तीत्यर्थः

नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत्कथंचिन्मत्संश्रयस्य विभवोन्नहनस्य नित्यं अन्तःकलिं यदुकुलस्य विधाय वेणु
स्तंबस्य वह्निरिव शांतिमुपैमि धाम ४ एवं व्यवसितो राजन्सत्यसंकल्प ईश्वरः शापव्याजेन विप्राणां संजह्रे
स्वकुलं विभुः ५ स्वमूर्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्या लोचनं नृणां गीर्भिस्ताः स्मरतां चित्तं पदैस्तानीक्षतां क्रियाः
आच्छिद्य कीर्तिं सुश्लोकां वितत्य ह्यंजसा नु कौ तमोऽनया तरिष्यंतीत्यगात्स्वं पदमीश्वरः ७

यद्वा लोके योऽन्यो लावण्यस्य विनिर्मुक्तिः निःसृतिः यतः यत्संबंधेन लोको लावण्यवान् भवतीत्यर्थः तया स्वमूर्त्या
नृणां लोचनं आच्छिद्य आकृष्य ततोऽन्यस्यावलोकने लोचनस्यावृत्तेः तथा स्वगीर्भिः स्वा गिरः स्मरतां चित्तं आच्छिद्य
तथा पदैः तत्र तान् ईक्षतां किं तैः तानि पदानि द्रष्टुं गमनारब्धानां संसारान्तरगमनाय अन्यतो गमनादिकाः क्रियाः आच्छिद्य तत्र
लिंतर्...नां सर्वेषां चरणादिप्रवृत्तेः स्तोकाः निष्क्रांतत्वेत्यर्थः ६ किं च इतरानपि जनान् आप्यायितुं संसारोत्तरणाय कीर्तिं पृथिव्यां वि
भनाः सुश्लोकाः कथिता यस्यां तां सुश्लोकां कीर्तिं वितत्य विस्तार्य अनया कीर्त्या अंजसा सुखेनैव तमो निःशेषं तमो तरिष्यंतीत्यभिप्रे

प्रलब्धाः वंचिताः १६ तस्मिन्नुदरे अयस्मयं लोहमयं मंदभाग्यैरस्माभिः किमेतत्कृतं नः अस्मान् किं वदिष्यं
तीति विह्वलिताः सतो मुसलमादाय गेहान्ययुः १८ एतेऽग्रसेनायमनुश्रावितमाय। आहुकः उग्रसेनः सोपि
प्राकृतमवृष्ट्वैव प्रास्यान्न प्राक्षिप्यवान् अस्य मुसलस्य

एवं प्रलब्धा मुनयस्तानूचुः कुपिता नृप जनयिष्यति वो मंदा मुसलं कुलनाशनं १६ तच्छ्रुत्वा
तेतिसंत्रस्ता विमुच्य सहसोदरं सांबस्य ददृशुस्तस्मिन्मुसलं खल्वयस्मयं १७ किं कृतं मंदभा
ग्यैर्नः किं वदिष्यंति नो जनाः इति विह्वलिता गेहानादाय मुसलं ययुः १८ तच्चोपनीय सदसि
परिम्लानमुखश्रियः राज्ञ आवेदयांचक्रुः सर्वयादवसन्निधौ १९ श्रुत्वामोघं विप्रशापं दृष्ट्वा च
मुसलं नृप। विस्मिता भयसंत्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकसः २० तच्चूर्णयित्वा मुसलं यदुराजः स आहुकः
समुद्रसलिले प्रास्यल्लोहं चास्यावशेषितं २१ कश्चिन्मत्स्योऽग्रसील्लोहं चूर्णानि तरलैस्ततः उह्य
मानानि वेलायां लग्नान्यासन् किलैरकाः २२ मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैर्जालेनान्यैः सहार्णवे मत्स्योदर
गतं लोहं स शल्ये लुब्धकोकरोत् २३ भगवान् ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोपि तदन्यथा कर्तुं नैच्छद्विप्रशापं का
लरूप्यन्वमोदत॥ २४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे प्रथमोध्यायः॥ १॥ ॥॥ ॥

चूर्णीक्रियमाणस्यावशेषितं लोहं अग्रसत् अस्मन् तत्रैस्तरंगैः प्रत्यैरकाः सह शल्ये शरागे ज्ञाता सर्वार्था येन सः
ईश्वरोपि समर्थोपि सन् अन्यथा कर्तुं नैच्छत् किं त्वन्वमोदत यतः कालरूपी॥ २४॥ इति नानार्थदीपिकायां

ईश्वरेच्छयोचितं ब्रह्मशापनिमित्तं वक्तुमाह कर्माणीति कर्माणि गायज्जगतः कर्माणि कृत्वा निसृष्टा मुनयः पिंडा
रकं समगमन् सन्निहितान्वयः निसृष्टाः प्रस्थापिताः पूर्वोक्तमुदारकर्माणि तानि विदधत् कर्माणि विशिनष्टि पुण्य
निवहान्यस्मादित्यादिनाः पदकानि विदधत् समेधादि कर्माणि पुण्यमेव जनयंति पत्रोपल्लवनादीनि
उक्तानि सुकर्माणि वक्तव्यानि प्रायश्चित्तादीनि पापमेव हरंति एतानि तु सर्वेषां मंगलानि तदाह पुण्यानि निवह
ति कीर्तिनादि पुण्यानि निवहंति प्रापयंतीति तथा सुमंगलानि सुखात्मकानि जायते॥

कर्माणि पुण्यनिवहानि सुमंगलानि गायज्जगत्कलिमलापहराणि कृत्वा। कालात्मना नि
वसता यदुदेवगेहे पिंडारकं समगमन् मुनयो निसृष्टाः ११ विश्वामित्रोऽसितः कण्वो दुर्वासा भृ
गुरंगिराः कश्यपो वामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठो नारदादयः १२ क्रीडंतस्तानुपव्रज्य कुमारा यदुनंदनाः
उपसंगृह्य पप्रच्छुरविनीता विनीतवत् १३ ते वेषयित्वा स्त्रीवेषैः सांबं जांबवतीसुतं एषा पृ
च्छति वो विप्रा अंतर्वत्न्यसितेक्षणा १४ प्रष्टुं विलज्जती साक्षात् प्रब्रूताऽमोघदर्शनाः प्रसोष्यंती
पुत्रकामा किं स्वित् संजनयिष्यति॥१५॥

जगतः कलिमलापहराणि कृत्वा मुनिप्रस्थापने हेतुः कालात्मना संहाररूपेण यदुदेवगेहे निवसता स्वं
कुलं संजिहीर्षता प्रेषिताः पिंडारकं तन्नामकं तीर्थविशेषं ११ उपसंगृह्य पादग्रहणं कृत्वा प्रश्रयप्रकारमाह
द्वयेन ते वेषयित्वेति १४ हे अमोघदर्शना विप्रा एषा अंतर्वत्नी गर्भिणी वः युष्मान् पृच्छति प्रष्टुं विलज्जतीति
जमाना प्रसवकाले न पृच्छतीत्यर्थः प्रसोष्यंतीति प्रसवं प्राप्स्यमाना किं स्वित् संजनयिष्यति कन्यां वा पुत्रं वा प्रब्रूत १५

तदेवंयद्यपिभवंतिआगमनमात्रेणैववयंकृतार्थास्तथापिपृच्छामि॥नवेत्तीतितद्विषयेधर्मैःप्रसन्नो
भगवान्तारितवानित्यर्थः॥ननुत्वत्तोपिकिमन्योभगवत्प्रसादयात्रमतितत्राह॥अहंकिलेतिभुविप्रजा
र्थोऽपूजयंपुत्रलाभप्रयोजनसन्॥पूजितवान्॥किलेतिस्मृतिमहेभगवद्भक्तमनुस्मरति॥अतोय
थामुच्येमहितथानोस्मान्॥साधिशिक्षयविचित्राणिव्यसनानियस्मिन्॥तस्मात्संसारात्तथावि

ब्रह्मंस्तथापिपृच्छामोधर्मान्भागवतांस्तव॥यान्श्रुत्वाश्रद्धयामर्त्योमुच्यतेविश्वतोभयात्॥
॥७॥ अहंकिलपुरानंतंप्रजार्थोभुविमुक्तिदं॥अपूजयंनमोक्षायमोहितोदेवमायया॥८॥
यथाविचित्रव्यसनात्भवद्भिर्विश्वतोभयात्॥मुच्येमह्यंजसैवाद्धातथानःसाधिसुव्रत॥९॥
श्रीशुक उवाच॥राजन्नेवंकृतप्रश्नोवसुदेवेनधीमता॥प्रीतस्तमाहदेवर्षिर्हरेःसंस्मारितो
गुणैः॥१०॥ श्रीनारद उवाच॥सम्यगेतद्व्यवसितंभवतासात्वतर्षभ॥यत्पृच्छसेभागवतान्ध
र्मांस्त्वंविश्वभावनान्॥११॥ श्रुतोनुपठितोध्यातःआदृतोवानुमोदितः॥सद्यःपुनातिसद्धर्मोदे
वविश्वद्रुहोपिहि॥१२॥

श्वतःसर्वतोभयंयस्मिन्तस्मात्भवद्भिर्हेतुभूतैःअंजसाअनायासेनअद्धासाक्षात्॥हरेर्गुणैर्व
र्णनीयत्वेनप्रस्तुतैर्हरिंसंस्मारितइत्यर्थः॥प्रीतिमाविष्करोतिसम्यगितित्रिभिः॥पृच्छसेपृच्छ
सि॥विश्वभावनान्॥सर्वशोधकान्॥आदृतःआस्तिक्येनगृहीतः॥अनुमोदितःपरैःक्रियमाण
संस्तुतः॥सद्धर्मोभागवतोधर्मः॥देवेहवसुदेवेत्यर्थः॥यद्वादेवेभ्योविश्वस्मैचद्रुह्यंतियेतानपि॥२॥

द्वितीये निमिजायंतसंवादेन नारद ॥ धर्मान् भगवतान् भक्त्या वसुदेवाय पृच्छते ॥ अभीक्ष्णं प्रस्या
पितोपि पुनः पुनरवात्सीदित्यर्थः ॥ ननु नारदस्य पंचाहादिष्वेकत्र वासः संभवति इत्याशंक्याह गो
विंदभुजगुप्तायामिति ॥ नतस्यां नारदप्रभावे इत्यर्थः ॥ कृष्णोपासने लालसा औत्सुक्यं यस्य सः ॥ १ ॥ भज
ने नैमित्तिकोपायं तत्रमौत्सुक्यं तत्को नु नाम न भजेदित्याह ॥ को न्विति ॥ इंद्रियवानिति इंद्रियत्वमा
त्रमेव यत्राधिकारि विशेषणमित्यर्थः ॥ सर्वतः सर्वत्रापि लोकेषु मृत्युर्यस्य सः ॥ २ ॥ यद्यापि पित्रोर्यात्रा श्रा

॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोविंदभुजगुप्तायां द्वारवत्यां कुरूद्वह ॥ अवात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपा
सनलालसः ॥ १ ॥ को नु राजन्निंद्रियवान्मुकुंदचरणांबुजं ॥ न भजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः
॥ २ ॥ तमेकदा तु देवर्षिं वसुदेवो गृहागतं ॥ अर्चितं सुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ वसु
देव उवाच ॥ भगवन्भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनां ॥ कृपणानां यथा पित्रोरुत्तमश्लो
कवर्त्मनां ॥ ४ ॥ भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च ॥ सुखायैव हि साधूनां त्वादृशामच्युतात्म
नां ॥ ५ ॥ भजंति ये यथा देवान्देवा अपि तथैव तान् ॥ छायेव कर्मसचिवाः साधवो दीनवत्सलाः
॥ ६ ॥

णमनं अपत्यानां स्वस्तये मंगलाय एवं यानुत्तमश्लोकस्य वर्त्मभूतानां महतां यात्रा कृपणानां स्वस्त
ये ॥ तथा भगवद्रूपस्य भवतो यात्रा सर्वदेहिनां स्वस्तये इति ॥ ४ ॥ देवैरपि महतां तुल्यमानमनुचितमित्या
ह ॥ भूतानामिति देवानां चरितमपि हि ब्रह्मादीनां भूतानां दुःखायापि भवति त्वादृशां त्वयाः सदृशां त्वया
सदृशानां अच्युतात्मनां येषां तेषां ॥ किंच सुखं कुर्वंतोपि देवा भजनानुसारेण कुर्वंति न तथा साध
व इत्याह ॥ भजंतीति ॥ छायेव यथा पुरुषो या चक्रे तत्तात् देवतस्य छायापि तथा कर्मसचिवाः
कर्मसहायाः ॥ ६ ॥

तेषां परमहंसचरितमाह। द्वाभ्यां। ते एते इति भगवद्रूपं विश्वं पश्यन्तः सदसदात्मकं स्थूलसूक्ष्मरूपं तच्च स्वात्मव्यतिरे-
केण पश्यन्तः। अव्याहतेति। अव्याहता इष्टा गतिर्येषां। मुक्ताः अनासक्ताः॥ महात्मनो निमेः। वितायमानं प्र-
जनाभे भारतवर्षे॥ यजमानो निमिः। अग्नयः आहवनीयाद्याः। विप्राः ऋत्विजः॥ अभिप्रेत्य ज्ञात्वा स्वरुचैव रोच-

कविर्हरिरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः॥ आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः॥ २१॥ त एते भ-
गवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकं॥ आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन्महीं॥ २२॥ अव्याहतेष्टगतयः
सुरसिद्धसाध्यगन्धर्वयक्षनरकिन्नरनागलोकान्॥ मुक्ताश्चरन्ति मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्वि-
जगवां भुवनानि कामं॥ २३॥ त एकदा निमेः सत्रमुपजग्मुर्यदृच्छया॥ वितायमानमृषिभिरजनाभे महात्म-
नः॥ २४॥ तान्दृष्ट्वा सूर्यसंकाशान्महाभागवतान्नृप॥ यजमानोऽग्नयो विप्राः सर्व एवोपतस्थिरे॥ २५
विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायणपरायणान्॥ प्रीतः संपूजयांचक्रे आसनस्थान्यथार्हतः॥ २६॥ तान्रोचमा-
नान्स्वरुचा ब्रह्मपुत्रोपमान्नव॥ पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्रयावनतो नृपः॥ २७॥ विदेह उवाच॥ मन्ये भगवतः
साक्षात्पार्षदान्वो मधुद्विषः॥ विष्णोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरन्ति हि॥ २८

मानान्। आभरणादिप्रकाशकैः। ब्रह्मपुत्रोपमान् सनकादिसदृशान्। परमप्रीतस्तद्दर्शनमात्रेणानन्दितः हृ-
मन्ये। ननु भागवताः पार्षदानां कथमत्रोपलब्धिः। अत आह विष्णोरिति विष्णुभक्ता लोकपावनार्थं सर्वत्र

किं च त्वया महानुपकारः कृत इत्याह । त्वयेति पुण्यं श्रवणकीर्तनं यस्य सः । अत्रापि भगवद्धर्मनिर्णयेऽपि विदेहस्य
जनकस्य आर्षभाणां मुनीनां च संवादं विचित्रं कथयन्ति सप्तभिः प्रियव्रत इति । मोक्षधर्मविवक्षया मोक्षधर्मि
णां प्रवर्तनेच्छया अवतीर्णं वासुदेवांशमाहुः तस्य च वेदपारगं सुतशतमासीत् । तेषां ऋषभसुतानां मध्ये नव योगी
श्वराणां चरितं वक्तुमितरेषां च चरितं तावद्विभजत्याह तेषामिति । तत्र ज्येष्ठो भरतः नारायणपरः यस्य नाम्ना भारतमित्य
द्भुतं विख्यातं आसीत् इति तस्य धर्मनिरेको निरूपितः ॥

त्वया परमकल्याणः पुण्यश्रवणकीर्तनः स्मारितो भगवानद्य देवो नारायणो मम ॥ १३ ॥ अत्राप्युदाहरंतीम
मितिहासं पुरातनं आर्षभाणां च संवादं विदेहस्य महात्मनः ॥ १४ ॥ प्रियव्रतो नाम सुतो मनोः स्वायंभुव
स्य यः तस्याग्नीध्रस्ततो नाभिरृषभस्तत्सुतः स्मृतः ॥ १५ ॥ तमाहुर्वासुदेवांशं मोक्षधर्मविवक्षया
अवतीर्णं सुतशतं तस्यासीद्ब्रह्मपारगं ॥ १६ ॥ तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः विख्यातं वर्षमे
तद्यन्नाम्ना भारतमद्भुतं ॥ १७ ॥ स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिं उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्म
भिस्त्रिभिः ॥ १८ ॥ तेषां नव नवद्वीपपतयोऽस्य समंततः कर्मतंत्रप्रणेतार एकाशीतिर्द्विजातयः ॥ १९ ॥ नवा
भवन्महाभागा मुनयो ह्यर्थशंसिनः श्रमणा वातरसना आत्मविद्याविशारदाः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इमां पृथ्वीं गृहादीन् निर्गतः हरिमुपासितः सोऽयमनसन्त्यः । नवसुताः नवद्वीपपतयः नवानां तेषां नवानां द्वीपानां पत
यः अस्य भारतवर्षस्य एकाशीतिः सुताः कर्ममार्गप्रवर्तकाः ब्राह्मणाः अन्ये नव ये तु परमार्थनिरूपकाः श्रम
णाः अभवन्तः श्रमणाः व्यासेकृतश्रमाः इत्यर्थः वातरसनाः दिगंबराः
आत्मविद्यायां विशारदाः निष्णाताः २० ॥ ॥

पृष्टमात्यंतिकं क्षेमं कथयति॥ मन्य इति॥ नकुतश्चिद्भयं यस्मात्तदकुतश्चिद्भयं॥ अत्र संसारे॥ असदात्मभावा
त्॥ असति देहादावात्मभावनात्॥ नित्यं सर्वदा उद्विग्नबुद्धेः॥ विश्वात्मना सर्वप्राणिः शेषं यत्पादांबुजोपास
नं भीर्निवर्तते तत्॥ भागवतधर्मलक्षणमाह येवै इति॥ मन्वादिमुखेन वर्णाश्रमादिधर्मानुक्त्वातिरहस्य
त्वात् स्वमुखेनैव भगवता विदुषामपि पुंसां अंजः॥ सुखेनैवात्मलब्धये ये वै उपायाः प्रोक्तास्तान् भागवता
न्धर्मान्विद्धि॥ अंजः पदेनोक्तं सुकरत्वं विवृणोति यानिति यानास्थाय॥ आदित्ययोगादिष्विव नमाद्येत

कविरुवाच॥ मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादांबुजोपासनमत्र नित्यं॥ उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद्वि
श्वात्मना यत्र निवर्तते भीः॥ ३३॥ ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये॥ अंजः पुंसामविदुषां विद्धि भा
गवतान् हितान्॥ ३४॥ यानास्थाय नरो राजन्न प्रमाद्येत कर्हिचित्॥ धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खले
न्न पतेदिह॥ ३५॥

विघ्नैर्न विहन्येत॥ किंच निमील्य पिधाय नेत्रे धावन्नपि इह॥ एषु भागवतधर्मेषु न स्खलेत्॥ निमीलनं नामाज्ञा
नं यथाहुः॥ श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे विप्राणां परिकीर्तिते॥ एकेन विकलः काणो द्वाभ्यामंधः प्रकीर्तित इति॥ अ
ज्ञात्वापीत्यर्थः॥ यथा पदन्यासस्थानमतिक्रम्य शीघ्रपरतः॥ पदन्यासेन गतिर्धावनं तद्वदत्रापि किंचित्किं
चिदतिक्रम्यातिशीघ्रमनुष्ठानं धावनं॥ तथा श्रुतिषु न्यूनेपि न स्खलेत्॥ न प्रत्यवायी स्यात्॥ तथा न पते
त् फलान्न भ्रश्येत्॥ ३५॥

पदादुर्ल्लभंलब्धं अहोभाग्यमित्याह।दुर्लभइति।बहवोदेहाभवंतियेषांतेदेहिनोजीवास्तेषांक्षणभंगुरे
पिमानुषोदेहोदुर्लभः परमपुरुषार्थसाधनत्वात्।।वैकुंठःप्रियोयेषांवैकुंठस्यवाप्रियास्तेषांदर्शनं हे अ
नघाःनिरवद्याःभवतःपृच्छामात्यंतिकंक्षेमएकाम।।यतःक्षणार्द्धकालभवोपिसत्संगःशेवधिर्निधिः
निधिलाभेयथानंदोभवति।।तथात्रपरमानंदइत्यर्थः।।तदर्थंचभागवतान्धर्मान्ब्रूतयदिनोस्माकंश्रु

दुर्लभोमानुषोदेहोदेहिनांक्षणभंगुरः।।तत्रापिदुर्लभंमन्येवैकुंठप्रियदर्शनं।।२९।।अतआत्यंतिकं
क्षेमंपृच्छामोभवतोनघाः।।संसारेस्मिन्क्षणार्द्धोपिसत्संगःसेवधिर्नृणां।।३०।।धर्मान्भागवतान्ब्रूत
यदिनःश्रुतयेक्षमं।येःप्रसन्नःप्रपन्नायदास्यत्यात्मानमप्यजः।।३१।।नारदउवाच।।एवंतेनिमि
नापृष्टावसुदेवमहत्तमा।।प्रतिपूज्याब्रुवन्प्रीत्याससदस्यर्त्विजंनृपं।।३२।।

तयेश्रवणायक्षमंयोग्यंभवति।।कथंभूतान्यैर्धर्मैःप्रपन्नायभक्तायाजोहरिःआत्मानमपिदास्यंतितान्।।स
हसदस्यैर्ऋत्विग्भिश्चवर्त्तमानंतेपिभगवद्धर्मश्रवणपरा।।बभूवुरित्यर्थः।।भगवद्धर्मेतउक्तामायान
तरणानिच।वृषभकर्मावतारेहाभक्तमाप्ययुगक्रमान्।।ज्ञातुंक्रमेणकृतदान्नवप्रश्नान्निमिर्नव
एकैकस्योत्तरंप्रोचुःकविमुख्यामुनीश्वराः।।३२।।

ननु विषयाविष्टस्य कुतोऽव्यभिचारिणी भक्तिः संभवति कुतस्तराम् अभयं तत्र न तावद् विषयो नाम वा-
स्तवोऽस्ति किं तु मनोविलासमात्रं अतो मनोनियमनेन भजनाद् अभयं स्यादित्याह । अविद्यमानोऽपीति । द्व-
यः द्वैतप्रपंचः ध्यातुः पुंसः धिया मनसा स्वप्नमनोरथवद् अवभाति इत्यर्थः । तस्मात् कर्माणि संकल्प-
यति विकल्पयति च यन्मनः तन्निरुध्यात् नियच्छेत् तत एकया भक्त्या भजनाद् अभयं स्यादित्यर्थः
तस्मात् कर्माणि ॥ एतदत्यन्तनाशकमित्याशंक्य सुगममार्गमाह शृण्वन्निति । तदर्थकानि तानि जन्मानि कर्माणि च अर्थो येषां तानि एतान्यपि साकल्येन ज्ञातुमशक्यानीत्याशंक्याह यानि लो-

अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयो ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथौ यथा । तत्कर्मसंकल्पविकल्पकं
मनो बुधो निरुन्ध्यादभयं ततः स्यात् ॥ ३८ ॥ शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणेर्जन्मानि कर्माणि च
यानि लोके । गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन् विलज्जो विचरेदसंगः ॥ ३९ ॥ एवंव्रतः
स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः । हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृ-

के गीतानि प्रसिद्धानि तानि शृण्वन् गायंश्च विचरेत् असंगो निःस्पृहः । एवं भजतः संप्राप्तप्रेम-
लक्षणभक्तियोगस्य संसारधर्मातीतां गतिमाह एवमिति । एवं व्रतं विशिष्टं यस्य सः स्वप्रियस्य हरे-
र्नामकीर्त्या जातोऽनुरागः प्रेम यस्य अत एव द्रुतचित्तः श्लथहृदयः क्वचिद् दृष्ट्वा पराजितमे-
व भगवन्तमाकलय्योच्चैर्हसति एतावन्तं कालमनुपेतोऽस्मीति रोदिति । औत्सुक्यादिति क्रोशति ह-
रे मामनुगृहाणेति । अतितुष्टस्तं गायति जितं जितमिति नृत्यति । किं दांभिकवत्परान्
ज्ञापयितुं न उन्मादवत् ग्रहगृहीतवत् लोकबाह्यः विवशः ॥ ४० ॥ श्री श्री श्री

ननूक्तं भागवता धर्मा ईश्वरार्पिता निःसर्वकर्मार्पणपीत्याह कायेनेति। आत्मनाचित्तेनाहंकारेणवा
अनुसृतोयः स्वभावस्तस्मात्। अयमर्थः न केवलं विधितः कृतमेवेति नियमः। स्वभावानुसारलौकि
कमपीति तथा च भगवद्गीतासु। यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कु
रुष्व मदर्पणमिति। यद्वा। ननु कायादिनामेवकर्मनात्मनु इत्याशंक्याह। अध्यासेनानुसृतान्ब्राह्म
णत्वादिस्वभावाद्यद्यत्करोतीत्यर्थः। तत्सकलं परस्मै परमेश्वराय नारायणायेति समर्पयेत्। तथाऽस
तिसकलमपि कर्म भागवतो धर्मो भवतीति भावः। ननु किमेवं परमेश्वरभजनेन अज्ञानकल्पितभ

कायेन वाचा मनसेंद्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात्। करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणा
ये येत्समर्पयेत्तत्॥३६॥ भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः। तन्माययातो
बुध आभजेत्तं भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा॥३७॥

यस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वादित्याशंक्याह। भयमिति। यतो भयं तन्मायया भवेत्। अतो बुधो बुद्धिमान् तमेवा
भजेत्। ननु भयं देहाद्यभिनिवेशतो भवति स च देहोऽहंकारतः स च स्वरूपास्मरणात्। किमत्र तस्य माया
करोतीत्यत आह। ईशादपेतस्येति। ईशविमुखस्य तन्मायया अस्मृतिः भगवतः स्वरूपास्फूर्तिः। ततो विप
र्ययो देहोऽस्मीति ततो द्वितीयाभिनिवेशाद्भयं भवति एवं हि प्रसिद्धं लौकिकीष्वपि मायासु। उक्तं च भग
वता। दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया। मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरंति ते इति। एकया। अव्य
भिचारिण्या भक्त्या भजेत्। किंच। गुरुदेवतात्मा गुरुरेव देवता ईश्वर। आत्मा प्रेष्ठश्च यस्य तथादृष्टिः
सन्नित्यर्थः॥३७॥

न

यत्न धर्म इत्यपेक्षो तत्राह। त्रयेण सर्वभूतेष्विति। आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेषु ब्रह्मरूपेण समन्वयं दृढः पश्येत्
यथा ब्र… रूपे। आत्मन्यधिष्ठाने भूतानि च यः पश्येत् सः। आत्मन तादात्म्यमान् [illegible] आत्मा हि तर मोदादि
ति लक्ष्यो हेः। आत्मनो हरेः सर्वभूतेषु समवाकादि [illegible] ति विलक्षणो नवत्त्वमानस्य भगवद्भावं तिर्वर्ता। प्रथ्ये
स्वर्गमेव यः पश्येत्। नतु तस्यानादत्वं। यथात्मनि हर [illegible] भूतानि च यः पश्येत् कथं भूते भगवति अप्रच्युते स्व
स्त्रीदृष्ट्वेन पुनर्जडमात्मनि अभूत्। अघटत्वेन जाड्यादि प्रशस्त्य ऐश्वर्यादि अप्रच्युति पश्यन् सर्वत्र परिपूर्णे भगवत्

॥कविरुवाच॥ सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः। भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ४५ ईश्व
रे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ४६ प्राचीयामेव हरये पू
जां यः श्रद्धयेहते न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ४७ गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान्यो न द्वेष्टि न हृष्य
वे४ ति। विष्णोर्मायामिदं पश्यन्स वै भागवतोत्तमः ४८

त्वं पश्यन् भगवतोत्तम इत्यर्थः॥ प्रेम च मैत्री च कृपा च उपेक्षा च ताः ईश्वरादिषु यथाक्रमं यः॥ करोति स मध्यमो भागवतः
एवं भूतस्य महत्त्वदर्शनात्। प्राचीयां प्रतिमायां पूजां ईहते करोति न तद्भक्तेषु अन्येषु च स तु तरो न के। प्राकृतः प्रकृतिप्रा
नै३ रंभः। अधुनैव प्रारब्धभक्तिः। उत्तमो भविष्यतीत्यर्थः। पुनरपि भिन्नो [illegible] तदुत्तम भागवतस्यैव लक्षण
माह गृहीत्वेति। श्री वासुदेवादि विषयेन नगृह्णाति भावविरंहि इन्द्रियैरर्थान् गृहीत्वापि [illegible] इदं पश्यन् ४५॥

किं च सर्वमिति सत्त्वानि प्राणिनः। आकाशादि यत्किंचिद्भूतमात्रं हरेः शरीरमिति। संभावनया प्रणमेत्॥४१॥ ननु इय
मारूढयोगानामपि बहुजन्मभिर्दुर्लभा गतिः कथं [illegible] नामकीर्तनमात्रेणैकस्मिन्नेव जन्मनि भवेदित्याशंक्य
सदृष्टान्तमाह। भक्तिरिति प्रपद्यमानस्य हरिं भजतः पुंसः भक्तिः प्रेमलक्षणा। परेशानुभवः प्रेमास्पदभगवद्रूपस्फू
र्तिः तया निर्वृतस्य ततोऽन्यत्र गृहादिषु विरक्तिरित्येष त्रिकः एककालः भजनसमकाल एव स्यात् यथाश्नतो
भुंजानस्य तुष्टिः सुखं पुष्टिः उदरभरणं क्षुन्निवृत्तिश्च प्रतिग्रासं स्युः अन्नग्रहणे न तत् प्रतीतिसिद्धमनियमो यः न ह

खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किंच भू
तं प्रणमेदनन्यः॥४१॥ भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककालः प्रपद्यमानस्य य
थाश्नतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासं॥४२॥ इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः
भवंति वै भागवतस्य राजंस्ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात्॥४३॥ राजोवाच॥ अथ भागवतं ब्रूत यद्धर्मो
यादृशो नृणां यथाचरति यद्ब्रूते यैर्लिंगैर्भगवत्प्रियः॥४४॥

एवं कीर्तनभजने किं चित्रं किं चित्प्रेमादिभिः कैः गायमानैः अनुवृत्त्या भजतः परमप्रेमादि आपत्ते॥ वसु
ग्रामो जितवद्व परमत्तु ध्याति॥ ततश्च भगवत्प्रसादेन कृतार्थो भवतीत्याह॥ इत्यच्युताङ्घ्रिमिति॥ भाग
वतस्य भवंतीत्युक्ते तस्य लक्षणं पृच्छति। अथेति। यद्धर्मः यस्मिन्धर्मे परिनिष्ठितः यादृशः यत्स्वभा
वः यथाचरति यद्ब्रूते यैश्च लिंगैर्भगवतः प्रियो भवति॥४४॥

अपिच। विषयाभिसंधिना चलनं कामिनानि संतापे सति भवेत्। सतु भगवत्सेवानिष्ठानां न संभवतीत्याह भगव
वत इति। उरुविक्रमो च तौ अंघ्री च तयोः शाखा अंगुलयः तासु नखानि च तानि मणय इव तेषां चंद्रिका शीत
लादीप्तिः तया निरस्तकामादितापो यस्मिन् तस्मिन् उपसीदतां भजतां हृदि कथं। पुनः संतापः प्रभवति। चं
द्रे उदिते सति। अर्कस्य ताप इवानपस्य स्व पर इत्यादिना श्लोकत्रयेण योद्धृत इत्यस्योत्तरमुक्तं वेदितव्यं। य
द्भूते इत्यस्य च हरिनामानीति ज्ञातव्यं।५४। उक्तसमस्तलक्षणसारमाह विसृजतीति हरिरेव स्वयं साक्षा

भगवत उरुविक्रमांघ्रिशाखानखमणिचंद्रिकया निरस्ततापे। हृदि कथमुपसीदतां पुनः स प्रभवति
चंद्र इवोदितेर्कतापः।५४। विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः। प्रणय
रसनया धृतांघ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः।५५। इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कं
धे द्वितीयोऽध्यायः।२। राजोवाच। परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीं। मायां वेदितुमिच्छामो
भगवंतो ब्रुवंतु नः।१।

द्यस्य हृदयं न विसृजति न मुंचति। कथंभूतः। अवशेनाप्यभिहितमात्रोपि। अघौघं नाशयतीयः सः। तत्किं न वि
सृजति। यतः प्रणयरसनया धृतं हृदये निबद्धमंघ्रिपद्मं यस्य सः भागवतप्रधान उक्तो भवति।५५। इति एका
दशे द्वितीयोऽध्यायः।२। मायातत्त्वं तेषां ब्रह्मकर्म प्रश्नचतुष्टये तृतीये तूत्तरं दत्तस्य मार्वभौमुनिभिः पृथक्
।१। विलोमर्यामिदं पत्र्यप्रल्पित्युक्रमतो मायां पृच्छति परस्येति। हे भगवंतः।२ ॥ ॥ ॥ ॥

20

किं च देहीनां संसारधर्म्मैर्जन्माप्ययादिभिर्यो हरेः स्मृत्याऽविमुह्यमानः ॥ स भागवतप्रधानः ॥ तत्र देहस्य जन्मा
प्ययौ ॥ प्राणस्य क्षुत् ॥ पिपासे मनसो भयं बुद्धेस्तर्षः तृष्णा इंद्रियाणां कृच्छ्रं श्रमः ॥ ते ॥ कामश्च कर्म्माणि च बीजानि च
वासना: तेषां वासुदेव एको निलय आश्रयो यस्य सः ॥ तेन गृहीत्वाचीत्वादिन्लोकत्रयेण द्वेषहर्षमोहकामा-
दिरहितश्चरतीति चरतीत्यस्यान्तरमुक्तं ॥ येन लिंगे भगवल्लिंङ्गत्वस्योत्तरमोहनयस्येति ॥ जन्मकुलं कर्म्म तप
आदि ॥ जातयः अनुलोमप्रतिलोमजाताः मूर्द्धाभिषिक्ताद्याः ॥ अस्मिन्देहे अहंकाररहितेः सत्कुलकर्म्मादि
लिंगैर्हरेः प्रियो भवतीत्यर्थः ॥ वित्तेषु स्वीयं परकीयमिति ॥ आत्मनि स्वः पर इति ॥ किंच त्रिभुवनविभवहेत

देहेंद्रियप्राणमनोधियां यो जन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः ॥ संसारधर्म्मैरविमुह्यमानः स्मृत्या ह
रेर्भागवतप्रधानः ॥ ४९ ॥ न कामकर्म्मबीजानां यस्य चेतसि संभवः ॥ वासुदेवैकनिलयः स वै भाग
वतोत्तमः ॥ ५० ॥ न यस्य जन्मकर्म्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ॥ सज्जतेस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरेः प्रियः ॥
५१ ॥ न यस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा ॥ सर्वभूतसमः शांतः स वै भागवतोत्तमः ॥ ५२ ॥ त्रिभुवन
विभवहेतवेप्यकुंठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ॥ न चलति भगवत्पदारविंदाल्लव
निमिषार्द्धमपि स वैष्णवाग्र्यः ॥ ५३ ॥

येऽपि त्रैलोक्यराज्यार्थमपि ॥ लवार्द्धमपि निमिषार्द्धमपि ॥ भगवत्पदारविंदभजनाद्योन चलति स वैष्णवाग्र्यः
ननु लवार्द्धमात्रभजनोपरमे चेत्तावान् लाभो भवेत् ॥ तत्कुतो न चलेत्तत्राह ॥ अकुंठस्मृतिः ॥ भागवताद्योऽन्यत्सारं
नास्तीत्येवं रूपता ॥ कुतोऽनपगतस्मृतिः ॥ यं स्वस भगवत्पदारविंदादन्यत्सारं नास्तीति कुतः ॥ अत आह ॥ अजि
तेहराचेव आत्मा येषां तथाभूतैः सुरादिभिरपि दुर्लभात् ॥ किंतु केवलं विमृग्यात् ॥ तदेयेद्वयासर्वस्पतुष्ट
त्वं स्मरन्योन चलतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

श्री०भा०टी०
११

सबजीव॰प्रात्मनां॰ तस्यामितोणप्रद्योतितैर्गुणैर्विषयैर्गुणान्विषयान् भुंजान इदं सृष्टं शरीरमात्मानं मन्यमान इह शरीरा
दौ सज्जते ॥६॥ एवं संसरतीत्याह भुंजानः कथं संसज्जते भुंजानो भोगसमाप्तौ मुच्यते। इत्याशंक्याह कर्मभिः कर्मेन्द्रि
यैः सनिमित्तानि सवासनानि कर्माणि कुर्वन् तत्तत्कर्मफलं च गृह्णन् अयं देहभृत्॥ भ्रमतीह संसारे नेमुःअनेकधा
यं तं कालं भ्रमन्ति तत्राह। इतरं मिति रसुखेतरं सुखदुःखात्मकं फलं॥७॥ बहूनि प्रभद्राणि वहंतीति तथा ताः सर्गप्रलयौ
उत्पत्तिमरणे ॥ ॥

21

गुणैर्गुणान्स भुंजान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते॥६॥ कर्माणि कर्मभिः
कुर्वन्सनिमित्तानि देहभृत्॥ तत्तत्कर्मफलं गृह्णन्भ्रमतीह सुखेतरं॥७॥ इत्थं कर्मगतीर्गच्छन्बह्वभद्र
वहाः पुमान्॥ आभूतसंप्लवात्सर्गप्रलयावश्नुतेऽवशः॥८॥ धातुरुपप्लव आसन्ने व्यक्तं द्रव्यगुणात्मकं॥
अनादिनिधनः कालो ह्यव्यक्तायापकर्षति॥९॥ शतवर्षा ह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणा भुवि॥ तत्कालो
पचितोष्णार्को लोकांस्त्रीन्प्रतपिष्यति॥१०॥ पातालतलमारभ्य संकर्षणमुखानलः॥ दहन्नूर्ध्वशिखो
विष्वग्वर्द्धते वायुनेरितः॥११॥ संवर्तको मेघगणो वर्षति स्म शतं समाः॥ धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयते सलिले विराट्॥१२॥

धातुर्नाम ब्रह्मणस्तामम उपप्लवे नाशहेतौ वा सन्ने व्यक्तं कार्यं द्रव्यं स्थूलं गुणाः सूक्ष्मं तदात्मकं। अव्यक्ताय अव्यक्तं प्रति
नेतुमाकर्षति॥९॥ नाशहेतुमाह। शतवर्षेति। तस्मिन्काले उपचितः ऊष्मा यस्य सौ उष्णश्चासौ अर्कश्च अयं च तेन काले नोपचिता
मुष्णत्वयस्य सः॥१०॥ ऊर्ध्वशिखः ऊर्ध्वज्वालः विष्वक् परितः॥११॥ संवर्तकः प्रलयकर्त्ता। धाराभिर्हस्तिहस्तानि स्तनप्रमाणानि ताः॥१२ कृष्ण

११

ननु कृतार्थानां भागवतो भूत्वा कृतार्थः स्याः किं बहुप्रश्नैः। अत आह। नानुतृप्य इति संसारतापैर्नितरां तप्तोऽहं तस्य तापस्य भेषजं हरिकथामृतं युष्मद्वचो जुषमाणो नानुतृप्यामि॥२॥ मायायाः स्वरूपतो निरूपणासंभवात्तस्याः कार्यद्वारेण निरूपयितुमाह। एभिरिति। आद्यः पुरुषः यथा भूत॥३॥ नामात्माकरणाभ्युत्पत्तिः स्वरूपं महाभूतैरुच्चावचानि भूतानि ससर्ज। एषा माया भगवत इति ब्रह्मप्रश्नस्य परिहारः प्रतिप्रश्नो के मनुजेशः किमर्थं ससर्ज। स्वमात्रात्मप्रसिद्धये स्वांशभूतानां प्रीत्यर्थं उपाधेः स्वमात्रा आत्मनो जीवस्य प्रकृतिः सिद्धये॥ यद्वा स्वांशानां जीवानां मात्राप्रसिद्धये विषयो विषयभोगाय आत्मप्रसिद्धये मोक्षाय चेत्यर्थः॥

नानुतृप्ये जुषन्युष्मद्वचो हरिकथामृतं। संसारतापनिस्तप्तो मर्त्यस्तत्तापभेषजम्॥२॥ अंतरिक्ष उवाच॥ एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुजः। ससर्जोच्चावचान्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये॥३॥ एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पंचधातुभिः। एकधा दशधात्मानं विभजन्जुषते गुणान्॥४॥

तदुक्तं वेदस्तुतौ बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः। मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्पनाय चेति॥ एवं जीवोपकरणार्थं पंचधातुभिर्महाभूतैः सृष्टानि भूतान्यन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टः एकधा मनसा दशधा बहिरिन्द्रियरूपेण आत्मानं विभजन् गुणान् तत्तद्विषयान् जुषते जीवं भोजयतीत्यर्थः। यद्वा तत्तदात्मानं गुणानां तत्तद्विभजन् जुषते प्रीयत इत्यर्थः॥४॥

त्रिवर्गेत्रिगुणमायया अवराभीतं राजानं तन्निवृत्त्युपायप्रश्नवलोस्वच्छंद्यचि किंभूय इति ॥ एवमनुक्तेपि तत्तन्निवृ
त्त्युपायमेव पृच्छति ॥ यथैतामिति ॥ यद्यपि तन्मायया अबुध आभजेत्तमिति ॥ भक्तिस्तारकत्वेनोक्तैव तथा
पि किं भक्तिरेव अन्योपि वानन्तोपायोस्तीति शङ्कां तु पुनः प्रश्नः ॥ अकृतात्मभिः ॥ अवशीकृतान्तःकरणैः स्थू
लेशरीरे अहंधीर्येषां तैः ॥ भक्तिव्यतिरेकेणानात्मन्य उपाय इति ॥ अभिप्रेत्य भक्तिमेव ससाधनां निरूपय
ति ॥ तत्र प्रथमं वैराग्यद्वारा गुरूपदेशमात्मनपंतीत्याह चतुर्भिः ॥ कर्माणीति ॥ दुःखहत्यै दुःखप्रतीकाराय पाकवि

एतामायां भगवतः सर्गस्थित्यंतकारिणीं ॥ त्रिवर्णा वर्णितास्माभिः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १७ ॥ राजोवाच ॥
यथैतामैश्वरीं मायां दुस्तरामकृतात्मभिः ॥ तरंत्यंजः स्थूलधियो महर्ष इदमुच्यतां ॥ १८ ॥ प्रबुद्ध उवाच ॥
कर्म्माण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च ॥ पश्येत्पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणां ॥ १९ ॥ नित्यार्त्ति
दे न वित्तेन दुर्लभेनात्ममृत्युना गृहापत्याप्तपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः २० एवं लोकं परं
विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितं सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मंडलवर्त्तिनां २१ श्री श्री श्री ॥

यथा खंडमंडलपतीनां मिथः स्पर्धादिदर्शनात् ॥ २१ ॥

पर्यासं फलवैपरीत्यं मिथुनीचारिणां मिथुनीभूय प्रवर्त्तमानानां ॥ कर्मभिः साधिता अपि वित्तादयो न सुख
हेतव इति च पश्येदित्याह ॥ नित्यार्त्तिदेनेति आत्मनः स्वस्य मृत्युरूपेण ॥ चलैः अनित्यैः अपायभिश्च ॥ एवं
लोकं परमिति कर्मनिर्मितत्वान्नश्वरं ॥ तथा च श्रुतिः ॥ तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पु
ण्यजितो लोकः क्षीयत इति ॥ किं च वर्त्तमानसमयेपि दुःखयुक्तं पश्येदित्याह ॥ सतुल्यातिशयध्वंसं सह तुल्ये
नातिशयेन ध्वंसेन च वर्त्तमानं ॥ अतस्तुल्ये स्पर्द्धा अतिशये असूया ध्वंसालोचने भयादिकं चापरिहार्यमित्यर्थः

12

ततउपाधिलयाद्वैराजःपुरुषोऽव्यक्तंकारणंप्रविशतीति॥ ननुब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरेपरस्यांतेकृता
त्मानंप्रविशंतिपरंपदमितिस्मृतेर्यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिणामितिन्यायाच्चवैराजस्याधिकारिणोयस्य
चब्रह्मणःपरमभागवतत्वान्मोक्षावसंगच्छतेनान्येषामिवकारणमात्रप्रवेशः॥ सत्यंअष्टमेपादिनासत्य
लोकगतानामप्यमुक्तानामावृत्तिश्रवणाद्भक्तत्वेब्रह्मणोऽपिप्राकृतोलयःपुनरुत्पत्तिश्चेतिमोक्षदोलभ्य
स्तुचनायेवमुक्तमित्यविरोधः॥ यद्वाकेनापिप्रमाणेननमज्जतेनज्ञायते॥ इत्यव्यक्तंब्रह्मैवतत्प्रवेशेन
चमोक्षएवोक्तइतिद्रष्टव्यं॥ एवंविराजोलयमुक्तातत्कारणानांमहदादीनांप्रतिलोमेनलयमा

ततोविराजमुत्सृज्यवैराजःपुरुषोनृप॥ अव्यक्तंविशतेसूक्ष्मंनिरिंधनइवानलः॥२३॥ वायुनाहृतगंधा
भूःसलिलत्वायकल्पते॥ सलिलंतद्धृतरसंज्योतिष्ट्वायोपकल्पते॥२४॥ हृतरूपंतुतमसावायौज्योतिः
प्रलीयते॥ हृतस्पर्शोऽवकाशेनवायुर्नभसिलीयते॥ कालात्मनाहृतगुणंनभआत्मनिलीयते॥२५॥ इं
द्रियाणिमनोबुद्धिःसहवैकारिकैर्नृप॥ प्रविशंतिह्यहंकारंस्वगुणैरहमात्मनि॥२६॥ श्रीराम्जी॥

ह वायुनेति॥ वायोर्हिगंधरसहारित्वंप्रसिद्धंसांवर्तकेनवायुनाहृतगंधा॥ अतएवगंधस्यावर्तकस्यगत
त्वात्सलिलत्वायकल्पते॥ सलिलेलीयतेइत्यर्थः॥ तद्धृतरसंतेनवायुनैवहृतोरसोयस्यतत्॥ तमसस्त्ररूपति
रस्कारित्वप्रसिद्धं॥ सांवर्तकेनतमसा॥ अवकाशेनआकाशेनस्वकारणेनकालात्मना॥ तत्रोद्वस्यहिकाल
नाएवनाशःप्रसिद्धःसांवर्तकेनतमसा॥ तद्रूपेणात्मनाईश्वरेण॥ आत्मनितामसाहंकारे॥ इंद्रियाणिबुद्धि
श्चराजसाहंकारे॥ मनोवैकारिकेदेवैः॥ सहसात्त्विकाहंकारे॥ एवंत्रिविधैःस्वगुणैःस्वकार्यैःसहितःअहंका
रः॥ आत्मनिमहतिचप्रकृतावितिद्रष्टव्यं॥२६॥

श्री०भा०ए०टी
२३

भागवते भगवत्प्रतिपादके ॥ अन्यत्र शास्त्रान्तरेऽनिन्दां ॥ मनसः प्राणायामैः वाचो मौनेन कर्मणोऽनीहया दण्डं सत्यं यथार्थ
भाषणं शमदमौ अन्तःकरणबाह्येन्द्रियनिग्रहौ ॥ हरेर्जन्मकर्मगुणानां श्रवणादि ॥ तदर्थे हि युक्त दृष्टेन सर्वं कर्माणि शेष
मप्यर्पयेज्जनार्दनायेत्यर्थः ॥ इष्टं दत्तं तपो जप्तं मीमांसादौ भावो निष्ठाः वृत्तं सदाचारः ॥ आत्मनः प्रियं गन्धपुष्पादि दा
रादीन् आत्मनः परस्मै ईश्वराय निवेदनं तत्सेवकतया समर्पणं यत्तन्निष्ठोऽहं कृष्ण एवात्मा नाथो येषां ॥ कृष्ण प्रा

श्रद्धां भागवते शास्त्रेऽनिन्दामन्यत्र चापि हि मनोवाक्कर्मदण्डं च सत्यं शमदमावपि ॥ २६ श्रवणं कीर्तनं ध्यानं
हरेरद्भुतकर्मणः जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितं ॥ २७ ॥ इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियं ।
दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनं ॥ २८ ॥ एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदं ॥ परिचर्यां
चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥ २९ ॥ परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मि
थ आत्मनः ॥ ३० स्मरंतः स्मारयंतश्च मिथोऽघौघहरं हरिं ॥ भक्त्या संजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुं ॥ ३१ ॥ ॥

त्मनो जीवस्य तयोर्येषां इति वा तेषु उभयत्र स्थावरे जंगमे च या परिचर्या तां ॥ विशेषतो नृषु तत्रापि साधुषु स्वधर्मशीले
षु ततोऽपि महत्सु भागवतेषु ॥ तैः सह संगम्य पावनं भगवद्यशः तस्य परस्परं परस्परानुकथनं ॥ ... पवित्र यशः
प्रति ॥ तत्र संस्पर्शः ... परित्यागेन मिथो परोक्तिः रमणं ॥ या च तुष्टिः सुखं या च निवृत्तिः समस्तदुःखनिवृत्तिः तां चरेत् एवं क्रमेण
नानां परमानंदप्राप्तिमाह स्मरंत इति द्वयेन भक्त्या साधनभक्त्या संजातया प्रेमलक्षणया भक्त्या ॥ ३१ ॥ कृष्ण

२३

23

उत्तमं श्रेयो ज्ञातुमिछुः॥ शाब्दे ब्रह्मणि वेदे न्यायतो निष्णातं तत्वज्ञं अन्यथा संशयानिरासकत्वायोगात् परे च ब्रह्मण्यपरोक्षानुभवेन निष्णातं अन्यथा बोधसंचारायोगात् परब्रह्मणि निष्णातत्वद्योतकमाह उपशमाश्रयमिति॥ गुरुरेवात्मा दैवतं च यस्य सः अनुवृत्त्या सेवया यैः धर्मैः तुष्येत् आत्मा आत्मप्रदश्च॥ पासकानां यथा वालिप्रभृतीनां॥ यथोचितमिति दीनेषु दयां समेषु मैत्रीं उत्तमेषु प्रश्रयं च पिशोदित्यर्थः॥ शौचं बाह्यं मृज्जलादिभिः आभ्यंतरं आहंभावादीशिक्षेत् तपः स्वधर्माचरणं तितिक्षां क्षमां मौनं वृथावाचामनुच्चारं

तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमं॥ शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयं॥२१॥ तत्र भागवतान् धर्मान्
शिक्षेत् गुर्वात्मदैवतः॥ अमायया ऽनुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मा ऽत्मदो हरिः॥२२॥ सर्वतो मनसो ऽसंगमादौ संगं च साधुषु॥
दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वद्धा यथोचितं॥२३॥ शौचं तपस्तितिक्षां च मौनं स्वाध्यायमार्जवं॥ ब्रह्मचर्यमहिंसां च
समत्वं द्वंद्वसंज्ञयोः॥२४॥ सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेततां॥ विविक्तचीरवसनं संतोषं येन केनचित्

स्वाध्यायं अधिकारानुरूपं वेदपाठादिकं॥ आर्जवं स्वच्छतां ब्रह्मचर्यं स्वपत्न्यामृतुचितं कृतुस्वदारनियमादि॥ अहिंसां मनोवाग्देहैः द्वंद्वसंज्ञयोः शीतोष्णसुखदुःखादिरूपयोः हर्षविषादराहित्यं॥ आत्मेश्वरान्वीक्षां संचिद्रूपेणात्मेक्षां नियंतृरूपेणेश्वरान्वीक्षां च॥ सर्वत्र आत्मनां जीवानां यदीश्वरः तस्येक्षां॥ कैवल्यमेकांतशीलत्वं॥ अनिकेततां गृहे ममताराहित्यं॥ विविक्तं चीरवसनं वैजने पतितानां वस्त्रखंडानां वल्कलानां वा परिधानं॥२५॥

अवेदीत्यनेन विषयत्वं प्राप्तं निषेधति॥ नैतदिति॥ एतत्परं तत्त्वं मनो न विज्ञाति न विषयीकरोति वागुत वामपि
चक्षुश्च आत्मा बुद्धिश्च प्राणश्च क्रियाशक्त्या न प्राप्नोति॥ अन्यानि चेंद्रियाणि॥ यथानलं स्वाः॥ स्वांसाभूता अर्चि
षो विस्फुलिंगादयः न प्रकाशयंति न दहंति च॥ तथा जडा सुमनआदिवृत्तिष्वभिव्यज्यमानस्यात्मप्रकाश
स्य च तत्तद्वृत्तिप्रकाशकस्य न तत्प्रकाशविषयत्वं यथा घटः॥ दीपं प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः रुत श्रोत्रस्य
श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुरिति॥ तथा यतो वाचो निवर्तन्ते॥ अप्राप्य मनसा सहेत्यादिश्रुतेः॥ ननु तत्त्वो

नैतन्मनो विज्ञाति वागुत चक्षुरात्मा प्राणोऽद्रियाणि च यथाऽनलमर्चिषः स्वाः॥ शब्दोऽपि बोधकनिषेधत
याऽऽत्ममूलमर्थोक्तिमाह यदृते न निषेधसिद्धिः॥२१॥

पनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः शब्दगोचरं प्रतीयते तत्राह॥ शब्दोऽपि आत्ममूलं आत्मनि प्रमाणं सत्॥ अ
र्थोक्तिं अर्थादुक्तं यथा भवति तथाह तत्साक्षात्॥ कुतः बोधकनिषेधकतया स्वस्यैव बोधस्य निषेधरूपत्वात्॥ यतो
वाचो निवर्तन्ते॥ अप्राप्य मनसाह॥ यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि यन्मनो न मनुते न
चक्षुषा पश्यति कश्चनैनमित्यादिश्रुतेः॥ ननु तर्हि नैवाह श्रुतिः॥ किमिदमुच्यते अर्थोक्तिमाहेति॥ तत्राह यदृ
ते इति॥ अथात आदेशो नेति॥ अस्थूलमनण्वयतेन॥ वाचो निवर्तन्ते यद्वाचानभ्युदितमित्यादिनिषेधस्य पर्यव

अवधिभूतं॥ ब्रह्म ऋते विना सिद्धिर्नास्ति सर्वस्य निषेध
स्य सावधित्वात्॥२१॥

अजं हरिमनुशीलयंति तालीलां अभिनयं । एवं परमेत्य प्राप्य निर्वृत्ताः संतस्तूष्णीं भवंति ॥ ३२ ॥ उपसंहरति इतीति
॥ ३३ ॥ भागवतधर्मोत्पन्नया भक्त्या नारायणपरो मायां तरतीत्युक्तं पृच्छति ॥ नारायणाभिधानस्येति निष्ठां स्वरूप
अयं भावः ब्रह्मैव तावन्नारायण इति भगवानिति परमात्मेति चोच्यते । तदुक्तं वदंति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्
ज्ञानमद्वयं ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति सब्द्यते इति । तथा नारायणो भगवेति । तदिदं विश्वं माहितं गृहीत
मायोरुगुणः सर्वदावगुणः स्वत इत्यादिषु तत्र किमेभिः शब्दैर्निर्विशेषं तदेवं वस्तूच्यते । अस्ति वा कोपि वि

क्वचिद्रुदंत्यच्युतचिंतया क्वचिद्धसंति नंदंति वदंत्यलौकिकाः ॥ नृत्यंति गायंत्यनुशीलयंत्यजं भवंति तूष्णीं
परमेत्य निर्वृत्ताः ॥ ३२ ॥ इति भागवतान्धर्मान्शिक्षन्भक्त्या तदुत्थया ॥ नारायणपरो मायामंजस्तरति दुस्तरां
॥ ३३ ॥ राजोवाच ॥ नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ निष्ठामर्हथ नो वक्तुं यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः
३४ ॥ पिप्पलायन उवाच ॥ स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्य यत्स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद्बहिश्च ।
देहेंद्रियासुहृदयानि चरंति येन संजीवितानि तदवेहि परं नरेंद्र ॥ ३५ ॥ श्री श्री श्री श्री श्री

शेषांश इति ॥ ३४ ॥ अत्रोत्तरं स्थित्युद्भवेति । अयमर्थः ॥ अस्य विश्वस्य स्थित्युद्भवप्रलयानां हेतुः स्वयं हेतुरहितः
स नारायण इति । परमेव तत्त्वमवेहि स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सत् ॥ अनुवर्तमानं यत् । बहिश्च । तुरीयं त्रिषु स
त्तत्तिमिति ॥ बहिश्च समाध्यादौ यत्सत् । तत्सतेति परमेव तत्त्वमवेहि । देहेंद्रियप्राणमनांसि येन संजीविता
नि संति चरंति स्वस्वकार्येषु प्रवर्तंते तत्परमात्मेति परमेव तत्त्वमवेहि । एवं लक्षणभेदेन नारायणादिनाम
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ भिरुच्यमानमपि परमेव तत्त्वं जानीहि ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

दृष्टांतं विवृण्वन् इंद्रियादिलये न जीवविकारी आत्मेत्युपपादयितुं दर्शयति। अंडेष्विति। पेशीषु जरायुजेषु तरुषु उद्भिज्जेषु॥ अविनिश्चिते
षु स्वेदजेषु उपधावति। अनुवर्त्तते। एवं दृष्टांते निर्विकारत्वं प्रदर्श्य दार्ष्टांतिके प्रदर्शयति। कथं तदेवात्मा सविकारत्वप्रतीयते
। यद्यपि जाग्रदिंद्रियगणः यद्वा स्वप्ने तत्संस्कारवानहंकारः यदा तु प्रसुप्तं तदा तस्मिन् प्रसुप्ते इंद्रियगणे सन्ने लीने। अहमि
तं अहंकारे च प्रसुप्ते कूटस्थो निर्विकार एवात्मा कुतः। आशयमृते। लिंगशरीरं उपाधिं विना। विकारहेतोरूपाद्यधेरभावादि
त्यर्थः। ननु अहंकारलयेन सर्वस्य

25 अंडेषु पेशिषु तरुष्वविनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति तत्र तत्र। सन्ने यदिंद्रियगणेऽहमि च प्रसुप्ते
कूटस्थ आशयमृते तदनुस्मृतिर्नः॥ ३९॥

लये शून्यमेवावशिष्यते कथं तदा कूटस्थ आत्मा। अत आह। तदनुस्मृतिर्नः। तस्य विशेषज्ञानशून्यस्य सुखात्मनः सुषुप्तिसाक्षि
णः स्मृतिर्नोऽस्माकं भवति। एतावंतं कालं सुखमहं सुप्तो न किंचिदवेदिषमिति। अतोऽननुभूतस्यास्मरणाद् दृष्टो वस्तु सुषुप्तावात्मानु
भवः। विषयसंबंधाभावात्तु न स्पष्ट इति भावः। तथा च श्रुतिः यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न द्रष्टव्यं न पश्यति। नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्वि

[illegible]

नन्वेतर्हि प्रमाणविषयत्वाभावात्कथं वेदान्तैर्निरूप्यते । अत आह । अतस्मिन्निति । अतस्य स्थूलस्य कार्यस्य प्रपञ्चस्य सूक्ष्मस्य कारणस्य तत्सर्वं ब्रह्मैवेति
कुतः । यद्यस्मात्तयोः सदसतोः परं कारणं कार्यं कारणाद्भिन्नं न भवति । वा चैवं सत्यनेकत्वमिति कृतेः नेत्यनुकल्पमनंतः बहुविधस्य कार
णत्वाद् । उक्तं हि । अनेकरूपात्मकत्वं न संभवति नोपाधिलक्षणरूपेण स्थानादिभिर्वा । बहुधा भानमेवदर्शयति ॥ आहेयदेकं
ब्रह्म तदेवं सत्त्वं रजस्तम इति । त्रिगुणप्रधानं प्रवदन्ति । ततः किं पापपुण्यात्मकं ज्ञानं तज्जन्यलोकान्तरानिति । तदेव प्रवदन्ति । ततः अहं
इति जीवं । जडोपाधिमहंकारं च तदेव प्रवदन्ति । तत एव ज्ञानं किं याथार्थ्यफलरूपज्ञानं ज्ञानशब्देन देवताः । किं याइन्द्रियाणि । अर्थाः वि
षयाः । तत्फलं तत्सुखाद्यापाः सुखादिर्वा तद्रूपतया ब्रह्मैव भाति । न हि सर्वस्वरूपेणात्मनो भासमानस्य ब्रह्मणः स्वसिद्धौ प्रमाणापेक्षा

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमाहोः स्थूलं महानहमिति प्रवदन्ति जीवम् ॥ ज्ञानार्थयाथार्थ्यफलरूपतयोरुशन्ति ब्रह्मैव
भाति सदसच्च तयोः परं यत् ॥ २७ ॥ नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ न क्षीयते सवनविद्व्यभिचारिणां हि
सर्वत्र शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं प्राणो यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सत् ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निर्भावः ॥ २७ ॥ ननु सर्वात्मकं चेद्ब्रह्म तर्हि सर्वस्य कार्यस्य जन्मादिविकारवत्त्वाद्ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसंगः स्यादत आह । नात्मेति । आत्मा
न ब्रह्म न जजान जातः जन्माभावादेव तदनन्तरं नास्ति नाप्येनं ज्ञानेऽपि विकारो नास्ति । नैधते न वर्धते वृद्ध्यभावादेव विपरिणामोऽपि नि
रस्तः । कुतः । हि यस्मात् व्यभिचारिणां प्राणादीनां बालवृद्धादिदेहानां सवनानां तत्तत्कालदेशादवस्था भवन्ति । तेषां निरव
स्थः कोऽसावात्मा । अत आह । उपलब्धिमात्रं ज्ञानमात्रं । नन्वात्मा तर्हि ज्ञानैकत्वं नेत्याह । सर्वत्रेति । सर्वत्र देशे सर्वस्मिन्काले । अनपा
य्यनुवर्तमानं । ननु निर्विकल्पं तं प्रति प्रतीतिर्नीत्या न स्थानत्वापि । अत आह । इन्द्रियबलेनेति । सदेव ज्ञानं

यथा लिङ्गविधं कल्पितं नानाकारं तद्वदस्य ज्ञानं तत्र । नस्यानिय ज्ञानानीति
नयज्ञाननिमित्तैर्भावाः व्यभिचारादि स्पृश्ये तोयेष्वङ्गं ॥ प्राणो यथेति ॥ २८ ॥

न

श्री·भा·ए·टी·
२६

26

गहनत्वद्योतनायप्रथमंद्वितीयप्रश्नोत्तरमाह। कर्मेति। कर्मविहितं अकर्मतद्विपरीतंनिषिद्धं। विकर्मविग
तंकर्मविहिताकरणं। एतत्त्रयंवेदवादवादोयगम्यलौकिकः। वेदस्य। ईश्वरात्मत्वात्। ईश्वरोद्भूतत्वात्।
अपौरुषेयत्वादित्यर्थः। पुंवाक्येतुहिवक्तुरभिप्रायतोर्थज्ञानेशक्यं। अपौरुषेयेतुकेवलंवाक्योपोर्वाप
र्येणैवतात्पर्यावधारणं। तच्चदुःखरमिति। तत्रकर्मादौविद्वांसोपिमुह्यति। किमुतान्ये। अतस्त्वत्तदावा
लत्वान्नैवाबुध्यन्निति।४३। दुर्ज्ञेयंवेदतात्पर्यमाह। परोक्षवादइति। यत्रान्यथास्थितोर्थः सगोपयितु
मन्यतोमुच्यतेसपरोक्षवादः। तथाचश्रुतिः। तद्वाएतच्चतुर्होतारंसंतंचतुर्होतेत्याचक्षते। परोक्षेणपरोक्षप्रि

श्रीशुक उवाच॥ कर्माकर्मविकर्मेतिवेदवादोनलौकिकः। वेदस्यचेश्वरात्मत्वात्तत्रमुह्यतिसूर
यः।४३। परोक्षवादोवेदोयंबालानामनुशासनं॥ कर्ममोक्षायकर्माणिविधत्तेह्यगदंयथा।४४। ना
चरेद्यस्तुवेदोक्तंस्वयमज्ञोजितेंद्रियः। विकर्मणाह्यधर्मेणमृत्योर्मृत्युमुपैतिसः।४५।

याइवहिदेवाइति। परोक्षवादत्वमेवाह। कर्ममोक्षायेति। ननुस्वर्गाद्यर्थंकर्माणिविधत्तेनकर्ममोक्षार्थं
तत्राह। बालानामनुशासनंयथाभवतितथा। अत्रदृष्टांतः। अगदमौषधंयथाबालंपिताबालमगदंपाय
न्खंडलडुकादिभिः प्रलोभयत्यापातिददत्पायतिददातिचतानि नैतावतागदपानस्यतल्लाभःप्रयो
जनंअपित्वारोग्यं। तथावेदोऽवांतरफलैःप्रलोभयन् कर्ममोक्षायैवकर्माणिविधत्ते।४४। ननुक
र्ममोक्षश्चेत्पुरुषार्थस्तर्हिप्रथममेवकर्मत्यज्यतामतआह। नाचरेदिति। तथाचश्रुतिः। अजितेंद्रियत्वात्
अज्ञःस्वयंजडेनाचरेत्तर्हिविकर्मणाकर्मणामाचरणलक्षणेनाधर्मेणमृत्योरनंतरंमृत्युमेवप्राप्नोति। तथा

हि २

रामः
२६

ननु हृदि सुधृतौ कूटस्थात्मा तु । भवो भवेत् कथं पुनरपि संसारः स्यात् । अविद्यातत्संस्काराणां विद्यमानत्वादिति चे
त् । कदाचिद्धि । तन्निवर्तको नुभवो भवेदत आह । यर्ह्यीति । विशेषणादि विहाय केवलं । ऋजुनाभस्यैव चरणोच्छायाया
उरुभक्तिः । स्त्री वा पुमान् । चेतसो मलानि विधमेत् । नाशयेत् । चेतन एव वा कर्तृत्वस्वगतानि मलानि तथा भूतया पादोल्लं
येत् । तदा तस्मिन् विशुद्धे चेतसि सति सादृश्यवधाने । वा आत्मतत्त्वमुपलभ्यते अमलयोर्दृशोः सत्यो यथा पूर्व

यर्ह्यब्जनाभचरणैषणयोरुभक्त्या चेतोमलानि विधमेद्गुणकर्मजानि । तस्मिन् विशुद्ध उपलभ्यत आत्म
तत्त्वं साक्षाद्यथामलदृशोः सवितृप्रकाशः ॥४०॥ राजोवाच ॥ कर्मयोगं वदत नः पुरुषो येन संस्कृतः ॥
विधूयेहाशु कर्माणि नैःकर्म्यं विन्दते परं ॥४१॥ एवं प्रश्नमृषीन् पूर्वमप्रच्छं पितुरन्तिके ॥ नाब्रुवन् ब्रह्म
णः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यतां ॥४२॥

मेव सिद्धः सवितृप्रकाशवदिति ॥४०॥ भक्तेः कर्मयोगाधीनत्वात्तं पृच्छति । कर्मयोगमिति । नैःकर्म्यं कर्मनिवृ
त्तिसाध्यं ज्ञानं ॥४१॥ प्रश्नान्तरमाह । एवमिति । प्रश्नं प्रष्टव्यमर्थं पितुः इक्ष्वाकोर्ब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः
॥ सर्वज्ञा अपि नाब्रुवन् ॥४२॥

श्री०भा०ए०टी
२७ नि३

मूर्तेः संमुखमासीनः आदिशब्देन भूतशुद्ध्यादि पिण्डं देहं विशोध्य संन्यासैः कृतरक्षो येन सः ॥५०॥ अर्चादौ वेद्यां द्रव्याणि पुष्पादीनि जलं
त्वादिशोधनेन क्षितिं संमार्जनादिना आत्मानं मनःशुद्ध्या लिङ्गं गन्धादिना एवं लेपज्ञानेनादि निष्पाद्य शोध्यानि कृत्वा ॥५१॥
पाद्यादिपात्राण्युपकल्प्य संधाप्य हृदि संपूजितं आवाह्य ध्यात्वा ॥ हृदादिभिः हृदयाय शिरसे शिखायै कवचाय नेत्राय अस्त्राय मंत्रैर्मूल
मंत्रेण च हृदादौ कृतन्यासो मूलमंत्रेणार्चयेत् ॥५२॥ अङ्गानि हृदयादीनि उपाङ्गानि सुदर्शनादीनि । तत्सहितां सपार्षदां
सपरिवारां तां तां मूर्तिं कैरुपचारैरर्चयेत् ॥ तदाह ॥ पाद्येति ॥ आद्यशब्देन मधुपर्कमाचमनं ॥५३॥

शुचिः संमुखमासीनः प्राणसंयमनादिभिः पिंडं विशोध्य संन्यासकृतरक्षोऽर्चयेद्धरिं ॥५०॥ अर्चादौ हृदये
वापि यथालब्धोपचारकैः द्रव्यक्षित्यात्मलिंगानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चासनं ॥५१॥ पाद्यादीनुपकल्प्याथ संनिधाप्य
समाहितः हृदादिभिः कृतन्यासो मूलमंत्रेण चार्चयेत् ॥५२॥ सांगोपांगां सपार्षदां तां तां मूर्तिं स्वमंत्रतः ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवासोविभूषणैः ॥५३॥ गंधमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः सांगं संपूज्य
विधिवत्स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिं ॥५४॥ आत्मानं तन्मयं ध्यायन्मूर्तिं संपूजयेद्धरेः शेषामादाय शिरसा स्वधाम्न्यु
द्वास्य सत्कृतं ॥५५॥ एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौ हृदये च यः यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यते हि सः ॥५६॥
॥इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ३॥ श्री

अक्षतास्तिलकालंकारे न तु पूजायां । नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न केतक्या महेश्वरं इति निषेधात् । उपहारो नैवेद्यं शेषां निर्मा
ल्यां । स्वधाम्नि स्वस्थाने हृदये वा हरिमूर्तिं कदाचिद्वा उद्वास्य स्थापयित्वा पूजाविधिं समापयेदिति शेषः । तां त्रिकं कर्मयोगमुप
संहरति । एवमिति ॥५६॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायामेकादशे तृतीयः ॥३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ कृष्ण
२७

27

तस्माद्वेदोक्तमेव कर्त्तव्यं॥ नैष्कर्म्यं न नु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिः स्यात्फलं च स्यात् । न तु नैःकर्म्यरूपा सिद्धिरत आह
निःसंगः प्रतिभिनिवेशवान् ईश्वरेऽर्पितं । न तु फलोद्देशेन । ननु फलस्य श्रुतत्वात्कर्मणि कृते फलं भवेदेव नेत्याह रोचनार्थेति ॥
कर्मणि रुच्युत्पादनार्थं॥ प्रागस्माने खंडनेऽल्पकोदिक्रमः॥ न तत्र कर्मभिरुच्यावेदार्थं सम्प्र ... यारयन्ति॥ तदुक्तं यो वाणत स्वर्
रम्भा दिक्ला गार्ग्य स्मारल्लोका पुत्रित्रिमकृपाणाद्यन्ताऽनन्तस्यकृपणाः । तन्मेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति । श्रोत्रच
र्णा तपसा श्रद्धया यज्ञेन नाशकेन चेति । यज्ञादीनां शास्त्रोक्तानां धार्यनिष्कामेषु कर्मसु प्रवर्त्तते । तत्र स्वर्गका

वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसंगोऽर्पितमीश्वरे॥ नैःकर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः॥४७॥ य आशु हृ
दयग्रंथिं निर्जिहीर्षुः परात्मनः॥ विधिनोपचरेद्देवं तंत्रोक्तेन च केशवम्॥४८॥ लब्ध्वानुग्रह आचार्यात्
तेन संदर्शितागमः॥ महापुरुषमभ्यर्चेन्मूर्त्याभिमतयात्मनः॥ ४९॥

मोपजेते माहिमिः कामित स्यैव स्वर्गादेः फलेनेव नाव ... कामिनो सौ न भवतीति । नैष्कर्म्यसिद्धिर्भवतीति भवः॥४७॥ वेदैक
कर्मयोगमुक्तोऽतांत्रिकमाह । य आशिति । परात्मनः परमेव तत्र । आत्मनो जीवस्य हृदयग्रंथिं अहंकाररूपं हर्तुमिच्छुः सन्
तंत्रोक्तेन च विधिना प्रकारेण भजेत॥ तंत्रमार्गमः ... नेन ... समुच्चयमाह । तमेवविधिमाह । लब्ध्वानुग्रह इत्यादि
ना । तेनाचार्येण संदर्शितः आगमः प्रचंतप्रकारो यस्य सः॥ ४९॥ ॥

अस्य गुणकर्माण्याह। यद्येन यत्कायइति। यस्याधिष्ठेयः। काय एष कायः इति सप्तमी वा। ननु भृतां समष्टिव्यष्टि
जीवानां। ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि। यस्य स्वतः। स्वरूपभूतास्तास्मात्तनुभृतां ज्ञानं यत्र स्वतः सिद्धं ज्ञानमिति वा। यस्य
श्वसनितः प्राणात् बलं देहशक्तिः। ओजः इन्द्रियशक्तिः। ईहा क्रिया याश्च सत्वादिभिर्विश्वस्य स्थितिलयोद्भवे
आदिकर्ता। आदिकर्तेत्यनेन ततः पूर्वं कर्त्रन्तरमपि सूचितं॥४॥ तदेवं पितुर्गुणावतारद्वारा चराचर सृष्ट्यादि
कर्तृत्वमाह। आदाविति यस्येत्यनुषंगः। यस्य रजसा अस्य जगतः सर्गकार्ये जातः धातिब्रह्माभूत् स्थितौ च वि
ष्णुः यस्य सत्वेन निरोधः क्रतुपतिस्तत्फलदाता द्विजातीनां तद्धर्माणां च सेतुः। इति पालक इत्यर्थः। यस्य त

यत्काय एष भुवनत्रयसंनिवेशो यस्येन्द्रियैस्तनुभृतामुभयेन्द्रियाणि। ज्ञानं स्वतः श्वसनतो बलमोज ईहा
सत्वादिभिः स्थितिलयोद्भव आदिकर्ता॥४॥ आदावभूच्छतधृती रजसास्य सर्गे विष्णुः स्थितौ क्रतुपति
द्विजधर्मसेतुः। रुद्रोऽप्ययाय तमसा पुरुषः स आद्य इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्रजासु॥५॥ धर्मस्य दक्षदु
हितर्यजनिष्ट मूर्त्यां नारायणो नर इति प्रवरः प्रशान्तः। नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच चचार कर्म योऽद्यापि चा
स्त ऋषिवर्यनिषेवितांघ्रिः॥६॥ इन्द्रो विशंक्य मम धाम जिघृक्षतीति कामं न्ययुंक्त सगणं स बदर्युपाख्यं
गत्वा सरोगणवसन्तसुमन्दवातैः स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिज्ञः॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मसा अप्ययाय संहाराय रुद्रो भूत्। इति एतैर्ब्रह्मादिभिर्निमित्तभूतैः प्रजासु उत्पाद्यादयो यतो भवंति। स आद्यः पुरुष
इत्यन्वयः॥५॥ नरनारायणावतारमाह। धर्मस्य भार्यायां दक्षदुहितरि मूर्तिसंज्ञायां नारायणो नर इति मूर्तिद्व
येन अजनिष्ट जातः तच्चरितमाह। नैष्कर्म्यं आत्मस्वरूपं लक्ष्यते येन तत्कर्म किमिति। कर्मनिर्हाररूपं वा ज्ञ
वाच। नारदादिभ्यः स्वयं च चार च योऽद्यापि कर्म चरन्नास्ते। ऋषिवर्यैर्निषेवितावंघ्री यस्य सः॥६॥ भगवदवता
रत्वद्योतकं परमोपशमं दर्शयितुमितिहासमाह॥ इन्द्र इति द्वाभिः। धाम स्थानं तपसा ग्रहीतुमिच्छतीति विशं
क्य तयोर्नाशाय कामं सपरिवारं प्रेषयामास। सः कामः बदरीमिरूपाख्या यत्रैव। तत्तस्याश्रमं। अप्सरोगणादिभि

मजाबालिःमंशे इयाम्लेवड्पवेवारायाले:॥ नतसयमर्दं
माजंडानालि अत्मस्मर्दिः॥७॥

18

चतुर्थेत्ववतारेहाश्चस्योत्तरमुक्तवान् ॥ जयंतीनंदनोनाम्ना द्रुमिलोन्ववर्णयत् ॥१॥ मूर्त्याभिमतयात्मनइत्यनेनात्मनः प्रियमवतारं प्रजयंदिन्युक्ते ॥ अवतारज्ञानमपेक्षितं ॥ तथास्तुवैः स्तुतामेव हरिमित्युक्तेर्गुणकर्मज्ञानं चापेक्षितं ॥ अतः पृच्छति यानियानीति ॥ कर्त्ताकरिष्यति ॥१॥ त्वयापृष्टानिकालत्रसंबंधिसकलावतारगुणकर्माणि ॥ कथयितुमशक्यानि ॥ संक्षेपतस्तु कानिचित्कथयिष्यामीत्याह ॥ योवा इत्यादिना ॥ अनुक्रमिष्येत् गुणयितुमिच्छतीयः सतुबालानामिवबुद्धिर्यस्य समंदमतिः ॥ कालेनमहतायोपिमहामतिः रजांसि

राजोवाच ॥ यानियानीह कर्माणि यैर्यैः स्वच्छंदजन्मभिः ॥ चक्रे करोति कर्ता वा हरिस्तानि ब्रुवंतु नः ॥१॥ द्रुमिलउवाच ॥ योवा अनंतस्य गुणाननंतान् अनुक्रमिष्यन्स तु बालबुद्धिः ॥ रजांसि भूमेर्गणयेत्कथंचित् कालेन नैवाखिलशक्तिधाम्नः ॥२॥ भूतैर्यदा पंचभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् ॥ स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः ॥३॥

गुणयेदपि ॥ अखिलशक्तिधाम्नः ॥ सर्वशक्त्याश्रयस्य भगवतो गुणांस्तु नैव गणयेत् ॥ तथा च श्रुतिः ॥ विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसीत्यादि ॥२॥ तत्रादौ पुरुषावतारमाह भूतैरिति ॥ यदा स्वसृष्टैर्भूतैर्विराजं ॥ ब्रह्मांडं पुरं आत्मनः ॥ निर्माय तस्मिन् स्वांशेन जीवेन प्रविष्टः विष्णो नारायणस्तदा पुरुषाभिधानमवाप लीलार्थं प्रविष्टः ॥ न तु भोक्तृत्वेन ॥ प्रभूतपुराणस्य जीवस्य ॥ तत्र भोक्तृत्वात् ॥३॥ श्रीनारायणः

श्री.भा.ए.टी.
२९

वयि मक्त्वानां तु केवलं तपस्कृतां इयं गतिः । अस्माकं वा वर्णयामि ॥ क्रोधस्य वा न नाम स्मरणः कामोपभोगपि तावदनुभवंति
क्रोधस्य वशाः पुनरनिमित्तादुःखाद्दुःखं लभंते इति क्षुत्तृट् च । त्रिकालगुणाः शीतवर्षातपाः मारुतश्च प्राणो बाह्यो वा
जैह्वं जिह्वाभोगाश्च शैष्णः गुह्योपभोगाश्च एतानेवाह ॥ अपारजलधिरूपान तितीर्य तीर्त्वा तपो गोष्पदे मज्जंति
कुतः यतः क्रोधस्य निष्फलस्य वशं यांति गच्छंति किं च अजले मज्जंतो यथा निःफलाः संतो निमस्तकारोपितं भारमुत्सृजं
ति तथा वृथैव मोक्षाय न च भोगाय च पापादिना उत्सृजंति हे भगवन् सर्वसाधनसंपन्ना ॥ अपि च सेवादीनाः संसा
रं न तरंति इति भावः ॥ स्त्रियः योगविनिर्मिताः स्त्रीः सुशूषां कुर्वतीः स्वर्चिताः सुष्ठु अलंकृताः तेषां स्वालावण्यादि दर्शि

क्षुत्तृट्त्रिकालगुणमारुतजैह्वशैष्णानस्मानपारजलधीनतितीर्य केचित् क्रोधस्य यांति विफ
लस्य वशं पदे गोर्मज्जंति दुश्चरतपश्च वृथोत्सृजंति ११ इति प्रगृणतां तेषां स्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शनाः ॥
दर्शयामास शुश्रूषां स्वर्चिताः कुर्वतीर्विभुः १२ ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः गंधेन मुमु
हुस्तासां रूपौदार्यहतश्रियः १३ तानाह देवदेवेशः प्रणतान्प्रहसन्निव ॥ आसामेकतमां वृंध्वं सवर्णां
स्वर्गभूषणां १४ ओमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवंदिनः उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः १५ इंद्राया
नम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवौकसां ऊचुर्नारायणबलं शक्रस्तत्रास विस्मितः १६ हंसस्वरूप्यवदद च्युत आत्म
योगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान्पिता नः विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्णः तेनाहृता मधुभिदा श्रुतयो
हयास्ये ॥ १७ ॥

पशमा मदर्शयामास ॥ १२ ता रूपिणीः मूर्तिमतीः श्रीरिव ताः स्त्री दृष्ट्वा ॥ तासां रूपौदार्येण महत्त्वेन हताश्रीः कांतिर्येषां ते
१३ वृंध्वं वृणीध्वं कं वयं वयाकाः । श्चैमाः इति चेत्तत्राह सवर्णाम् आसामात्मरूपां नैकाप्यस्मद्देवरूपेति चेत्समा भवत्वनु नयाप
स्वर्गस्य भूषणरूपां १४ सुरवंदिनः हे वत्सलाः १५ इंद्राय इंद्रप्रति नारायणबलमूचुः शक्रस्त्रत्रास आसंप्राप्तः विस्मितश्चत्त

विस्मितः त्रासेति वा १६ अन्यानप्यवतारांश्चरितान्वाह हंसस्वरू
पीति दत्तः दत्तात्रेयः कुमारः सनकादिनः पिता ऋषभश्च विष्णु
रेव कलयावतीर्णः सन्नात्मयोगमवदत् तेन विष्णुना हयास्यह
यग्रीवावतारे मधुभिदा सतातनतः पातालतलतः श्रुतयः आहृताः १७

राम:
२९

79

ऽपराधं अपराधी प्रहे॥ अहं धीर इति विस्मयो गर्वः। नइहितः एजमानात् पापभियावं पत्नानात् भो विभो समर्थ। हे देववंद्यः॥
मा भैष्ट बालिमात्तिष्ठा। नान्प्रार्थयत्। इमम स्माकमाश्रमं। अल्पं मा कुरुध्वं प्रातिथ्यं भावेमूल्पप्रायः स्यात् इत्यर्थः॥ ८॥
हे नरदेव॥ अभयदे श्रीनारायणे इत्थं ब्रुवति सति देवाः कामाद्यः सव्रीडा निनम्राणि शिरांसि येषां ते॥ नत्वा भो नरएण
वालनतशिरस्का इत्यर्थः सनृत्तं यथा भवति कृपां जनयंत इत्यर्थः। क्रियायुक्तं तानि तिवा। मायातः परं प्रतो॥ विकृते
स्यमामाश्रवने धीराज्यतेजां। निकेतनात्तं पादपद्मं यस्य तस्मिन्। त्वयि एतस्मिन् मानुकंपादीन चेत्॥ ८॥ त्वयि एतत्र
अज्ञो मानुकंपादीन चेत्। अस्माकं वापराधाचमां। ताभावतो नचित्रं इत्याह। स्वामिति। त्वां सेवतां सेवमानानां॥

विज्ञायपञ्चकृतमक्रममादिदेवः प्राह प्रहस्य गतविस्मयमानमानात्॥ मा भैष्ट भो मदनमारकृते गवद्धो ॥ ८ ॥
गृह्णीत नो बलिमसूल्पमिमं कुरुध्वं॥ ८॥ इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव देवाः सव्रीडनम्रशिरसः सघृणं तमूचुः
नैतद्विभो त्वयि परे विकृते विचित्रं स्वाराम धीरनिकरानतपादपद्मे॥ ८॥ त्वां सेवतां सुरकृता बहवोंतरा
याः स्वौको विलंघ्य परमं व्रजतां पदं ते। नान्यस्य बर्हिषि बलीन् ददतः स्वभागान्धत्ते पदं त्वमविता यदि वि

सुरैरिंद्रादिभिः कृता अंतरायाविघ्ना भवंति। कस्मादित्यत आह। स्वौक इति॥ स्वस्थानं स्वर्गं विलिंघ्य परमं तवस्थानं॥
व्रजतां नान्यस्य त्वामसेवमानस्य कुतः बर्हिषि यज्ञे स्वभागान् पुरोडाशादीन् यान्नि कृषिकदतरायेइंद्रादिभ्यो ददतः प्र
यच्छतः नाहि किं मज्जतो विघ्नो अंतर्न्नपतानि। नेत्याह। धत्त इति। यदीति निश्चये पातेति त्वं सर्वस्याधीश्वरो। विना रक्षकः
अतोसौ विघ्नानां मूर्ध्नि पदं संघ्रिं धत्ते। कुतः पुनस्तेषां विघ्नाशंकेति भावः॥ १०॥

पंचमे भक्तिहीनानां कनिष्ठाको युगेयुगे॥ विष्णोः पूजाविधिः प्रश्नद्वयस्योत्तरमुच्यते॥ तां सेवेतां सुकृ
तावद्वैतान्तरायाः इत्यनेन॥ श्रीहरिभक्तिविघ्नमूढं पदं दत्वा परां गतिः यांति॥ अभक्तानां तु विघ्ना भव
न्तीत्युक्ते तर्हि तेषां का गतिर्भवतीति पृच्छति भगवंतमिति द्वे॥ आत्मवित्तमाः अविजितात्मनां अतए
वाशांतकामानां का निष्ठा किं प्राप्यमित्यर्थः॥ स्वजनकस्य गुरोर्भगवतो नारदादिरूपे द्वेषाद्दुर्गतिं

श्रीराजोवाच॥ भगवंतं हरिं प्रायेण भजंत्यात्मवित्तमाः॥ तेषामशांतकामानां का निष्ठाविजिता
त्मनां॥१॥ चमस उवाच॥ मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह॥ चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणै
र्विप्रादयः पृथक॥२॥ य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरं॥ न भजंत्यवजानंति स्थानाद्भ्रष्टाः
पतंत्यधः॥३॥

२०

यांतीति वक्तुं भगवतः सकाशाद्वर्णाश्रमाणामुत्पत्तिमाह॥ मुखेति गुणैः॥ सत्वेन विप्रः सत्वरजोभ्यां
क्षत्रियः रजस्तमोभ्यां वैश्यः तमसा शूद्र इति॥ एषां मध्ये ये इत्थं न भजंति ये च ज्ञात्वाप्यवजान
ति॥ आत्मनः प्रभवो जन्म यस्मात्तं तदभजने कृतघ्नतामप्याह ईश्वरमिति स्थानाद्वर्णाश्रमा
द्भ्रष्टाः॥३॥ श्रीगोपीवल्लभाय नमः॥ ॥ ॥

इत्वा पृथ्वीमोषधयश्च गुप्ता ॥ क्रोडे वराहावतारे आहात गजेंद्रममुंचत् मोचयामास ॥ १८ ॥ एवमादीयम
वतारनामनामितितत्र विश्रुः शिवाय जगतां कलपावतीर्णा इत्यनुवर्तनीयं संस्तुन्वतः स्तुतिं कुर्वाणान्
ऋषीन् वालखिल्यान् कश्यपाय समिधाहरतो गोःपदे विमग्नान् इंद्रो पहसितानुधृत्वा पदोमोचयत्
तमसि ब्रह्महत्यायां प्रविष्टं मोचयामास ॥ असुरगृहे पिहिता निरुद्धा या देवस्त्रियः ताश्चामुंचत् ॥ अ

गुप्ताप्ययेमनुरिलोषधयश्च मात्स्ये ॥ क्रोडे हतोदितिजउद्धरतांभसः क्ष्मां ॥ कौर्म्ये धृतो द्रिरमृतोन्म
थने सपृष्टे ग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुं चदार्तं ॥ १९ ॥ संस्तुन्वतो ब्धि पतितां छ्रमणान्नृषींश्च ॥ श
क्रं च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टं ॥ देवस्त्रियो सुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्ने सुरेंद्रमभयाय सतां
नृसिंहे ॥ २० ॥ देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थे हत्वां तरेषु भुवनान्यदधात्कलाभिः ॥ भूत्वाथ
वामन इमामहरद्बलेः क्ष्मां याच्ञाछलेन समदाददितेः सुतेभ्यः ॥ २१ ॥ निःक्षत्रियामकृत गां च त्रि
सप्तकृत्वो रामस्तु हैहयकुलाप्यय भार्गवाग्निः ॥ सोब्धिं बबंध दशवक्त्रमहत्सलंकं सीतापतिः
जयति लोकमलघ्नकीर्तिः ॥ २२ ॥ भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्क
राणि ॥ वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोतदर्हान् शूद्रान्कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदंते ॥ २३ ॥ एवंवि
धानि कर्माणि जन्मानि च जगत्पतेः ॥ भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज ॥ २४ ॥ इति श्रीभाग

नेकावतारैः ॥ अंतरेषु सर्वमन्वंतरेषु कलाभिर्मूर्तिभिर्भुवनानि अदधात् अपालयत् ॥ इमां क्ष्मां सम
दात् ददौ हैहयानां कुलस्याप्यया यभार्गवाग्निः सरामो दाशरथिः सन् सलंकं कायां स्थितं स च
जयति विशेषान् कालीनोवतारइत्यर्थः ॥ २२ ॥ भाविनं तमकृष्णावतारमाह भूमेरिति बुद्धावतारमाह
वादैरिति अतदर्हान् दैत्यान् विमोहयिष्यति कल्क्यवतारमाह शूद्रानिति निहनिष्यति ॥ २३ ॥ इति एकादशे चतुर्थे ॥४॥

श्री०भा०ए०टी

२१

श्रियेति॥ श्रिया धनादिसंपदा विभूत्यै[श्व]र्येण जातो यः स्मयो गर्वस्तेनांधा धीर्येषां ते ईश्वरसहितान्सतोऽवमन्यंते किंचैवंच
तेऽभिमानात्ते वेदान्तवेद्यं स्फुटमपि न जानंतीत्याह॥ सर्वेष्विति केनरूपेणावस्थितं। तदाहात्मानमीश्वरमात्मतयाऽव
स्थितमेव मया संगतमाह। यथा खं पुरुषार्थतामाह। अभीष्टं सु[ख]ं प्रेष्ठं। वेदोपगीतं चेति तत्कुतो यतो मनोरथानां
व्यवायामिषमद्यसेवाविषयाणां वार्त्तया प्रवदंति। निवृत्तिपरं वेदं प्रवृत्तिपरं वर्णयंति। ननु व्यवायादीनामपि कर्त्तव्यताभिधानात्तत्परो वेद इत्यपे
यात्॥ तत्र तेषां भजनीयत्वादिना विहितत्वात्किमेवं निषिध्यते। अत आह। लोक इति व्यवायः स्त्रीसंगः। नित्या रागतः प्राप्ता न
तु प्रवृत्त्यर्था जंतोः प्राणिमात्रस्यातस्तत्र शास्त्रचोदना विधिरेव नास्ति॥ ननु क्रत्वादिष्वपि विधिर्दृश्यते सत्यं नायमपू
र्वविधिरागतः प्राप्तत्वात्॥

श्रिया विभूत्याभिजनेन विद्यया त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा॥ जातस्मयेनांधधियः सहेश्वरान्सतोऽवमन्यंत
हरिप्रियान्खलाः॥ ९॥ सर्वेषु शश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितं यथा खमात्मानमभीष्टमीश्वरं॥ वेदोपगीतं न
च शृण्वतेऽबुधा मनोरथानां प्रवदंति वार्त्तया॥ १०॥

किंतु नियमविधिरूपेण रागिणां मात्रानुज्ञामात्रं क्रियते इति तदाह तावस्थितिरिति तेषु व्यवायादिषु कैः ववाहयज्ञसुरा
ग्रहैः विवाहविषये व्यवायः कार्यः यज्ञ एव मांसमिषमेव सौत्रामण्यां सुराग्रहान्गृह्णातीति श्रुतेः तत्र एवमेव इममेवेति
नियमः प्राप्तनिवृत्तिरिष्टेति॥ अयं भावः नायं नियमविधिरपि निसर्गप्रवृत्त्वात्तन्निवृत्तिः परिसंख्येयाऽसु व्यवायामिष
मद्यमेवास्विविधिरिष्टः कथं तर्हि व्यवस्थितिरित्युक्तमुच्यते ननु तावत्परिसंख्या विधिनाप्युसा निवृत्तिरुच्येति तथा च स्म॥ १ कृष्ण

२१

तत्रैव स्त्रीणां ते भवद्विधानां नानुग्राह्याः॥३॥ इत्याह॥ दूर इति। दूरे हरिकथा श्रवणं येषां ते। प्रस्तावेन च दूरे। वा अच्युतकीर्तनं येषां ते दूरे॥ अच्युत
कीर्तिना येति वा। ज्ञानवत्त्वं दुर्विदग्धत्वात् उपेक्षा। कृपापात्राण्याह। विप्र इति। श्रौतेनोपनयनाख्येन जन्मना उपन्नद्वा प्राप्ता अपि तत्र। अथवा
पदन्यासमात्रं नापि हरेः पदान्तिकं तत्र जन्मनो पश्चात् मात्राधिकारं प्राप्ता अपि मुह्यन्ति॥ तदुक्तं गीतासु। यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्य
विपश्चितः। वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः इत्यनेन मुह्यन्ति। कर्मफलेषु मज्जन्ति। कुतः। आम्नायेषु वादाः अर्थवादाः
वादास्तैर्मोहकत्वात् तया मिथ्येन इति। भक्तिमार्गे तु नायैषां मोहं प्रपञ्चयन्ति॥५॥ कर्मणीत्यादिना। अकोविदाः यथावद
कं न भवति तथा कर्तुमप्राज्ञाः न च नित्रान्तं कुर्वन्ति। यतस्तब्धाः अविनम्राः स्तब्धत्वे हेतुः यतो मूर्खाः॥ अपि पण्डिता वयं मागकर्ता
रः कार्यकर्त्तारः इति मानवन्तः॥ अतः अयानमितमतत्त्वा। अमूर्खा। अस्तत्वं॥ द्विवेचात्मौमसया याजिनः सुकृतं भवति। अत्र मोहस्
तथा तस्यान्तस्मात्। नापि अन्तरायः स्यादिति। याद्वीयांगिरोत्सुकाः सन्तो मुग्धास्त

दूरे हरिकथाः केचिद्दूरे चाच्युतकीर्तनाः। स्त्रियः शूद्रादयश्चैव तेऽनुकम्प्या भवादृशां॥४॥ विप्रो राजन्यवैश्यौ वा हरेः प्राप्ताः
पदान्तिकं। श्रौतेन जन्मनाथापि मुह्यन्त्याम्नायवादिनः॥५॥ कर्मण्यकोविदाः स्तब्धा मूर्खाः पण्डितमानिनः॥ वदन्ति चाटु
कान्मूढा यया माध्व्या गिरोत्सुकाः॥६॥ रजसा घोरसंकल्पाः कामुका अहिमन्यवः। दाम्भिका मानिनः पापा विहसन्त्यच्यु
तप्रियान्॥७॥ वदन्ति तेन्योन्यमुपासितस्त्रियो गृहेषु मैथुन्यपरेषु चाशिषः॥ यजन्त्यसृष्टान्नविधानदक्षिणं वृत्त्यै परं घ्नन्ति
पशूनतद्विदः॥८॥ श्रीकृष्णाय नमः॥

तथा चाटुकानाप्तरोभिः सह विचर्येत्यादि इत्यादि प्रधानपादान् वदन्ति॥६॥ किं च तेषां कर्मापि निन्द्यं कामको धर्मात्प्रयो वदन्ति
इत्याह। रजसेति। घोराः अभिचारादि संकल्पो येषां। अहिवत्मन्युर्येषां ते कामुकत्वं प्रपञ्चयन्ति॥७॥ उपहासितास्त्रियो येन तु
स्त्रियास्तैर्मैथुन्यं मिथुनं सुखमेव परं मत्वा नित्यापि केवलं गृहेषु मैथुन्यपरेषु पितृभ्यो वदन्ति इत्यनयमयालभ्याम् इति प्राप्यामनोरथो
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति। पुनर्धनानि साकाराः दाम्भिकत्वं प्रपञ्चयन्ति। यजन्तीति असृष्टान्नविधानदक्षिणां नसृष्टानं संपादितं। अन्न

श्री॰भा॰ए॰टी॰
२२

एवंभगवत्पराङ्मुखानां बहुदोषतां प्रपंच्य तन्निवृत्त्यै पुनः प्रपंचयति एवंभिः यैरिति । अनेवंविदः । नाऽऽवं
विधं धर्मं विदंतीति ये ते विस्रब्धाः । नः शाकाः । अनेन मनोरथो भविष्यतीति । विश्वस्ता इवेदानीं । तन्नपोषकैः
नवानैः । पशुभिर्विश्वस्ताः । ते च पराङ्मुखाः । प्रेत्यामुत्र च तान् खादंति उक्तं च मांसभक्षयिताऽमुत्र यस्य मां
समिहाद्म्यहं । एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदंति मनीषिण इति वचनात् । अभिचारादिना द्विषंतः । मृतके दे
हे सानुबंधे पुत्रादिसहिते । अज्ञास्तत्त्वज्ञैरनुकंपिताः स्वयं तितत्त्वज्ञास्तु स्वतः । पेतुनान्यंतमज्ञाः । न च तत्त्वज्ञाः
तेंतरालवर्त्तिनः । पतंतीत्याह ये इति ।१४। उपशांतिद्वारारहिताः । देहादिस्थैर्यबुद्धयः स्वयमेवात्मानं घातय

द्विषंतः परकायेषु स्वात्मानं हरिमीश्वरं । मृतके सानुबंधेस्मिन्बद्धस्नेहाः पतंत्यधः ।१५। येकैवल्यमसं
प्राप्ता येचातीताश्च मूढतां । त्रैवर्गिका ह्यक्षणिका आत्मानं घातयंति ते ।१६। एते आत्महनोऽशांता
अज्ञाने ज्ञानमानिनः । सीदंत्यकृतकृत्या वै कालध्वस्तमनोरथाः ।१७। हित्वात्ममायारचिता गृ
हापत्यसुहृत्स्त्रियः । तमो विशंत्यनिच्छंतो वासुदेवपराङ्मुखाः ।१८। राजोवाच । कस्मिन्काले
स भगवान्किंवर्णः कीदृशो नृभिः । नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तदिहोच्यतां ।१९। करभाजन उवाच ।
कृतं त्रेता द्वापरं च कलिरित्येषु केशवः । नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते ।२०। कृते शुक्लश्च
तुर्बाहुर्जटिलो वल्कलांबरः । कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्रद्दंडकमंडलू ।२१। छ ।। छ ।। छ ।। छ

ति । तद्घातयंतीति । आत्महनः । आत्मापरस्वकर्त्तारः । अज्ञानेकर्मणि तथा च श्रुतिः असुर्या नाम ते लो
का अंधेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंति ये के चात्महनो जना इति ।१७। आगृहापत्यसुहृत्स्त्रियः । ना
हित्वा तदेव भक्तिरेव कर्त्तव्येति स्थिते तत्र विशेषं पृच्छति ।१९। किंवर्णः कीदृग्वर्णवान् कीदृशाकारः ।
केन वा नाम्ना केन विधिना एषु कृतादिषु कालेषु । नानाप्रकारवर्णा विभागः । आकारो यस्य सः । नानै
व विधिना विधेन मार्गेण । तदेव वर्णादि चतुष्टयमाह । कृते इति । कृष्णाजिनादीन्बिभ्रदिति अक्षमालां चारि बि
भ्रदर्शिनः । तपसा ध्यानेन त्रिगुणादीनां भूतानां स्वेनाय स्व सः । यद्गमूर्तिः । हिरण्यकेशः । पिंगकेशो
स्पर्शः ।२१।

राम॰
२२

22

निस्वार्थे परित्यागः पराथर्कल्पना अप्रवाधश्चेति दोषत्रयं स्यात् ॥ अतः क्वचित्प्राप्ततोऽर्थस्य प्रापणमनपूर्व
कनित्यपूर्वविधिद्वारा न निवृत्तिः फलतो भवति ॥ तद्यथा इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते
त्यत्र रशनालिंगितो गर्दभाश्वाभिधान्यां रशनाग्रहणप्राप्तो मंत्रस्य पूर्वविधिद्वारा परिसंख्योच्यते ॥ प्रयोजं
नं त्वनार्तिकं ॥ अप्राप्तविधिरेवायं मंत्रमश्वेऽनिश्चितः ॥ परिसंख्याफलं नोक्तानविनाश ॥ पुनः श्रुतेरिति
क्वचित्तु रागतो नित्यप्राप्तस्याप्राप्तांश इतरस्य नियमफलस्याप्यभावात् ॥ नियमविधिद्वारा फलतः परिस
ख्या भवति ॥ यथा पंच पंचनखा भक्ष्या इति तथा रागतो नित्यवत्प्राप्तस्य व्यवायादेर्विवाहादिनियमेना
प्यनुज्ञाद्वारा परिसंख्या वेति ॥ ननु वेदः प्राप्तानुज्ञामात्रमेतत् चेत् तर्हि कः तुल्यता तत्र यो भार्या सन्निधौ नोपग
च्छेत ॥ यावत्सह त्यागो युज्यते नान्नसंग्रह इत्यादिदोषः प्रवर्तते नेषदोषः अनसि कामे सत्यपि तं
स्यामरुच्याह आदिना नानातामनुगच्छतो दोषप्रवर्तते पपत्तेरिति सर्वमनवद्यं ॥ ११ ॥ तदेवं व्यवायादिमनोरथा

लोके व्यवायामिषमद्यसेवा नित्यास्तु जंतोर्न हि तत्र चोदना ॥ व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु
निवृत्तिरिष्टा ॥ ११ ॥ धनं च धर्मैकफलं यतो वै ज्ञानं सविज्ञानमनुप्रशांति ॥ गृहेषु युंजंति कलेवरस्य मृ
त्युं न पश्यंति दुरंतवीर्यं ॥ १२ ॥ यद्घ्राणभक्षो विहितः सुरायास्तथा पशोरालभनं न हिंसा ॥ एवं व्यवायः
प्रजया न रत्या इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मं ॥ १३ ॥ ये त्वनेवंविदोऽसंतः स्तब्धाः सदभिमानिनः ॥ पशून्द्रुह्यंति
विस्रब्धाः प्रेत्य खादंति ते च तान् ॥ १४ ॥

कलितत्वात् धीः स्वमात्मानं मन्यते तान् क्वचिदानीं धनस्यापि धर्मद्वारा परमात्मप्रापकस्य दृष्टोपभोगार्थविनि
योगान्नासक्ता न गच्छंतीत्याह ॥ धनं चेति धर्म एवैकं फलं यस्य तत्कुतः धर्मात् सविज्ञानात् ॥ अपरोक्षज्ञानसहितं
दृढं ज्ञानं परोक्षज्ञानं भवति ॥ कथंभूतं अनुप्रशांति ॥ अनु अनन्तरमेव प्राकृतिकं शांतिर्निर्वाणं लक्षणं यस्य च
तत् ॥ एवंभूतं धनं गृहेषु देहार्थं युंजंति ॥ किंच व्यवस्थया पिबा वा यादृप्यनुज्ञानं यत्तौ दृष्टमन्यत्र येत्याह ॥ य
द्घ्राणेति यस्मात्सुराया घ्राणभक्षः अवघ्राणं सौत्रे विहितः न पानं तथा पशोरपालंभनं न मेव विहितं
न तु हननं ॥ एवं व्यवायोऽपि प्रजयानिमित्तभूतया न रत्यै अतो मनोरथवादितः इ
मं विशुद्धं स्वधर्मं न विदुरिति अपमर्थः ॥ देवतोद्देशेन पत्युः शुद्धं नमो ॥ तदालभनं चाव व्यवसितमजमानमे

त्येत्यादि श्रुतेः ॥ ननु हिंसायां वेदविहितायां हिंसा न हिंसेति कौलं
ते इति वचनात् ॥ भद्दरेण दृष्टान् च क्रियमाणे लौकिकं हनने हिंसे
व अत्रत्वालभनमेव विहितं न तु हिंसा ॥ १४ ॥

द्रु

रुद्रत्तां धावन्नयीति। त्विषा कांत्या अकृष्णं इंद्रनीलमणिवदुज्ज्वलं यद्वा। त्विषा कृष्णं कृष्णावतारं। अनेन कलौ कृष्णावतारस्य प्राधान्यं दर्शयति। अंगानि हृदयादीनि उपांगानि कौस्तुभादीनि अस्त्राणि सुदर्शनादीनि पार्षदाः सुनंदनंदादयः तत्सहितं। यज्ञैः अर्चनैः संकीर्तनं नामोच्चारणं स्तुतिश्च तत्प्रधानैर्धनादिसाध्यैर्विवेकिनः ३२ स्तुतिमाह ध्येयमिति। हे प्रणतपाल हे महापुरुष ते चरणारविंदं वंदे। कथंभूतं ध्येयं ध्यातुं योग्यं सदेति सर्वत्र संबध्यते। ध्येयाद्याह द्वे यकुटुंबादिभ्यो यः परिभवस्तिरस्कारः तं हंतीति तथा तत्। किं च अभीष्टदोहं मनोरथपूरकं। किं च तीर्थास्पदं गंगाद्याश्रयत्वेन पावनं शिवविरंचिभ्यां नुतं स्तुतं महात्मनां। ननु तौ कृष्णावेव। कं नमंति तान्मां नुतं।।

कृष्णवर्णं त्विषाकृष्णं सांगोपांगास्त्रपार्षदं यज्ञैः संकीर्तनप्रायैर्यजंति हि सुमेधसः ३२
ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरंचिनुतं शरण्यं भृत्यार्तिहं प्रणतपा
लभवाब्धिपोतं वंदे महापुरुष ते चरणारविंदं ३२ त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यल
क्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यं मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावद्वंदे महापुरु
ष ते चरणारविंदं।। ३३

तत्राह शरण्यं। आश्रयितुं योग्यं। सुखात्मकमित्यर्थः। नहि ब्रह्मादि स्थूलं प्राकृतस्य गोचरः स्यात्। भृत्यार्तिहं यस्य कस्यापि भृत्यमात्रस्यार्तिं हंतीति न केवलमागंतुकार्तिमात्रं हंति। किं तु भवाब्धिपोतं संसारार्णवतारकं च ३३ इदानीं स्ववमाप्तकामत्वाद्वैराग्यं भक्तानां च यसापेक्षत्वं दर्शयन् श्रीरामचंद्रं स्तौति त्यक्त्वेति। अन्यैः सुदुस्त्यजां सुरेप्सितां राज्यलक्ष्मीं त्यक्त्वा यदि तिय इत्यर्थः यः अरण्यमगात् राज्यवैकल्यहर्ता नेन न धर्मिष्ठः कृतः आर्यस्य गुरोः दशरथस्य वचसा। किं च स्वं राज्यं त्यक्त्वापि भक्तवात्सल्येन दयितया सीतयाऽऽप्सितं मायामृगं स्वर्णाकारं योऽन्वधावत् तस्य

भगवतश्चरणारविंदं वंदे। यद्वा हे धर्मिष्ठेति संबोधनं तथात्वनिर्वहणाय।
त्वात्पादत्रायीपदेन सर्वैर्धिर्न भवति तथापि यद्गात् इति चरणारविंदेन वोध्यते।।
यद्वा मया मृगमन्वधावत् तत्पदारविंदं वंदे इत्यन्वयः।। ३४।। ।। ।। ।।

नपसाध्यानेन २२॥२३॥ त्रिगुणादीशागम्भूतानि स्वन्नायस्वरूपः यज्ञमूर्त्तिः हिरण्यकेशाः पिंगकेशाः २४॥ त्रय्या विद्यया वे
दत्रयोक्तकर्मभिः २५ पृश्निगर्भः यस्याः पुत्रः वृषाकपिः स्मृतः सन् वर्षति कामान् प्राकंपयति लोकान् इति तथा जयसे
वसर्वदेवतिः जयंति २६ श्यामः अतसीपुष्पसंकाशः निजानि चक्रादीन्यायुधानि यस्य सः श्रीवत्सो नाम वक्षसो दक्षिणा
भागे रोमाणां प्रदक्षिणावर्त्तः सः प्रादिर्येषां करचरणादिगतपद्मादीनां तैः प्रकैः चिन्हैः लक्षणैर्वा श्रीः कौस्तुभादिभिः
२७॥

मनुष्यास्तु तदा शांता निर्वैराः सुहृदः समाः यजंति तपसा देवं शमेन च दमेन च २२ हंसः सुपर्णो
वैकुंठो धर्मो योगेश्वरोऽमलः ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते २३ त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ
चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः २४ तं तदा मनुजा देवं स
र्वदेवमयं हरिं यजंति विद्यया त्रय्या धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः २५ विष्णुर्यज्ञः पृश्निगर्भः सर्वदेव उरुक्र
मः वृषाकपिर्जयंतश्च उरुगाय इतीर्यते २६ द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः श्रीवत्सा
दिभिरंकैश्च लक्षणैरुपलक्षितः २७ तं तदा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणं यजंति वेदतंत्राभ्यां परं
जिज्ञासवो नृप २८ नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः
नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः ३० इति द्वापर उर्वी
श स्तुवंति जगदीश्वरं नानातंत्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ३१

महाराजोपलक्षणं छत्रचामरादियुक्तं वेदतंत्राभ्यां वैदिकेन आगमिकेन च मार्गेण यजंति परं ईश्वरं जिज्ञासवः २८॥

वाहृतकर्मस्वपि नियुक्तं निषेधनिमित्तप्रायश्चित्तं निरस्तमित्याह स्वपादमूलमिति त्यक्तः अन्यस्मिन्देहाद्यौ देवतान्तरे वा भावो येन एवं तस्य विकर्मणि प्रवृत्तिर्न संभवति यच्च कथंचित्प्रमादादिना उत्पतितं भवेत् तदपि हृदि स्थितो धुनोति ननु यमस्तन्न मन्येत तत्राह परेशः अनु च श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इति भगवद्वचनात्स्वाज्ञाभङ्गं कथं सहेत तत्राह प्रियस्य ननु नायं पापक्षयार्थं भजते तत्राह हृदि सन्निविष्टः न हि वस्तुशक्तिरर्थितामपेक्षते इत्यर्थः ॥४२॥ जायन्तेयान् जयन्त्याः पुत्रान् ॥४३॥ उपातिष्ठन् अनुतिष्ठन् ॥४४॥

स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः । विकर्म यच्चोत्पतितं कथंचित् धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः ॥४३॥ नारद उवाच ॥ धर्मान्भागवतानित्थं श्रुत्वाथ मिथिलेश्वरः । जायन्तेयान्मुनीन्प्रीतः सोपाध्यायो ह्यपूजयत् ॥४४॥ ततोऽन्तर्दधिरे सिद्धाः सर्वलोकस्य पश्यतः । राजा धर्मानुपातिष्ठन्नवाप परमां गतिम् ॥४५॥ त्वमप्येतान्महाभाग धर्मान्भागवताञ्छ्रुतान् । आस्थितः श्रद्धया युक्तो निःसंगो यास्यसे परम् ॥४५॥ युवयोः खलु दम्पत्योर्यशसा पूरितं जगत् । पुत्रतामगमद्यद्वां भगवानीश्वरो हरिः ॥४६॥ दर्शनालिंगनालापैः शयनासनभोजनैः । आत्मा वां पावितः कृष्णे पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतोः ॥४७॥ वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौण्ड्रशाल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः । ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमापुरनुरक्तधियां पुनः किं ॥४८॥

निर्भयो भूत्वा ॥४५॥ नास्माकं चित्रं यैवमुक्ता युवां तु संगत एव कृतार्थावित्याह युवयोरिति वां युवयोः ॥४६॥ न च सर्वकर्मोपरागादि भागवतधर्मैरन्येषामिव युवयोः सत्त्वशुद्धिरापादनीया पुत्रोपलालनेन च भागवतधर्मसर्वस्वनिष्पत्तिरित्याह दर्शनेति कृष्णे पुत्र इति स्नेहं कुर्वतोर्मत्स्यदर्शनादिभिरात्मा वां पावितः शोधितः ॥४७॥ एतदेव कैमुत्यन्यायेन स्फुटयति वैरेणेति शयनादौ वैरेणापि ध्यायन्तस्तस्य गतिविलासाद्यैः आकृतधियः तत्तदाकाराधीर्येषां ते तस्मात्सारूप्यमापुः किं पुनर्वक्तव्यमनुरक्तधि

25

युगानुरूपाभ्यां नामरूपाभ्यां ॥३५॥ एतेषु चतुर्षु युगेषु कलिरेव श्रेष्ठ इत्याह कलिमिति गुणज्ञाः कलेर्गुणं
जानंति ये ते ननु दोषाणां बहुत्वात्कथं सभाजयंति तत्राह सारभाजिनः गुणांशग्राहिणः कोसौ गुणः त
माह यत्रेति तदुक्तं ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैः त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सं
कीर्त्य केशवमिति ॥३६॥ तस्मात्कलौ अतः अस्मात्संकीर्त्तनात्परमो लाभो नास्ति यतः संकी
र्त्तनात् ॥३७॥ किंच कृतादिष्विति अमलाशयाः सन्तः प्रायसो भगवति भक्ता भवंति ॥३८॥ भक्तस्य विधि

एवंयुगानुरूपाभ्यां भगवान्युगवर्त्तिभिः ॥ मनुजैरिज्यते राजन् श्रेयसामीश्वरो हरिः ॥३५॥ कलिंसभा
जयंत्यार्याः गुणज्ञाः सारभाजिनः ॥ यत्र्त्तनेनैव सर्वः स्वार्थोभिलभ्यते ॥३६॥ नह्यतः परमो लाभो
देहिनां भ्राम्यतामिह ॥ यतो विंदेत परमां शांतिं नश्यति संसृतिः ॥३७॥ कृतादिषु जना राजन् क
लाविच्छंति संभवं ॥ कलौ खलु भविष्यंति नारायणपरायणाः ॥३८॥ क्वचित्क्वचिन्महाराज द्रविडे
षु च भूरिशः ॥ ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ॥३९॥ कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी
॥ ये पिबंति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर ॥ प्रायो भक्ता भविष्यंति वासुदेवे मलाशयाः ॥४०॥ दे
वर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किंकरो नायमृणी च राजन् ॥ सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुंदं

निषेधनिवृत्तेः कृतकृत्यतामाह देवर्षीति आप्ताः ये ---- रे देवाद्यः पंचयज्ञदेवताः एते
षां यथा भक्तः ऋणी अत एव तेषां किंकरः तदर्थं नित्यं पंचयज्ञादिकर्त्ता तथा च स्मृतिः हीनजाति
परिक्षीणः कर्म कारयेदिति अयं तु न तथा कोसौ यः सर्वभावेन आमुकुंदं शरणं गतः कर्त्तं कृत्यं
परिहृत्य यद्वा कर्त्तं भेदं परिहृत्य कृत्तौ छेदने इत्याह वसुदेवः सर्वमिति बुद्ध्वेत्यर्थः ॥४१॥ श्री

श्रीभा ए टी

२५

ननु तेषां मूर्तं दृष्ट्वैव रूपं भगवन्तं नैतं प्रपन्नानां केवलमिति तत्राह। वपुषेति। येन वपुषा नरलोकमनोरमः सन् सर्वलोकेषु यशो वितेने तत् सुष्ठु वपुः हृद्गतवः ४ अप्रवहत् प्रपत्स्यन् ५ अग्रीं द्यानस्थो माल्यैः विचित्राणि स्वल्पं वंधप्रायाणि पदानि अर्थाश्च यासु ताभिर्गीर्भिः ६ बुद्धीन्द्रियादिभिः प्रणामादिना प्राणेन चवनहेतुना दंडवत् प्राणिपातेन नत्ता वयं नमस्कृतवंतः स्मेति विस्मये। यथा हृदयं पद्मानजोनुम्मो उस्सा धीरस्सा हेणा॥ मनसा वचसा चेति प्रणामो ष्टांगः श्रीति इति। स्मरणार्हो ऽत्र निस्मयाविशेषाणां कर्मीयादुरूपापान्मुमुक्षुभिर्ध्यातं वपुर्हत्तैरपि यत् केवलमंत हृदि विलेने ननु हृदयतत्त्वं तताः प्रे हा भाग्यमित्यर्थः॥ ७॥

वपुषा येन भगवान्नरलोकमनोरमः यशो वितेने लोकेषु सर्वलोकमलापहं तस्यां विभ्राजमानायां समृद्धायां महर्द्धिभिः व्यचक्षतावितृप्ताक्षाः कृष्णमद्भुतदर्शनं॥ ५॥ स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैश्छादयंतो यदूत्तमं॥ गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरं॥ ६॥ देवा ऊचुः॥ नताः स्म ते नाथ पदारविंदं बुद्धीन्द्रियप्राणमनोवचोभिः॥ यच्चिन्त्यतेन्तर्हृदि भावयुक्तैर्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशात्॥ ७॥ त्वं मायया त्रिगुणयात्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजस्यवसि लुंपसि तद्गुणस्थः॥ नैतैर्भवानजित कर्मभिरज्यते वै यत्स्वे सुखेऽव्यवहितेऽभिरतोऽनवद्यः॥ ८॥

ननु ममापि दृष्ट्या दृष्टकर्मकरणान् कुतो मत्पदारविंदं चिंतनं कर्मपाशान्मुमुक्षुभिः क्रियते तत्राह हे अजित आत्मनि दानीं तत्नीर् मत्यं कर्मि त्वं व्यक्तं महदादि प्रपंचं सृजसि पालयसि संहरसि च॥ तदृत्यात्मन्येव न पृथक् दुर्विभाव्यं मनसाप्यन्यैरवितर्क्यं तद्गुणस्थः तस्या मायाया गुणेषु नियंतृत्वेन स्थितः अपि च एतैः कर्मभिः भवान्नारंजते न लिप्यते कुतः यो भवान् अनवद्यः रागादिरहितः यत्स्वे आत्मस्वरूपे सुखे अव्यवहिते अनावृते अभिरतः अतस्त्वं कर्म कुर्वन्

२५ कृष्ण

25

ननु पुत्रस्नेहस्य मोहोऽनुस्मृतिर्हि स्मर्तॄन् सर्वे मुच्येरन् तत्राह ॥ मापत्यबुद्धिमिति ॥ अपत्यइति बुद्धिं माकृथाः आगमः छंदसः ४९ ननु कथमीश्वरो मानुषः स्यात् ॥ कथं वा तस्य निग्रहस्य सख्यादिकं तत्पूतनाशोषणादिकं मोक्षयतीत्यत्र निरूप्यते तत्राह ॥ भूभारेत्यादि ॥ असुराश्च ते राजन्याश्च तेषां हंतवे तान् हंतुं निर्वृत्यै मोक्षाय ५० इहास्मिन्नेव देहे शमलं मोहं विधूय ॥ ब्रह्मत्वाय कल्पते ५२ ॥ इति टीकायां पंचमोध्यायः ॥ ५ ॥

मापत्यबुद्धिमकृथाः कृष्णे सर्वात्मनीश्वरे मायामानुषभावेन गूढैश्वर्ये परेऽव्यये ॥ ४९ ॥ भूभारासुरराजन्यहंतवे गुप्तये सतां अवतीर्णस्य निर्वृत्यै यशो लोके वितन्यते ॥ ५० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा महाभागो वसुदेवोऽतिविस्मितः देवकी च महाभागा जहतुर्मोहमात्मनः ॥ ५१ इतिहासमिमं पुण्यं धारयेद्यः समाहितः स विधूयेह शमलं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे वसुदेवनारदसंवादे जायंतोपाख्यानं पंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ ब्रह्मात्मजैर्देवैः प्रजेशैरावृतोऽभ्यगात् भवश्च भूतभव्येशो ययौ भूतगणैर्वृतः १ ॥ इंद्रो मरुद्भिर्भगवानादित्या वसवोऽश्विनौ ऋभवोऽङ्गिरसो रुद्रा विश्वे साध्याश्च देवताः ॥ २ ॥ गंधर्वाप्सरसो नागाः सिद्धचारणगुह्यकाः ऋषयः पितरश्चैव सविद्याधरकिंनराः द्वारकामुपसंजग्मुः सर्वे कृष्णदिदृक्षवः ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्मादिभिः स्तुत्वा गंतुं विज्ञापितं हरिं उद्धवः प्रार्थयामास स्वधाम नय मामिति १ ॥ अतः परं मतिविस्तरेण तमाविर्भावं निरूपयितुं तत्प्रस्तावमाह ॥ अथेति ॥ ब्रह्मात्मजैः सनकादिभिः ॥ अभ्यगात् द्वारकामिति चतुर्थेनान्वयः ॥ ३ ॥ ॥

एतेषांवमुनिमाचतादीनांषत्तमंसेवकानांमध्येपरमभागवतेषुलन्ध्या अपितवतग्रीतवत्त्रीतिरधिकेति स्तुवतिएषक ----- छादस: अहंयत्रतु ग्रामिलत्रेवबद्धासिपर्युषितायीयंवसती तित्रतिपन्निवत्सप त्नीवत् श्री: संस्पर्द्धमानाभवति तथापित्ता ------- यमदत्वयोभवान्यरिर्युषितयापि अमुयाव नमालयाभक्तैरर्पितयमितिप्रीत्यासुघ्नगीतंसुष्टुसंपादितंयथाभवति तथाप्रगीता --- भवादत मा कृतवान् सुघ्नगीतमित्यर्हणं विशेषणं वा तस्यतवांहिर्नोशुभाङ्क्षेयधूमकेतुर्भूयान् योङ्घ्रिमुपासुप्रगी तमित्यर्हतामादद्त्तमसनोशुभाङ्क्षायधूमकेतुर्भूयादित्यन्वय: अस्यैवचैवंसंबंध: एभ्योध्यानार्चानादि निषेभ्योपित्वद्यत्रासिप्रहृष्टसघुद्रावेतएवकृताथा: भगवतोयत्रा:प्रियत्वादित्याहु: पर्युषया वज्रा कांताविव्यस्मात्परित:सर्वांगेषुपुष्या शोभितया वनमालयावद्धासिएकदेशेवर्त्तमानाश्रीसंस्पर्द्धमा

पर्युषयातववृल्लोवनमालयेयंसंस्पर्द्धिनीभगवतीप्रतिपत्निवच्छ्री:य:सुप्रगीतममुयार्हणमादद न्नोभूयात्सदाङ्घ्रिरशुभाङ्क्षायधूमकेतु: १२ केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपतत्पताकोयस्तेभयाभयक रोऽसुरदेवचम्वो:स्वर्गायसाधुषुखलेष्वितराययभूमन्पाद:पुनातुभगवान्भजतामलंघन १३

नाभवति तथाथाम्नुयामधुव्रतैर्बहुधावर्णितयाकीर्त्तिमय्यावैजयंत्यावनमालयेवयोभवान् सुप्रगीत मर्हणमाददित्यादिपूर्ववत् १२ त्वचरणस्यमक्तपक्षयात:प्रसिद्ध एवेतिस्तुवंत:प्रार्थयंतेकेतुरिति व लिबंधनेत्रिभिर्विक्रमैर्युत: तत्रद्वितीयविक्रमेसत्यलोकंगतस्त्वपादकेतु: अत्युच्छ्रितोविजयध्वज इव तत्संपादयंति त्रियंतत्पताक: त्रिधापतंतीत्रिषुलोकेषुवापतंतीगंगापताकायस्यस: तथा असुर देवचम्वो:तत्सैनयोरूभयोर्भयाभयकर: साधुषुसुरेषुएश्वर्यापारवलेषुसुरेषुइतराय अधोगमनाय एवंकेतुरूपस्त्वपाद:सभजतान: अनुपुनातुशोधयतु अथादितिपाठेभजंतीन:इतिकर्मनिषेध्री अ थाञ्जंतोस्मान्पुनात्विति तथाश्रुति:चरणंपवित्रंविततंपुराणंयेन एतस्तरतिदुष्कृतानितनपवित्रेण

रामः २६

तत्वात्मारामस्य किं कर्मकरणेन अत आह: शुद्धिरिति हे ईड्य हे ऋषभ दुराशयानां रागिणां विद्या उपासना विद्या
दिभिः तथा शुद्धिर्न भवति सत्वात्मनां सत्तत्वयशसि प्रवृद्धेन संभृत्तया पुरिपुष्टया अभिवृद्ध्या सच्छ्रद्धया यथा
स्यात् परमपावनस्य यशसो वितीर्णा पतत्वत्कर्माचरणमिति भावः ९ तेदेवं नन्वत्र: अदेव शुद्धिहेतुः अ
स्माभिस्तु वक्ता हि ईदृ: अनन्तत्वांघ्रिर्नोऽस्माकं अशुभाशयानी विषयवासनानां धूमकेतुः तद्दाहकः स्यात् कथ
भूतः यः क्षेमय मोक्षाय मुनिभिः मुमुक्षुभिः प्रेमार्द्रहृदा उह्यमान चिन्त्यमानः येश्च सात्वतैर्भक्तैः समविभू
तये समानैश्वर्याय वासुदेवादिव्यूहे वितः तेषु चकैश्चिदात्मवद्भिर्धीरैः स्वरतिक्रमाय स्वर्गमतिक्रम्य वे

शुद्धिर्नृणां न तु तथेड्य दुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः सत्वात्मनामृषभ ते यशसि प्र
वृद्धसच्छ्रद्धया श्रवणसंभृतया यथा स्यात् ९ स्यान्नस्तवांघ्रिरशुभाशयधूमकेतुः क्षेमाय यो मुनिभिरा
र्द्रहृदोह्यमानः यः सात्वतैः समविभूतय आत्मवद्भिर्व्यूहेऽर्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय १० यश्चि
रू१ न्त्यते प्रयतपाणिभिरध्वराग्नौ त्रय्या निरुक्तविधिनेश हविर्गृहीत्वा अध्यात्मयोग उत योगिभिरा
त्ममायां जिज्ञासुभिः परमभागवतैः परीष्टः ११

कुंडग्रामयेसवनशः त्रिकालं अर्चितः १० किंच प्रयतपाणिभिः संयतहस्तैः हविर्गृहीत्वा अध्वराग्नौ आ
हवनीयादौ याज्ञिकैः यश्चिन्त्यते ननु यस्मै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेत् वषट्करिष्यन्निति वचना
त् देवता चिन्त्यते अत आह: त्रय्या निरुक्तेन विधिना इन्द्रादिरूपेणैव यज्ञपुरुषश्चिन्त्यत इत्यर्थः उ
त किंच अध्यात्मयोगे आत्माधिकारे योगे योगिभिरपि आत्मनस्तव मायां अणिमादिस्तां जिज्ञासुभि
स्तत्कामैर्यश्चिन्त्यते परमभागवतैस्तु मुमुक्षैर्यः परीष्टः सर्वतः पूजितः स तवांघ्रिर्नो अशुभाशयधूमके

श्रुत्यादिस्तुतिपूर्वान्वयः ५१

नन्वेवं स्तुतमीश्वरत्वं मम कुतस्त्वगतं तत्राह। नन्विति। तस्यास्य जगतः स्थावरस्य च जगतो जंगमस्य च भवान् अधीशः यद्यस्मान्मायया उत्था उत्तं भिन्ना या गुणविक्रिया इन्द्रियवृत्तिः तयोपनीतान् अर्थान् विषयान् जुषमाणो हृषीकपते न लिप्तस्त्वं ये त्वन्ये जीवा योगिनो वा स्वतः हृतादपि प्रविद्यमानात्मको द्विषयेभ्यो विभ्यति वासनामात्रेण बध्यन्ते इत्यर्थः॥१७ अलिप्तत्वमेव स्पष्टयति। स्मायावलोकि। मंदस्मितविलसितावलोकः तस्य लवः कटाक्षः तेन दर्शितो भावो अभिप्रायः तेन मनोहारि भ्रूमंडलं प्रेमप्रहितार्थ सौरतमंत्राः तैः शौंडैः प्रगल्भैः अनंगबाणैः संमोहनैः करणैः कामकलाभिः षोडशसहस्रपत्न्यः यस्येन्द्रियमनो विमथितुं न विभ्व्यः न समर्थाः स भवान् अलिप्त इति पूर्वेणान्वयः १८॥

तस्यास्तु ते जगतस्त्वं भवान् अधीशो यन्मायया उत्थगुणविक्रिययोपनीतान् अर्थान् जुषन्नपि हृषीकपते न लिप्तो ये न्ये स्वतः परिहृतादपि बिभ्यति स्म॥१७ स्मायावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौंडैः। पत्न्यस्तु षोडशसहस्रम् अनंगबाणैर्यस्येन्द्रियं विमथितुं करणैर्न विभ्व्यः॥१८॥ विभ्व्यस्तवामृतकथोदवहास्त्रिलोक्याः पादावनेजसरितः शमलानि हन्तुं। आनुश्रवं श्रुतिभिरंघ्रिजमंगसंगैस्तीर्थद्वयं शुचिषदस्त उपस्पृशन्ति॥१९॥ श्रीशुक उवाच॥ इत्यभिष्टूय विबुधैः सेशः शतधृतिर्हरिं। अभ्यभाषत गोविंदं प्रणम्याम्बरमाश्रितः॥२०॥ ब्रह्मोवाच॥ भूमेर्भारावताराय पुरा विज्ञापितः प्रभो त्वमस्माभिरशेषात्मंस्तत्तथैवोपपादितं॥२१॥

तस्मात्तवामृतरूपाया कथा न देवोदकं वहन्तीति। तथा कीर्तेर्न घात तव पादावनेजसरितः गंगाया अवनिजलोक्याणमल्लानि हन्तुं विभ्व्यः। केन प्रकारेण श्रवणांगुरो ध्वारणमनुश्रय ते नुश्रवो वेदः। तत्र भवं कीर्तिरूपं तीर्थं श्रुतिभिः श्रवणैरंघ्रिजं गांगतंगैः एवं शुचिषदः स्वाश्रमे धर्मस्थिताः तव तीर्थद्वयं उपस्पृशन्ति सेवन्ते। इति २१॥ विबुधैः सह २२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ कृष्ण
२१

27

शाधयत्न॥ प्रद्यादिति पाठे। भजतां नइति। कमिति पाठे। प्रधानभजनो स्मात्। पुनातु तथ्याच ख्याति। चरणं विनानां पुराणं येन पूत स्तवति दुष्कृतानि तेन पवित्रोत्। सुकृतेन स्वंता प्रतिपाप्यानं तितरां। प्रलोकस्य द्वारमचिह्नतावितं॥ जो इति भ्राजमानं सहस्त्वद् मृतस्य धारा नद्या दो हमानं चरणं नौलोकसुधा सहाति॥ २२ ननु युद्धे देवासुरादयः परस्परं जयं नेनीति॥ वाचिमहं तत्रेत्यत आह मिथः प्रद्धमोनोः युद्धादिभिः पीड्यमाना गृस्ताद्यो पितवयस्यवशे भवंति। ननु जयेपराजये वा स्वतंत्राः कइव नसिनासिकायाप्रोताः नासिकामविद्धा बद्धाः गौ बालीवर्द इव कुतः कालस्यकालपितुः प्रवर्त्तकस्य तदेन कुतः प्रकृपुरुषोरपि परस्यतस्यते पुरुषोत्तमस्य पादं नः शांननौनु प्रकृति पुरुषा भ्यां परत्वमुपपादयंतः कालहोनपुरुषोत्तममत्वमाह॥ २॥ अस्पेति॥ अस्य जगतः उत्पत्त्यादीनां हेतुरसि कुतः अव्यक्तं प्रकृतिः जीवः पुरुषः महान्महत्तत्त्वं तेषां कालं नियंता

नस्योतगाव इव यस्य वशे भवंति ब्रह्मादयस्तनुभृतो मिथुरर्द्यमानाः कालस्य ते प्रकृतिपुरुषयोः परस्य शं नस्त
नोतु चरणः पुरुषोत्तमस्य॥ २४ अस्यासि हेतुरुदयस्थिति संयमानामव्यक्तजीवमहतामपि कालमाहुः॥
सोऽयं त्रिणाभिरखिलापचये प्रवृत्तः कालो गभीररय उत्तमपूरुषस्त्वं॥ २५॥ त्वत्तः पुमान्समधिगम्य यया स्ववी
र्यं धत्ते महांतमिव गर्भममोघवीर्यः सोऽयं तयानुगत आत्मन आण्डकोशं हैमं ससर्ज बहिरावरणैरुपेतं॥ २६॥

त्वामाहुः। अव्यक्तात्परतः परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादि श्रुतयः
मो२ किं चार्थ संवत्सरात्मको यः कालः त्रिनाभिः त्रीचातुर्मास्यानि नाभयः यस्यासि त्वमेवासि उत्तमः पुरुषपति॥ न चोच्यते नास्ति यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः इति॥ २५॥ त्वत्तइति॥ त्वमेव प्रकृत्यादि द्वारा राजगत सृष्ट्यादि हेतुरित्युक्तं तत्केन प्रकारेण तदाह। त्वत्त इति त्वत्तः पुरुषो वीर्यं शक्तिं समधिगम्य प्राप्य यया मायया महमहांतं धत्ते। कमिवास्य विश्वस्य गर्भमिव सोऽयं महानात्मा मायया नुगतः सत्त्वात्मन स्त्रकोशो हंदु कोशं ससर्ज्ज तया नुगत

उत्सितः कमनीयान् अंधसान्नेन यथासुक्षेत्रे बीजमुप्तं बहुफलंभवति तथादानंसत्पात्रे इत्याह तेष्विति ३७ ३८ ३९
४० ४१ लोकंमर्त्यलोकं ४२ नप्रत्यहन् नप्रतीहतवान् ४३ ४४ ४५ शय्यादिषुत्वांभक्ताः नित्यसेवितवंतः वयं
कथंत्यजेमतस्य कुतस्तवमायांयतः तेन मायादित्याह ४६ त्वयेति चर्चिताः अलंकृता हि निश्चितं जयेमहि

वयंचतस्मिन्नाप्लुत्यतर्पयित्वापितॄन्सुरान् भोजयित्वोसितोविप्रान्नानागुणवतांधसा ३७ तदादानानि
पात्रेषुश्रद्धयोप्त्वामहांतिवै वृजिनानितरिष्यामोदानैर्नौभिरिवार्णवं एवंभगवतादिष्टायादवाःकुलनं
दनाः गंतुंकृतधियस्तीर्थंस्यंदनान्समयूयुजन् ३९ तन्निरीक्ष्योद्धवोराजन्श्रुत्वाभगवतोदितं दृष्ट्वा
रिष्टानिघोराणिनित्यंकृष्णमनुव्रतः ४० विविक्तउपसंगम्यजगतामीश्वरेश्वरं प्रणम्यशिरसापादौ
प्रांजलिस्तमभाषत। ४१ उद्धवउवाच॥ देवदेवेशयोगेशपुण्यश्रवणकीर्तन संहृत्यैतत्कुलंनू
नंलोकंसंत्यक्ष्यसेभवान् ४२ विप्रशापंसमर्थोपिप्रत्यहन्नयदीश्वरः नाहंतवांघ्रिकमलंक्षणा
र्धमपिकेशव त्यक्तुंसमुत्सहेनाथस्वधामनयमामपि ४३ तवविक्रीडितंकृष्णनृणांपरममंगलं॥
कर्णपीयूषमासाद्यत्यजंत्यन्यस्पृहांजनाः ४४ शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु कथंत्वां
प्रियमात्मानंवयंभक्ताःत्यजेमहि ४५ त्वयोपभुक्तस्रग्गंधवासोलंकारचर्चिताः उच्छिष्टभोजिनोदा
सास्तवमायांजयेमहि ४६ येर्षयोवातरशनाश्रमणाऊर्ध्वमंथिनः ब्रह्माख्यंधामतेयांतिशांताःसं
न्यासिनोमलाः ४७ वयंत्विहमहायोगिन्भ्रमंतःकर्मवर्त्मसु त्वद्वार्तयातरिष्यामस्तावकैर्दु
स्तरंतमः ४८ स्मरंतःकीर्तयंतस्तेकृतानिगदितानिच गत्युत्स्मितेक्षणक्ष्वेलियन्नृलोकविडंबनं ४९

संन्यासिनो ब्रह्मचर्यादिक्लेशैः कथंचित्तरंति ४७ वयंतुअनायासेनैवतरिष्याम इत्याह येर्षयेति वातरशना
दिगंबराः ऊर्ध्वमंथिनः ऊर्ध्वरेतसः ४८ तावकैर्भक्तैःसहत्वद्वार्तयैवतरिष्याम इति क्ष्वेलापरिहासः क्ष्वे
लकत्वं ४९

28

विद्धिमाविस्तारिता २२ उद्दामानिविक्रमायेयुतानिकर्माणिवीर्यमुक्तमाश्रिया २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९॥
उद्धलेनलंघितमार्यादिन ३० वैकुंठंयास्यस्त्वत्तभवनया स्वामीत्यर्थः ३१ ३२ ३३ ३४ प्रभासंयास्यामइतिव
दत्तायमभिप्रायः एतद्देवांशाः स्वाधिकारान्तेवार्हति ननुसद्योमोक्षद्वारत्वत्त्योनुमत्तामुच्येरन् तस्मादभु

धर्मश्चस्थापितः सत्सुसत्यसंधेषुवैत्वयाः कीर्त्तिश्चदिक्षुविक्षिप्तासर्वलोकमलापहा॥२२॥ अवतीर्य
यदोर्वंशेबिभ्रद्रूपमनुत्तमम् कर्माण्युद्दामवृत्तानिहितायजगतः कृथा २३ यानितेचरितानीशम
नुष्यासाधवः कलौ शृण्वतः कीर्त्तयंतश्चतरिष्यंत्यंजसातमः २४ यदुवंशेवतीर्णस्यभवतःपु
रुषोत्तमः शरच्छतंव्यतीयायपंचविंशाधिकंप्रभो २५ नाधुनातेखिलाधारदेवकार्यविशेषितं
कुलंचविप्रशापेननष्टप्रायमभूदिदं २६ ततःस्वधामपरमंविशस्वयदिमन्यसे सलोकांल्लोक
पालान्नःपाहिवैकुंठकिंकरान् २७ श्रीभगवानुवाच अवधारितमेतन्मेयदात्थविबुधेश्वर कृतं
वःकार्यमखिलंभूमेर्भारोवतारितः २८ यदिदंयादवकुलंवीर्यश्रियोद्धतं लोकंजिघृक्षद्
रुद्धंमेवेलयेवमहार्णव २९ यद्यसंहृत्यदृप्तानांयदूनांविपुलं गंतास्म्यनेनलोकोयमुद्वेलेनविन
क्ष्यति ३० इदानींनाशआरब्धः कुलस्यद्विजशापतः यास्यामिभवनंब्रह्मन्नेतदंतेतवानघ ३१ श्री
शुकउवाच इत्युक्तोलोकनाथेनस्वयंभूः प्रणिपत्यतं सहदेवगणैर्देवःस्वधामप्रत्यपद्यत॥३२॥
अथतस्यांमहोत्पातान्द्वारवत्यांसमुत्थितान् विलोक्यभगवानाहयदुवृद्धान्समागतान्॥३३॥
श्रीभगवानुवाच एतेवैसुमहोत्पाताव्युत्तिष्ठंतीहसर्वतः शापश्चनःकुलस्यासीद्ब्राह्मणेभ्यो
दुरत्यय ३४ नवस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः प्रभासंसुमहत्पुण्यंयास्यामोद्यैवमा

[illegible]

दयफलंप्रभासंनेष्यामि दक्षशापाद्यक्ष्मणागृहीतश्चंद्रः यत्रस्नानमात्रंकृत्वातस्मात्किलविषाद्रोग
दुःखात्सद्योविमुक्तः कलोदयंभेजे ३६ श्रीरामायनमः ॥

श्री.भा.ए.टी. २९

दोषेति गुणदोषबुद्ध्यातीतोपि शास्त्रेन संसारान्निवर्त्तत एव किंतु न दोषबुद्ध्या विहितं च प्राय्यन्न करोति न तु गुणबुद्ध्या
यथार्भकः सकल्पविकल्परहितः किंचित्करोति कुतश्चिन्निवर्त्तते तद्वत् एवंभूतस्य न पुनः संसार इत्याह ११ सर्वभूते
ति विपर्ययेन नृपुनः संसरेदित्यर्थः १२ त्वं तु सर्वं परित्यज्येत्यादि रूपदेशमात्मनो योगपमानोनः पृच्छति १३ हे योगफलदे
ति न योगविद्यान्यासेनामातियोगो निक्षेपविशेषः यद्वा योगविन्यस्यते क्रियते यस्मिन् योगात्मन् योगात्मप्रक
टो भवति योगस्वरूपेति वा योगस्य संभवो यस्मात् चतुर्भिरेतैः संबोधनैः स्वमहिम्ना केवलं त्वया उपदिष्टं न तु मद

दोषबुद्ध्युभयातीतो निषेधान्न निवर्त्तते गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति यथार्भकः ११ सर्वभूतसुहृच्छान्तो ज्ञा
नविज्ञाननिश्चयः पश्यन्मदात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनः १२ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यादिष्टो भगवता म
हाभागवतो नृप उद्धवः प्रणिपत्याह तत्त्वजिज्ञासुरच्युतं १३ उद्धव उवाच ॥ योगेश योगविन्यास योगा
त्मन्योगसंभव निःश्रेयसाय मे प्रोक्तो योगः संन्यासलक्षणः त्यागोयं दुष्करो भूमन्कामानां विषयात्मभिः ॥
सुतरां त्वयि सर्वात्मन्नभक्तैरिति मे मतिः १४ सोऽहं ममाहमिति मूढमतिर्विगाढस्त्वन्मायया विरचितात्म
नि सानुबंधे तत्त्वंजसा निगदितं भवता यथाहं संसाधयामि भगवन्ननुशाधि भृत्यं १५ छ छ छ

29

धिकारं पर्यालोच्य नेति द्योतितं तदाह निःश्रेयसायेति न चारोग्यार्थं सर्वस्वदानादिवदयं त्यागः किंतु संन्या
सलक्षणः त्वं प्रत्यापतिरूपः पंप्रति त्यागाद्युपदिष्टं सोऽहं मूढमतिः कुतः ममेतिः अहमिति च सानुबंधे पुत्रा
दिसहिते त्वन्मायाविरचिते आत्मनि देहे विगाढोतिमग्नः अतस्तत्तु भगवता निगदितं यथाहमंजसा
संसाधयामि तथा भृत्यमनुशाधि शाधि शिक्षय १५ रामायनमः

राम. २९

एकामित्यादिस्वाभिप्रायवचनेहेतुः ५० इति श्रीभागवतेएकादशस्कंधेषष्ठोध्यायः ६ सप्तमेतूद्धवस्यात्मज्ञानमुप
दिश्यहरिः अवधूतेतिहासेनाष्टगुरुशिक्षावर्णयत् १ यदात्थसंदिश्यतकुलमितिस्वर्वासंवैकुंठवासंप्रति २ अंशु
नात्वंचसर्वत्यागेनात्मनिष्ठोभवति वक्तुमाहत्रयेण ३।४ नदेवायंनष्टमंगलोभविष्यतीत्यर्थः ५ नवस्तव्यमेवत्वं
येतितात्पर्यायोनुवर्तनीय ननुगुणदोषाभ्यांविषमेलोकेकुतस्समदृष्टिः स्यामतआह यदिदमिति मनआ
दिभिः गृह्यमाणंमनोमयत्वान्मायामिति विद्धितदपिनस्थिरंकिंतुनश्वरंविद्धिमनोमयत्वेहेतुः ७ अयुक्तस्यवि
क्षिप्तस्यमनसः नानार्थोवेदविषयोभ्रमःसभ्रमएवगुणदोषभाक् ननुभेदेनैवविधिनिषेधाभ्यांभेदस्यसत्यत्वं।

एवंविज्ञापितोराजन्भगवान्देवकीसुतः एकांतिनंप्रियंभृत्यमुद्धवंसमभाषत। ५० इति श्रीभागवतेम
हापुराणेएकादशस्कंधेषष्ठोध्यायः ६ श्रीभगवानुवाच यदात्थमांमहाभागतच्चिकीर्षितमेवमे ब्रह्माभ
वोलोकपालाःस्वर्वासंमेभिकांक्षिणः १ मयानिष्पादितंह्यत्रदेवकार्यमशेषतः यदर्थमवतीर्णोहमंशे
नब्रह्मणार्थितः २ कुलंवैशापनिर्दग्धंनंक्ष्यत्यन्योन्यविग्रहात् समुद्रःसप्तमेह्येनांपुरींचप्लावयिष्यति
३ यर्ह्येवायंमयात्यक्तोलोकोयंनष्टमंगलः भविष्यत्यचिरात्साधोकलिनापिनिराकृतः ४ नवस्तव्यंत्व
यैवेहमयात्यक्तेमहीतले जनोभद्ररुचिर्भद्रभविष्यतिकलौयुगे ५ त्वंतुसर्वंपरित्यज्यस्नेहंस्वजनबं
धुषु मय्यावेश्यमनःसम्यक्समदृग्विचरस्वगां ६ यदिदंमनसावाचाचक्षुर्भ्यांश्रवणादिभिः नश्वरंगृह्य
माणंचविद्धिमायामनोमयं ७ पुंसोयुक्तस्यनानार्थोभ्रमःसगुणदोषभाक् कर्माकर्मविकर्मेतिगुणदोषधि
योभिदा ८ तस्माद्युक्तेंद्रियग्रामोयुक्तचित्तइदंजगत् आत्मनीक्षस्वविततमात्मानंमय्यधीश्वरे ९ ज्ञानवि
ज्ञानसंयुक्तआत्मभूतःशरीरिणां आत्मानुभवतुष्टात्मानांतरायैर्विहन्यसे १०

ज्ञानाभ्रमविस्रंभिन गुणदोषबुद्धेःपुंसःकर्मविहिते अकर्मतल्लोपः विकर्मनिषिद्धमितिभेदः अविद्यावद्विषयएववेदइत्य
र्थः ८ कथमात्मनिपरिच्छिन्नेविततंजगदीक्षणीयंतत्राह आत्मानिमय्यधिष्ठानभिन्नरूपेणेक्षस्व ९ ननुवपुःस्वचित्तत्वेनक
र्मकारणेदेवादयोपिविघ्नानकरिष्यंति तत्राह ज्ञानमिति ज्ञानंवेदतात्पर्यनिश्चयः विज्ञानंतदर्थानुभवः ताभ्यां

श्री०भा०ए०टी० आत्मनः पश्वादिषु शरीरेषु आत्मैव हितज्ञानगुरुः॥ तस्य च प्रत्यक्षानुमानं दर्शयति॥ पुरुषत्वे चेति॥ तथा च श्रुतिः पुरुषत्वे चाविस्तरां
आत्मा संहितः प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञानं वदति विज्ञानं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सत्ये
३० वं संपन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानमिति॥१९ अत एव पुरुषत्वं परिस्तौति॥२० अत्रानुमा
नमाह॥ अत्रेति॥ अत्र पौरुष्यां पुरि युक्ताः प्रमत्ताः अग्राह्यं ग्राह्येभ्योऽहंकारादिभ्यो व्यतिरिक्तं मामद्धा साक्षान्मृ
गयन्ति। मार्गण प्रकारद्वयमाह गृह्यमाणैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणैः हेतुभिर्जडानां प्रकाशं स्वप्रकाशमेकं विना न घटत इति

आत्मनो गुरुरात्मैव पुरुषस्य विशेषतः। यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयोऽसावनुविन्दते १९ पुरुषत्वे च मां धीराः सां
ख्ययोगविशारदाः। आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपबृंहितं २० एकद्वित्रिचतुष्पादो बहुपादस्तथापदः॥
बह्व्यः सन्ति पुरः सृष्टास्तासां मे पौरुषी प्रिया २१ अत्र मां मार्गयन्त्यद्धा युक्ता हेतुभिरीश्वरं॥ गृह्यमाणैर्गुणै
र्लिङ्गैरग्राह्यमनुमानतः॥ २२॥

अनुपपत्तिमुखेन लक्षकैस्तथा तैरेव लिङ्गैर्व्याप्तिमुखेनानुमानतश्चेश्वरं प्रवर्तकं मार्गयन्ति बुद्ध्यादिकरणानि कर्तृप्रयोज्या
ए निकरणत्वाद्वास्यादिवदिति॥ तदुक्तं॥ भगवान्सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः। दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैरिति कृष्ण
न चैतावतानुमानिकः॥ प्राप्नोतीति मन्तव्यं हेतुदृष्टिव्यतिरिक्तत्वं पदार्थबुद्धिमात्रस्यैवानुमानेन विवक्षितत्वात्॥२२ ३०

प

मयासंक्षेपेण उक्तं। विस्तरतस्त्वं पृच्छ। इति चेत्तत्राह। सत्येति सद्दृशः स्वप्रकाशस्य सत्यस्यात्मनः आत्मनोऽन्यं विवक्तारं त्वत्तोऽन्यं नानुचक्षे न पश्यामि। स्वदृशः स्वतः सिद्धज्ञानात् त्वत्तो निमित्ताद्वा कुत इत्यत आह। सर्व इति। बहिरर्थभावाः विषयेष्वर्थबुद्धयः॥ १६॥ केचित्कर्मिणो भवंति। केचिन्निवृत्ताः फले काले विनश्यंति केचिद्द्रष्टारः समर्थाः केचिन्नुस्थानभ्रष्टाः न तावत् अर्थमनवद्यमित्यादि विशेषणानि। अनंतः कालस्तस्य पारं हे एतत्स्वाययस्तं कल्पादिभिरकुंठो विकुंठलोको धिष्ण्यं स्थानं यस्य तं। हे भगवन् स्फुटं निर्वेदहेतुः वृजिनैर्दुःखैरभितप्तः अहंकारगौरवाय युक्तः इव पठंतियः

सत्यस्य ते स्वदृश आत्मन आत्मनोऽन्यं वक्तारमीश विबुधेष्वपि नानुचक्षे सर्वे विमोहितधियस्तव माययेमे ब्र
ह्मादयस्तनुभृतो बहिरर्थभावाः॥ १६ तस्माद्भवंतमनवद्यमनंतपारं सर्वज्ञमीश्वरमकुंठविकुंठधिष्ण्यं॥
निर्विण्णधीरहमुह वृजिनाभितप्तो नारायणं नरसखं शरणं प्रपद्ये॥ १७॥ श्रीभगवानुवाच॥ प्रायेण मनु
जा लोके लोकतत्वविचक्षणाः समुद्धरंति ह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात्॥ १८॥

तत्वनवद्यत्वादीनि कुतो मम तत्राह। नारायणमिति। एवमुक्तेपि तत्प्रमादः। नरो जीवः तस्य सखायं भगवंतं शरणं प्रपद्ये॥ १७॥ तदेवसंभावनादिपरित्यजना मामुपदिष्टं तत्वं प्रवगाहमानं प्रतीत्ताकि वक्ष्ये। गुरूपदेशं विनासौ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तत्वप्रतिपत्तिर्भवतीति। हरिर्हि तन्माह प्रायेणेति। लोकतत्वविचक्षणाः परीक्षकाः प्रमाणाख्याद्विषयवासनातः त

एकादशे टी॥ २८

श्री·भा·ए·टी·
३२

शोभनं रूपं कीदृश्यकरोतीति सुपेशस्कृत् ३४ मेमयाआश्रिताः तदा एतेभ्यो वृत्तिभिः शिक्षाः गृहीताआत्मनर्थान्
हैयोपादेयादीन् अन्वशिक्षं अनुशिक्षितवानस्मि ३५ नाहं चोपयामीति ३६ क्षितेः क्षमां शिक्षितवानित्याह भू
तैरिति आक्रम्यमाणः पीड्यमानः तद्विद्वान् भूतानां दैववशवर्तित्वं विजानन् धृतान्निश्चलात्पर्वतरूपाद्वृक्षरू
पाच्च पृथिवीतस्याः शिक्षितमाह शश्वदिति सर्वदा पराधीनाः परोपकारार्थाः सर्वा ईहा यस्य सः परार्थ एवए
कांततः संभवो यस्य सः भूभृतः पर्वतान् तस्य शिष्यः वृक्षरूपान् निर्झरप्रस्रवणादिभिः परार्थ एवयथा तद्वत् तथानु
गशिष्यः वृक्षाद् शिशिष्यसन् परात्मता पराधीनात्मता वृक्षो यथा परैः खंडोत्पाटोच्चानयनमप्यनुमन्यते

मधुहा हरिणो मीनः पिंगला कुररोऽर्भकः कुमारी शरकृत्सर्प ऊर्णनाभिः सुपेशस्कृत् ३४ एते मे गुरु
वो राजन्‌ चतुर्विंशतिराश्रिताः शिक्षा वृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मनः ३५ यतो यदनुशिक्षामि य
था वा नाहुषात्मज तत्तथा पुरुषव्याघ्र निबोध कथयामि ते ३६ भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैव
वशानुगैः तद्विद्वान्न चलेन्मार्गादन्वशिक्षं क्षितेर्व्रतं ३७ शश्वत्परार्थसर्वेहः परार्थैकांतसंभवः
साधुः शिक्षेत भूभृत्तो नगशिष्यः परात्मतां ३८ प्राणवृत्त्यैव संतुष्येन्मुनिर्नैवेंद्रियप्रियैः ज्ञा
नं यथा न नश्येत नावकीर्येत वाङ्मनः ३९ विषयेष्वाविशन्योगी नानाधर्मेषु सर्वतः गुणदोषव्य
पेतात्मा न विषज्जेत वायुवत् ४०

तद्वत् ३८ वायुरपि द्विविधः प्राणो बाह्यश्च तत्र प्राणस्य गुरुत्वमाह प्राणवृत्त्यैवेति प्राणोपेक्षा आहारादिमात्रे
ण प्रवर्तते रूपरसादीनिंद्रियविषयांश्च नापेक्षते तथा मुनिरपि भवेदित्यर्थः प्राणवृत्तेरकारणे मनोवै
कल्येन ज्ञाननाशः स्यात् अतो देहनिर्वाहः कर्तव्यः गुणलिप्सया तु वाङ्मनश्च विक्षिप्येत अतो नाधिक
लिप्सेदित्याह ज्ञानमिति नावकीर्येत न विक्षिप्येत ३९ विषयान्सेवमानोऽपि तेष्वनासक्तिं वायोराह योगी

लोकेष्विष्यात् विषयेष्वपि नानायोगेषु गुणानालोचितवान्
तेषु नासक्तो भवेदित्याह नात्मनि वायुवदिति ४०

एम·
३२

भूयोन्वयव्यतिरेकाभ्यामसंभावनादिनिरस्ताविवित्सासमाह अत्रापीति २४ २५ सुविशारदा निपुणा २६ सर्व
लोकं केवलं तपमाह प्रायइति धर्मादिषु विवित्सायां मानविचारे च मानवाः समीहंते प्रवर्त्तंते तत्रापि आयु
रादेर्हेतुनाकामनयैव २७ त्वंतुनकस्यचित्कर्मणःकर्त्ताभवसि नकिंचिदीहसे इत्यसि न त्वरात्मपाना॥
अज्ञानेनवा अनेपुणेनवा विरूपत्वेन वा अवाग्मितया वा औदासीन्यं घटते एवमेवेत्याह कल्पइत्यादिना २८

अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं अवधूतस्यसंवादंयदोरमिततेजसः २४ अवधूतंद्विजंकंचि
च्चरंतमकुतोभयं कविंनिरीक्ष्यतरुणंयदुःपप्रच्छधर्मवित् २५ यदुरुवाच ॥ कुतोबुद्धिरियंब्रह्म
न्नकर्तुः सुविशारदा यामासाद्यभवांल्लोकं विद्वांश्चरतिबालवत् २६ प्रायोधर्मार्थकामेषुविवित्सा
यांचमानवाः हेतुनैवसमीहंते आयुषोयशसःश्रियः २७ त्वंतुकल्पःकविर्दक्षःसुभगोऽमृतभाष
णः नकर्त्तानेहसेकिंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् २८ जनेषुदह्यमानेषुकामलोभदवाग्निना नतप्यसे
ऽग्निनामुक्तोगंगांभस्थइवद्विपः २९ त्वंहिनःपृच्छतांब्रह्मन्नात्मन्यानंदकारणं ब्रूहिस्पर्शविही
नस्यभवतःकेवलात्मनः ३० श्रीभगवानुवाच ॥ यदुनैवंमहाभागोब्रह्मण्येनसुमेधसा पृष्टःसभा
जितःप्राहप्रश्रयावनतंद्विजः ३१ ब्राह्मणउवाच ॥ संतिमेगुरवोराजन्बहवोबुद्ध्युपाश्रिताः यतोबुद्धि
मुपादायमुक्तोऽटामीहतान्शृणु ३२ पृथिवीवायुराकाशमापोऽग्निश्चंद्रमारविः कपोतोऽजगरःसिंधुः
पतंगोमधुकृद्गजः ३३

महानानंदश्च तत्र कुत इति पृच्छति २९ स्पर्शो विहीनस्य विषयभोगरहितस्य अत्र हेतुः केवलात्मनः क
लत्रादिशून्यस्य ३१ ३२ बुद्ध्योपाश्रिताः स्वीकृता नन्तुपदेशेन अटामि पर्यटामि ३३ छ छ छ

श्री.भा.ए.टी.
३२

विसर्गो जन्म श्मशानं नाशः अत्रेदं ज्योतिःशास्त्रप्रक्रिया निरूप्यते अब्मंडलं चंद्रः तेजोमयं मंडलमादित्यः तयो रेकेन नक्षत्रावस्थाने चंद्रो न दृश्यते चक्षुषा आदित्यमंडलेन समदेशस्थितत्वव्यवधानात् सा अमावस्या अग्रे च षष्टिभिः घटिकाभिश्चंद्रेण नक्षत्रं गच्छति आदित्यस्तु त्रयोदशभिः होरात्रैः अतः प्रतिपदमारभ्य विषमस्थितत्वादित्यमंडलस्य पंचदशपंचदशो भागः आदित्यमंडले प्रतिबिंबितो दृश्यते सा कलेत्युच्यते एवं पंचदशो हि त्रयोदशभिर्नक्षत्रैः अंतरमिति राशिचक्रस्य सप्तविंशति नक्षत्रात्मकस्य मध्ये संमुखौ चंद्रार्कौ तिष्ठतः तदा सर्वा प्रतिबिंबच्छायाच्छिन्न दृश्यते सा पूर्णिमा तस्याः प्रतिबिंबेन षोडशकलश्चंद्र उपचर्यते ततः पुनः प्र

32

विसर्गाद्याः श्मशानांता भावा देहस्य नात्मनः कलानामिव चंद्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ४७ कालेन ह्योघवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोग्नेर्यथार्चिषां ४८ गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुंचति न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ४९ बुध्यते स्वे न भेदेन व्यक्तिस्थ इव तद्गतः लक्ष्यते स्थूलमतिभिरात्मा चावस्थितोर्कवत् ५० श्रीरामाय नमः॥ छ छ छ

तिपदमारभ्य मंडलयोर्विषमीभावात्कलाह्रासः तत्र यथा कलानामेवोत्पत्त्यादि नापि मंडलस्य तथात्मनोपी त्याह कलानामिति सिंहावलोकनेनाग्निदृष्टांतेनैव देहांतावस्थां प्रपंचयन् तयावैराग्यं शिक्षितमित्याह कालेनेति ओघवद्वेगो यस्य तेनात्मनो संबंधिनां भूतानां देहानामित्यर्थः अर्चिषां ज्वालानां आदित्याच्छिक्षितिमाह द्वयेन गुणैरिति गुणैरिंद्रियैर्गुणान्विषयानुपादत्ते यथाकालं मुंचति च न तेषु युज्यते लब्धमिति दत्तमिति चाभिनिवेशं न करोति ५०

राम.
३२

पार्थिवेष्विति तत्स्यै वायुशिक्षितीयांतर्बहिर्भावेन वर्त्तमानमसंगतं चेति आकाशाच्छिक्षितमित्याह अंतर्हितश्चेति अंतर्हितश्च सदेहांतर्गतोपि मुनिरात्मनो देहाद्यसंगमत एवाव्यवच्छेदं च भावयेत् कुतः स्थि रजंगमेषु समन्वयेन या व्याप्तिः तया किं मत्तोसृज अस्यैव व्याप्तिः नालिलतस्य सर्वगतस्य तत्कुतो ब्रह्मात्मभा वेन ब्रह्मस्वरूपभावनया नन्वेतत्कथं संभवति तत्राह नभःस्यत्वेन तुल्यत्वेन संभावयेत् यथा नभसः सर्वगतस्य न घटादिभिः संगः परिच्छिन्नोपि तथैवमात्मनोपि संभवतीति किंच रूटस्यस्यात्मनो नानागमापा यि देहादिसंबंधइत्याह तेजोवन्नमयैः तेजश्च आपश्च अन्नं च पृथिवी च तन्मयैः कालसृष्टैः गुणैः देहादि भिः पुमान्नसंस्पृश्यते नभ इव संभवतीति ४३ स्वच्छः स्वादिभिः गुणैरुदकं जगत्पुनातीति तद्गुणमयाशि

पार्थिवेष्विह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः गुणैर्न युज्यते योगी गंधैर्वायुरिवात्मदृक् ४१ अंतर्हितश्च स्थि रजंगमेषु ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन व्याप्त्याव्यवच्छेदमसंगमात्मनो मुनिर्नभस्त्वं विततस्य भावयेत् ॥४२ तेजोवन्नमयैर्भावैर्मेघाद्यैर्वायुनेरितैः नस्पृश्यते नभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैः पुमान् ४३ स्वच्छः प्रकृति तः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणां मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः तेजस्वी तपसा दीप्तो दु र्धर्षोदरभाजनः सर्वभक्ष्योपि युक्तात्मा नादत्ते मलमग्निवत् ४४ क्वचिच्छन्नः क्वचित्स्पष्ट उ पास्यः श्रेय इच्छतां भुंक्ते सर्वत्र दातॄणां दहन्प्रागुत्तराशुभं ४५ स्वमाययासृष्टमिदं सदसल्लक्षणं वि भुः प्रविष्ट ईयते तत्तत्स्वरूपोग्निरिवैधसि ४६

क्षितिमाह स्वच्छः प्रकृतितः स्वभावतः स्निग्धः जनेष्वनुरागवान् माधुर्यो मधुरालापी तीर्थभूतः तीर्थरूपं ईक्षणादिभिः पुनाति स्वच्छत्वादिगुणैः अर्थादुदकस्यादृष्टं नं अपामित्रमुदकतुल्यः अथवादितिपाठे सखायं पातुनाति स्वच्छत्वादिगुणैः अर्थादुदकस्यादृष्टं तात्वं अग्नेः शिक्षितमाह तेजस्वीति तेजस्वी ज्ञानातिशयवान् विशेषतः तपसा दीप्तः दुर्धर्षः अक्षोभ्यः स चासावुदरभाजनश्चायं इयहयुक्तात्मा मुनिः अग्नेरेव शिक्षांतरमाह क्वचिदिति यथाग्निः परेच्छया बहविर्गूढोति तथा मुनिरपीत्याह दातॄणामिति प्रागुत्तराशुभं भूतं भविष्यं च पापं आत्मनो देहोपाधिकं एवोद्भूनीचैत्वादिनस्वाभाविकमित्यपि अग्निदृष्टांतेन संभावितमित्याह स्वमाययेति स्वमाययासृष्टं विश्व

यासृष्टं सदसल्लक्षणं देवतिर्यगादिरूपं विश्वं प्रविष्टः एवं श्री
सत्तेजनाद्युपाधिकाराभावस्वरूपः उत्पत्तिस्थितिसंहारादि वि
भाः ३४

कामं सम जनयत्॥ संपादयामास॥ राजन्निति। त्वंपदेति सूचितं। तेषु कालेषु भरितेषु॥ अंडेषु॥ हरेः स्वभावकर्मीरित
शक्तिभिः रचितावयवाः॥ पक्षिणः कोमलानि॥ अंगानि तनूरुहाश्च येषां ते॥ पतत्रैः पक्षैः॥ अदीनानां कृष्णानां शिशूनां वा

तेषु कालेष्वजायंत रचितावयवा हरेः शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कोमलांगतनूरुहाः॥ ५७॥ प्रजाः पुपुषतुः
प्रीतौ दंपती पुत्रवत्सलौ शृण्वंतौ कूजितं तासां निर्वृतौ कलभाषितैः॥ ५८॥ तासां पतत्रैः सुस्पर्शैः कू
जितैर्मुग्धचेष्टितैः प्रत्युद्गमैरदीनानां पितरौ मुदमापतुः॥ ५९॥ स्नेहानुबद्धहृदयावन्योन्यं विष्णुमा
यया विमोहितौ दीनधियौ शिशून्पुपुषतुः प्रजाः॥ ६०॥ एकदा जग्मतुस्तासामन्नार्थं च कुटुंबिनौ॥
परितः कानने तस्मिन्नर्थिनौ चेरतुश्चिरं॥ ६१॥ दृष्ट्वा तांल्लुब्धकः कश्चिद्यदृच्छातो वनेचरः जगृहे
जालमातत्य चरतः स्वालयांतिके॥ ६२॥

33

लान्॥ प्रजाः पुत्रान् ६० स्वालयांतिके चरितस्तान्॥ कपोतौ पुत्रान् आतत्य प्रसार्य॥ ६१॥ ६२॥ गोपिवल्लभाय नमः॥ श्री

गोभिः रश्मिभिः गाः जलानि गोपतिः सूर्यः॥ यथा स्वतो भेदः अल्पमात्रो ... आत्मनो भेदप्रतीतिः रूपाद्यधिष्ठानादि सादि त्य दृष्टान्तेनैव च सम्भावितमाह॥ बुध्यत इति स्वे स्वस्थे विविध्यतः आत्मा भेदेन बुद्ध्यते॥ अभिन्न इति। व्यक्तो रूपाधिः बन्ते स्थः॥ तपा धौ प्रतिबिंबितः सूर्य इत्युपाधि। प्रविष्ट इव भेदेन। स्थूलमतिभिर्ज्ञायते। एवं बदि त्यन्वयः कपो तादिक्षिनिमाह॥ नातिस्नेहः प्रीतिप्रसंगः आसक्तिर्नानायाणकैः दृष्टान्तं प्रपंचयति॥

नातिस्नेहः प्रसंगो वा कर्तव्यः क्वापि केनचित्। कुर्वन्विन्देत संतापं कपोत इव दीनधीः ५१ कपोतः कश्चनारण्ये कृतनीडो वनस्पतौ कपोत्या भार्यया सार्द्धमुवास कतिचित्समाः ५२॥ कपोतौ स्नेहगुणितहृदयौ गृहधर्मिणौ दृष्टिं दृष्ट्यांगमंगेन बुद्धिं बुद्ध्या बबंधतुः॥ ५३॥ शय्यासनाटनस्थानवार्ताक्रीडाशनादिकं मिथुनीभूय विश्रब्धौ चेरतुर्वनराजिषु॥ ५४ यं यं वांछति सा राजन्तर्पयंत्यनुकंपिता तं तं समनयत्कामं कृच्छ्रेणाप्यजितेंद्रियः॥ ५५॥ कपोती प्रथमं गर्भं गृह्णंती काल आगते अंडानि सुषुवे नीडे स्वपत्युः सन्निधौ सती॥ ५६॥ गोपीवल्लभाय नमः

कपोतः कश्चनेति नवभिः॥ स्नेहप्रसंगं दर्शयति॥ कपोताविति स्नेहेन गुणितं निबद्धं यथा तौ विश्रब्धौ निःशंकौ॥ शाक कपोतीति तर्पयंती सहासविद्धनादिभिः प्रीणयंती॥ अत एव तेनानुकंपिता सती यं यं वांछति तं तं॥ २॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अष्टमेऽजगरादिभ्यो नवभ्यः शिक्षितं हरिः। अवधूतगिराऽऽह विवेकायोद्धवं प्रति १ आरब्धकर्मभोगस्यावश्यंभावित्वात्तदर्थमुद्यमो न पुरुषार्थोपयोगीत्याकर्तव्य इति अजगराच्छिक्षितमित्याह सुखमित्यादिना यदैन्द्रियकं सुखं तत्स्वर्गे नरके च प्रभवत्येव यथा दुःखं तस्मात् बुधस्तन्नेच्छेत् २ शरीरनिर्वाहमात्रमनुयत्नलब्धेन कर्तव्यमित्याह ग्रासमिति अजगरः अजगरवृत्तिः अक्रिय उदासीनः ३ यदा नापतेत्तदा किं कर्तव्यं तत्राह ॥ शयीतेति अनुपक्रमः निरुद्यमः निरुद्यमः दिष्टभुक् दैवमेव प्रापकमिति धैर्यवान् ३ ननु समर्थो निरुद्यमः शयीतैव किं कर्तुमित्याह ओज इति ओज इन्द्रियबलं सहो मनोबलं बलं शरीरमेव तद्युक्तमिति देहमकर्म

श्रीब्राह्मण उवाच ॥ सुखमैन्द्रियकं राजन्स्वर्गे नरक एव च। देहिनां यद्यथा दुःखं तस्मान्नेच्छेत तद्बुधः १ ग्रासं सुमृष्टं विरसं महान्तं स्तोकमेव च यदृच्छयैवापतितं ग्रसेदाजगरोऽक्रियः २ शयीताहानि भूरीणि निराहारोऽनुपक्रमः यदि नोपनमेद्ग्रासो महाहिरिव दिष्टभुक् ३ ओजःसहोबलयुतं बिभ्रद्देहमकर्मकं शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतेन्द्रियवानपि ४ मुनिः प्रसन्नगम्भीरो दुर्विगाह्यो दुरत्ययः ॥ अनन्तपारो ह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवार्णवः ५

34

कर्मैवाबिभ्रन् शयानो जागृदेवा भवेत् वीतनिद्रः स्वार्थे दत्तदृष्टिश्च भवेत् न पुनरीहेत इन्द्रियवानपीति दर्शनादिव्यापारमेव निवारयति ४ समुद्राच्छिक्षितमाह मुनिरिति बहिः प्रसन्नश्चासौ अन्तर्गम्भीरश्च दुर्विगाह्यः एवंभूत इति परिकल्पयितुमशक्यः अलब्धाभिप्रायत्वात् दुरत्ययः अनतिक्रमणीयः तेजस्वित्वात् अनन्तपारः कालतो देशतश्चापरिच्छेद्यस्वरूपाविर्भावात् अक्षोभ्यः अविकार्यः रागाद्यभावात् स्ति

उत्सुकत्वादेव चतत्पोषणार्थं गतौ संतौ पोषणं भक्ष्यं ६४ ६५ शिचा जालेन ६६ आत्मानुरूपां भार्यां विललापभृशो
च ६७ विलापमाह त्रयेण अहो इति अल्पस्य हेदुर्मते अकृतार्थस्य अदृष्टमसंपादयतः ६८ ६९ ७० ताना

कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे सदोत्सुकौ गतौ पोषणमादाय स्वनीडमुपजग्मतुः ६३ कपोती स्वात्मजान्वीक्ष्य
बालकान्जालसंवृतान् तानभ्यधावत्क्रोशंती क्रोशतो भृशदुःखिता ६४ सासकृत्स्नेहगुणिता दीनचि
त्ताजमायया स्वयं चाबध्यत शिचा बद्धान्पश्यंत्यपस्मृतिः ६५ कपोतश्चात्मजान्बद्धानात्मनोप्यधिकान्प्रिया
न् भार्यां चात्मसमां दीनो विललापातिदुःखितः ६६ अहो मे पश्यतापायमल्पपुण्यस्य दुर्मतेः अतृप्तस्या
कृतार्थस्य गृहस्त्रैवर्गिको हतः ६७ अनुरूपानुकूला च यस्य मे पतिदेवता शून्ये गृहे मां संत्यज्य पुत्रैः स्व-
र्याति साधुभिः ६८ सोहं शून्ये गृहे दीनो मृतदारो मृतप्रजः जिजीविषे किमर्थं वा विधुरो दुःखजीवितः ६९
तांस्तथैवावृतान्शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टितः स्वयं च कृपणः शिक्षु पश्यन्नप्यबुधोपतत् ७० तं ल-
ब्ध्वा लुब्धकः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनं कपोतकान्कपोतीं च सिद्धार्थः प्रययौ गृहं ७१ एवं कुटुंब्यशांता-
त्मा द्वंद्वारामः पतत्रिवत् पुष्णन्कुटुंबं कृपणः सानुबंधोवसीदति ७२ यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमु
पावृतं गृहेषु खगवत्सक्तस्तमारूढच्युतं विदुः ७३ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे अ
वधूतोपाख्याने सप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कृतान्यप्यन्यपि शिक्षु जालेषु दाढ्योतिके योजयति तद्वमिति एवं गृहासक्तिस्तिरश्चामप्यनर्थहेतुः मानु
षस्य त्वतिनिंदितेत्याह यः प्राप्येति ७३ इति श्रीभागवते एकादशस्कंधे सप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ श्री श्री श्री

श्रीभा०ए ७

एतर्हि वृणोति पुनः सायंतनमिति॥ १२ स्पर्शसक्तिर्नाशहेतुरिति॥ गजान्धिष्ठितेनाह॥ पदापीति॥ पादेनापि दारवीं स्त्रीमयी मपि गजो करिणीं प्रहर्षा न तृणपिहितगर्ते निपात्य बध्यते १३ किंच। नाधिगच्छेदिति नोपगच्छेत् १४ त्यागभोगाविहीनो धनसंचयः परगामी भवतीत्यत्र॥ मधुहा गुरुरित्याह॥ नदेयमिति॥ तदन्यो बलवान् भुंक्ते॥ तदपि तस्माद्धान्यो मधुहामक्षिकाभिः संचितं मधु यथा भुंक्ते न दत्तं। ननु मधु गुप्तं धनं कथमन्यो ज्ञास्यति। हरिष्यतीति च। तत्राह। पूर्व्यर्थ वित्त लिंगैरर्थं तदुपायं च वेत्तीत्यर्थः। वित्तं यथा मधुहा तस्कोच्चाहृतं मधु वेत्ति। हरतिच॥ १५

सायंतनं श्वस्तनं वा न संगृह्णीत भिक्षुकः मक्षिकाइव संगृह्णन्सह तेन विनश्यति १२ पदापि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि स्पृशन्करीव बध्येत करिण्या अंगसंगतः १३ नाधिगच्छेत्स्त्रियं प्राज्ञः कर्हिचिन्मृत्युमात्मनः बलाधिकैः स हन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा॥ १४ न देयं नोपभोग्यं च लुब्धैर्यद्दुःखसंचितं भुंक्ते तदपि तच्चान्यो मधुहेवार्थविन्मधु॥ १५ सुदुःखोपार्जितैर्वित्तैराशासानां गृहाशिषः मधुहेवाग्रतो भुंक्ते यतिर्वै गृह

स्वोद्यमं विनापि भोगः संभवतीत्यत्रापि स मधुहा एव गुरुरित्याह। सुदुःखेति। आशासानां गृहाशिषः वाञ्छतां गृहस्थानाम्। यतिः स्वयं ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ। तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् इति गृहिणामावश्यकत्वेन। दानधि

३५

किं च वर्षासु सरिद्भिः समृद्धोपि सागरो यथा नोत्सर्पति ॥ ग्रीष्मे तद्विहीनो न शुष्येत तद्वत् ॥ तथा समृद्धकामस्तद्विहीनो वा न हृष्येत्
न च शोचेदित्यर्थः । अत्र हेतुः नारायणपरः न तु विषयपर इति ६ ॥ रूपगंधस्पर्शशब्दरसैः पंचभिर्विषयैः मोहिताः पतंगमधु
करगजहरिणमीना हताः । अतस्तेषु नासक्तो भवेत् पंचैते पंचत्वं गताः । तदुक्तं ॥ पतंगमातंगकुरंगभृंगमीना हताः पंचभिरेव पंच
एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पंचभिरेव पंच इति । तत्र रूपलोभेन स मोहितो न पतति इति । पतंगाच्छिक्षितमाह
दृष्ट्वेति ॥ तस्या भावैः प्रलोभितः ॥ ७ ॥ स्त्रियमुपलक्षणं कृत्वोक्तं प्रपंचयति ॥ योषिदिति । अयं श्लोकः सुगमार्थो न प्रपंचितः
८ ॥ मधुकराच्छिक्षितमाह श्लोकत्रयेण । गृहानहिंसन्नित्यत्र गृहान् अपीडयन् । अयं भावः

समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनिः नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्भिरिव सागरः ६ दृष्ट्वा स्त्रियं देवमायां तद्भा
वैरजितेंद्रियः प्रलोभितः पतत्यंधे तमस्यग्नौ पतंगवत् ७ योषिद्धिरण्याभरणांबरादिद्रव्येषु मायारचितेषु
मूढः प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या पतंगवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ८ स्तोकं स्तोकं ग्रसेद्ग्रासं देहो वर्तेत या
वता ॥ गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिं माधुकरीं मुनिः ९ अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः सर्वतः
सारमाददीत पुष्पेभ्य इव षट्पदः १० सायंतनं श्वस्तनं वा न संगृह्णीत भिक्षितं पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिके

यथा मधुकरो विशिष्टगंधलोभेनैकस्मिन्नेव पद्मे वसन्नस्तमये संकुचिते तस्मिन् बध्यते एवं मुनिरपि गृहलोभेनैकस्मिन्नेव
गृहमाश्रितः स्नेहेन बध्यत इति ९ किं च अणुभ्य इति विवेकी मधुकरो यथा पुष्पेभ्यः सारं गृह्णाति तथा गृह्णीयादिति भिक्षा
निश्चितभिक्षितमन्नादि न संगृह्णीत । किं तु पाणिपात्र एव भोजी स्यात् । उदरमात्रं पात्रं यस्य सः एकं भिक्षापात्रं यस्य स तथा
ही भवेत् । संग्रहीता मक्षिकेव नश्यति न जीवति इत्यर्थः ११ ॥

श्रीभा०ए०टी

२६

अपि संकेतोपजीवनाया अन्योऽपि मामुपैष्यतीत्येवं दुराशया ध्वस्ता निद्रा यस्याः सा तथा २५ द्वार्यवलंबमाना पुनः प्रविशन्ती पुनर्निर्गच्छन्ती
एवं कुर्वती निशीथं अर्धरात्रं प्राप २६ निर्वेदः अलंबुद्धिः॥ चिन्तैव हेतुर्यस्य सः २७ यथा यथावत् मम मत्तः शृणु
ननु किं निर्विण्णचित्ताया गीतश्रवणेन तत्राह द्वाभ्यां यस्मात् पुरुषस्याशापाशानां निर्वेदोऽसिर्यथा तथा छेत्ता। तत्र हेतुः नहीति
अंग हे राजन् २८ अविजितात्मनस्त्वे हेतुः याहं बालिशा विवेकशून्या असतः कान्तात् येन कारणेन असतः तुच्छान्नराद् का-
मं कामये २९ बालिशात्वं प्रपंचयति संतमिति चतुर्भिः समीपे संतं अन्तर्यामित्वात् इमं परमेश्वरं ३०

आगतेष्वपयातेषु सा संकेतोपजीवना अप्यन्यो वित्तवान्कोऽपि मामुपैष्यति भूरिदः २५ एवं दुराशया ध्व-
स्तनिद्रा द्वार्यवलंबती। निर्गच्छन्ती प्रविशती निशीथं समपद्यत॥ २६ तस्या वित्ताशया शुष्यद्वक्त्राया दी-
नचेतसः निर्वेदः परमो जज्ञे चिंताहेतुः सुखावहः २७ तस्या निर्विण्णचित्ताया गीतं शृणु यथा मम॥ निर्वे-
द आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः २८ न ह्यंगोजातनिर्वेदो देहबंधं जिहासति यथा विज्ञानरहितो मनुजो
ममतां नृप २९ ॥पिंगलोवाच॥ अहो मे मोहविततिं पश्यताविजितात्मनः या कांतादसतः कामं कामये ये-
न बालिशा ३० संतं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्तप्रदं नित्यमिमं विहाय॥ अकामदं दुःखभयाधिशोकमोहप्र-
दं तुच्छमहं भजेज्ञा ३१ अहो मयात्मा परितापितो वृथा सांकेत्यवृत्त्यातिविगर्ह्यवार्त्तया स्त्रैणान्नराद्या-
र्थतृषो नुशोच्यात् क्रीतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छती ३२

अतिविगर्ह्या निंद्या या वार्त्ता जीविका तया कृतः सांकेत्येन या वृत्तिः तया वा कृ... हीणात् स्त्रीविशेषाणां वा। परितापं प्रपंचयति
स्त्रैणादिति। स्त्रैणात् स्त्रीलंपटात् अथ च अर्थतृषः लुब्धात् अत एव अनुशोच्यात् नरात् याहं वित्तं रतिं च इच्छति तया मया

[illegible]

२६

36

हरिणाच्छिक्षितमाह । ग्राम्येति । भगवद्गीतं त्यक्त्वा यादिवत्तान्यद्विषयीः मृगयोर्लुब्धकस्य १७ हरिणा एव दृष्टांत । ऋष्य-
शृंगो मृगीसुत ऋष्यशृंगोपि गुरुः स्त्रीलवादृत्याह । नृत्येति वश्यो वशभूवेतिमोषः १८ रसासक्तिं नासंदे तुरित्ति मीनाच्छिक्षितमाह
जिह्वयेति । अतिप्रमाथिन्या अतिक्षोभिकया दुर्भेधया ॥ मृत्युं ऋच्छति प्राप्नोति । बडिशैः आमिषलिप्तैः लोहकंटकैः १९ इं-
द्रियजयलक्षणमुपपादयति ॥ इंद्रियाणीति द्वाभ्यां । अयं भावः । यदाहारस्य त्यागे न सर्वेंद्रियजयः केवलं भवति रसनेंद्रियं तु
वर्द्धते । यदि तु भुज्यते । तर्हि पुनश्च रसासक्त्या सर्वेंद्रियक्षोभः स्यात् अतो रसासक्तिं परित्यज्यौषधवद्भुंजीत ॥ प्राणवृत्त्यैवेति

ग्राम्यगीतं न शृणुयाद्यतिर्वनचरः क्वचित् शि-क्षेत हरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात् १७ नृत्यवादित्रगीता-
नि जुषन्ग्राम्याणि योषितां आसां क्रीडनको वश्य ऋष्यशृंगो मृगीसुतः १८ जिह्वयातिप्रमाथिन्या जनो
रसविमोहितः मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्यथा १९ इंद्रियाणि जयंत्याशु निराहारा मनीषिणः
वर्ज्जयित्वा तु रसनं तन्निरन्नस्य वर्द्धते २० तावज्जितेंद्रियो न स्याद्विजितान्येंद्रियः पुमान् न जयेद्रसनं या-
वज्जितं सर्वं जिते रसे २१ पिंगला नाम वेश्यासीद्विदेहनगरे पुरा तस्या मे शिक्षितं किंचिन्निबोध नृपनंदन २२
सा स्वैरिण्येकदा कांतं संकेत उपनेष्यती अभूत्काले बहिर्द्वारि बिभ्रती रूपमुत्तमं २३ मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य
पुरुषान्पुरुषर्षभ तान्शुल्कदान्वित्तवतः कांतान्मेने धनार्थिनी २४

॥ तस्येदिन्यत्रीक्षमपि रसनस्य । तेर्जयत्वज्ञापनायो यातेरसे विशेषः ॥ पिंगलाया नैराश्यं शिक्षितमित्याह । तत्र आख्या-
नमाह पिंगलेत्यादिना मे मया शिक्षितं निबोध शृणु २२ स्वैरिणी कामचारिणी संकेतस्थाने । नायिन्ना वित्तवतः सधनान्

धनार्थिनी शुल्कदान् कान्तान् स्कं० ११ टी० २५ ॥

ननु धनप्राप्त्या क्लिष्टस्य विकर्षं विष्णुः प्रीतस्तत्राह मैवमिति मंदभाग्याया देहं स्यात्तर्हिवं निर्वेदहेतवः क्लेशा न स्युरि
त्यर्थः येन निर्वेदेन अनुबंधं गृहादिकं निर्हृत्य परित्यज्य ३७ अतस्तेन श्रीविष्णुना उपकृतं कृतमुपकारं नि
र्वेदलक्षणं ग्राम्येषु नरकेषु विषयेषु वा संगता परित्यज्येत्यर्थः श्रीशरणं व्रजामि ३८ कथं व्रजसि तदाह सं
तुष्टैवेति ३९ ननु ब्रह्मादीन् हित्वा अमुनैवेति कोऽयं नियमः तत्राह संसार इति मुषितेक्षणं अपहृतविवेकं ४०

मैवं स्युर्मंदभाग्यायाः क्लेशा निर्वेदहेतवः येनानुबंधं निर्हृत्य पुरुषः शममृच्छति ३७ तेनोपकृतमादाय शि
रसा ग्राम्यसंगताम् त्यक्त्वा दुराशाः शरणं व्रजामि तमधीश्वरं ३८ संतुष्टा श्रद्दधत्येतद्यथालाभेन जीवती
विहराम्यमुनैवाहमात्मना रमणेन वै ३९ संसारकूपे पतितं विषयैर्मुषितेक्षणं ग्रस्तं कालाहिनात्मानं
कोन्यस्त्रातुमधीश्वरः ४० आत्मैव ह्यात्मनो गोप्ता निर्विद्येत यदाखिलात् अप्रमत्त इदं पश्येद्ग्रस्तं काला
हिना जगत् ४१ श्रीब्राह्मण उवाच॥ एवं व्यवसितमतिर्दुराशां कांततर्षजां छित्त्वोपशममास्थाय शय्या
37 मुपविवेश सा ४२ आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखं यथा संछिद्य कांताशां सुखं सुष्वाप पिंगला॥
४३ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ८

तर्हि किमात्मत्राणोपाधिना भजिष्यसि न तत्र सर्वतो निर्विद्य भगवद्भजनेनैव तस्यात्मन एव समर्थत्वादित्याह
आत्मैवेति यदा एवं जगत्पश्येत् ततश्चाप्रमत्तः सन् निखिलात् इहामुत्र भोगान्निर्विद्येत तदा हि आत्मैवात्मनो
गोप्तेत्यन्वयः अतः केवलं प्रेम्णैव भजामीति भावः ४१ कांतस्य तर्षोऽभिलाषस्ततो जातां फलितमाह आ
शाहीति ४३ ॥ इति भावार्थदीपिकायामेकादशस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः॥८॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अहो धिगित्याह अयाहमतिवीभत्सं लंभ जामीत्याह यदिति वंशो नाम स्थूणा सुनिहिता स्तिर्यक्कवेणुः वंश्यास्तस्मिन्नुभयतो नि
हितास्तिर्यक्कवेणवः अस्थिभिरेव निर्मिता वंशादयो यस्मिंस्तत् तत्र पृष्ठे दीर्घमस्थि यत्स वंशः पार्श्वास्थीनि वंश्यानि
स्थूणा हस्तपादास्थीनि त्वचारोमभिर्नखैश्च पिनद्धं छादितं तथापि क्षरन्ति नवद्वाराणि यस्मिंस्तत् एवंभूतमागारं
पं नरशरीरमेव न तु मन्मनोऽन्या का कान्ता तु अस्मात् उपैति सेवते ३२ सत्संगनोऽसत्यामप्यहो मम महान्मोह इत्याह
विदेहानामिति यादृश्यसती अच्युतादन्यं कामं भोगमिच्छसि सा ३३ एवं निर्विण्णासती अतः परमेवं करिष्यामीत्याह।

यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणं त्वचारोमनखैः पिनद्धं क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्विण्मूत्रपूर्णं मदुपैति कान्या
॥३३॥ विदेहानां पुरे ह्यस्मिन्नहमेवैकमूढधीः यान्यमिच्छन्त्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात् ३३ सुहृ
त्प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणां तं विक्रीयात्मनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ३४ कियत्प्रियं ते व्यभजन्कामा
ये कामदा नराः आद्यन्तवन्तो भार्याया देवा वा कालविद्रुताः ३५ नूनं मे भगवान्प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा।
निर्वेदोऽयं दुराशाया यन्मे जातः सुखावहः। ३६

सुहृदिति अयमीश्वरः आत्मनैव आत्मानमेव निर्वेदरूपं विक्रीय विक्रयेण क्रीत्वा अनेनैव सह रमे रमा लक्ष्मी
यथा ३४ अन्यस्त्वसौ त्वं दर्शयति किं यदिति आद्यन्तवन्तो ये कामा विषयाः कामदा नराः देवा वा कालकलिता
भार्यायाः किं यत् प्रियं कृतवन्तः न किंचित् अतो नेहामुत्र च तद्व्यतिरिक्तः कोऽपि सेव्योऽस्तीत्यर्थः ३५ एवं नि
श्चित्य स्वभाग्यमभिनंदति नूनमिति दुष्टा आशा यस्यास्तस्या मे ॥३६॥ छ छ छ छ छ

निरभिदत्पृथक्कृतवती ८ ननु कुमार्याः कंकणसंगतिस्तत्राह। लोकानिति ९ वास इति। उपशमं तपाठे। कलहः केन तु वा-
र्ता गोष्ठी हेतुर्भवेदित्यर्थः १० चित्तैकाग्रताहेतोः स्थूलजिंलक्षणसमाधिहेतुरिति। प्रत्याहारं छित्तिज्ञानमित्याह मन इति। तत्र
श्रोपायमाह। जितेति। आसनजये श्वासजयस्तस्य जये श्वासाधीनं मनो निश्चलं भवति ननु ह्यणां निश्चलत्वं सम्भावितम।
नो विषयवासनया पादिक्षिप्तं सुषुप्ताविव सर्वथा लोपेन वा न हाक्षि। तत्राह। वैराग्येति वैराग्येण विक्षिप्यमाणं अ-
भ्यासयोगेन॥ लये ध्रियमाणं स्थिरीक्रियमाणं ११ एक इति। कुत्र नत्राह। यस्मिन्निति॥ यत्तल्लयविक्षेपात्मकं मनः

उभयोरप्यभूत् घोषो घ्नतोः शङ्खयोः स्वयोः तत्राप्येकं निरभिदत् एकस्मान्नाभवत् ध्वनिः ८ अन्वशिक्ष-
मिमं तस्या उपदेशमरिन्दम लोकाननुचरन्नेतान् लोकतत्त्वविवित्सया ९ वासो बहूनां कलहो भवेद्वा-
र्ता द्वयोरपि एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कंकणः १० मन एकत्र संयुञ्ज्याज्जितश्वासो जितासनः वैरा-
ग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणमतन्द्रितः ११ यस्मिन्मनो लब्धपदं यदेतच्छनैः शनैर्मुञ्चति कर्मरेणून् सत्त्वे-
न वृद्धेन रजस्तमश्च विधूय निर्वाणमुपैत्यनिन्धनं १२ ॥

एतद्यस्मिन्परमात्मरूपे भगवति लब्धास्पदं सत् कर्मरेणून् कर्मवासनाः मुञ्चति॥ ननु तस्मिन् कर्मवासनात्यागेऽपि सत्त्व-
प्रवृत्त्या योऽद्वैरः स तथैवेति। वृद्धेन तु। उपशमात्मकेन रजस्तमसोरभावे विक्षेपलयाभावात्॥ निर्वाणं प्रशान्तं ध्येयाकारे
एकस्थानमुपैति। कुतः अनिन्धनं निन्धनं गुणाः तत्कार्यं च तद्रहितं। तदुक्तं योगशास्त्रे मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकार-
तया स्थितिः योऽसंप्रज्ञातनामासौ समाधिरभिधीयत इति १२ ॥ ॥ ॥ श्रीकृष्णाय नमः हरये नमः

32

नवमे कुररादिभ्यो देहान्तेभ्यो पशिक्षितं कथयन् यदुः कृतार्थो भूदिति कृष्णेन वर्णितं १ कुरराच्छिक्षितमाह । परिग्रहो
हीति । यद्यत्प्रियतमं तत्सपरिग्रहः तद्विद्वान् परिग्रहो दुःखमिति विद्वान्सन् ॥ यस्त्वकिंचनः स्यात्तत्परिग्रहेन तु दरिद्रः
१ तदाह सामिषमिति । गृहे पुत्रे च चिन्तामाह । नेति । गेहपुत्रिणां न हतां या भवति । सा चिन्ता च मे नास्ति । आत्मनैव क्रीडा
यस्य । आत्मनि रतिः प्रीतिर्यस्य सः ३ तर्ह्येवं सर्वज्ञो यो बालः किं सादृश्यं । नेत्याह सं परमं सुखं इत्याह द्वाविति विमुग्धः अज्ञो जडः ॥
अधमः एवं भूतौ यो वा न यस्य प्रकृतेः परो नीश्वरं प्राप्तौ द्वौ ४

श्रीब्राह्मण उवाच ॥ परिग्रहो हि दुःखाय यद्यत्प्रियतमं नृणां अनन्तं सुखमाप्नोति तद्विद्वान्यस्त्वकिंचन १
सामिषं कुररं जघ्नुर्बलिनो ये निरामिषाः तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविंदत २ न मे मानावमानौ स्तो न
चिन्ता गेहपुत्रिणां आत्मक्रीड आत्मरतिर्विचरामीह बालवत् ३ द्वावेव चिन्तया मुक्तौ परमानंद आप्लुतौ
यो विमुग्धो जडो बालो यो गुणेभ्यः परं गतः ४ क्वचित्कुमारी त्वात्मानं वृणानान्गृहमागतान् स्वयं तानर्ह
यामास क्वापि यातेषु बंधुषु ५ तेषामभ्यवहारार्थं शालीन्रहसि पार्थिव अवघ्नंत्याः प्रकोष्ठस्थाश्चक्रुः
शंखाः स्वनं महत् ६ सा तज्जुगुप्सितं मत्वा महती व्रीडिता ततः बभंजैकैकशः शंखान्द्वौ द्वौ पाण्योरशेषयत् ७

कुमार्याः शिक्षितं वक्तुमाख्यायिकामाह ॥ क्वचिदिति त्रिभिः । वृणानान् स्ववरणाय आगतान् बंधुषु पित्रादिषु । शंखाः शंखव
लयाः महद्यथा भवति तथा स्वनं चक्रुः ६ सा महती बुद्धिमती तत्स्वयं शाल्यवहननं जुगुप्सितं दारिद्र्यद्योतकं मत्वा एकै
कशः शंखान्बभंज करयोरशेषयदिति ॥ ७ ॥

श्री.भा.ए.टी. ३९

एकएवाद्वितीयः सजातीयविजातीयभेदशून्योऽभूत् कारणभूत्वासु सत्वादिषु शक्तिष्वपि साम्यंनीतासु सतीषु गुणसाम्यंप्रधानं १७ तदुपाधिःपुरुषस्तयोरीश्वरः परावराणांपरे ब्रह्मादयः अवरे अन्येमुक्ताजीवास्तेषांपरमः स यस्मादास्ते कुतः कैवल्यसंज्ञितः मोक्षशब्दाभिधेयः तत्रहेतुः केवलोनिर्विषयः स्वप्रकाशः आनंदानांसंदोहः समूहः परमानंद इत्यर्थः कुतः निरुपाधिकः १८ ततः केवलादेवस्वस्वरूपादित्यपि केवलेनात्मानुभावेन कालेन सूत्रं क्रियाशक्तिप्रधानंमहत्तत्वंसृजति जीवसंसारहेतुभूतं तत्सृष्टेरपित्वंमाभैरितिसंबोधयति अरिंदम॥

एकएवाद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः कालेनात्मानुभावेन साम्यंनीतासुशक्तिषु १७ सत्वादिष्वादिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः परावराणांपरम आस्तेकैवल्यसंज्ञितः १८ केवलानुभवानंदसंदोहोनिरुपाधिकः केवलात्मानुभावेन स्वमायांत्रिगुणात्मिकां १९ संक्षोभयन्सृजत्यादौतयासूत्रमरिंदम॥ तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिंसृजंतींविश्वतोमुखं २० यस्मिन्प्रोतमिदंविश्वंयेनसंसरतेपुमान् २१ श्रीरामः

आहुर्महदादीन्दर्शयितुंसमर्थां १९ सूत्रस्यैवव्यक्तिशब्देनोच्यमानंतस्यतामिति स्त्रीलिंगेनपरामर्शः त्रिगुणाव्यक्तिः गुणत्रयस्यकार्यं अतएवविश्वतोमुखंनानाविधंत्रिगुणात्मकंविश्वमहंकारद्वारेणसृजंतीं त्रिगुणकार्यस्यसूत्रस्यसंज्ञायांकारणमाह यस्मिन्निति कारणभूतेसमष्टिरूपेयस्मिन्निदंविश्वंप्रोतंग्रथितं वायुर्वैगौतमतत्सूत्रंवायुनावैगौतमसूत्रेणायंचलोकः परश्चलोकः सर्वाणिचभूतानिसंदृब्धानीतिश्रुतेः येन वाप्राणरूपेणजीवःसंसरति २०

रामः ३९

39

ततश्च नष्टैतत्स्फूर्तिरित्याह तदेति बहिर्दर्शनादिना ऽभ्यंतरस्फूर्त्या इषौ गतात्मा तस्य राज्ञः करणेदत्तचित्तः भेरीघोषै
रंतिके व्रजंतं नृपतिमपि न वेद तद्वत् सावधानचित्त इत्यर्थः २३ सर्प्याच्छिक्षितमाह एकचारीति योगिसंमर्दस्या
वित्यागे कुमारीगुरुः जनसंत्यागे सर्प्पः समयाज्ञाच्छ्कमान एकाकी विचरति नियतनिकेतरहितश्च सदाप्रम
त्तश्च एकांतवासी च आचारैर्गतिभिः सविदो निर्विषोवेति नलक्ष्यतेच असहाय एवमितभाषी चतद्वत् मुनिर्वि

तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तो न वेद किंचिद्बहिरंतरं वा यथेषुकारो नृपतिं व्रजंतमिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे
॥२३॥ एकचार्यनिकेतः स्यादप्रमत्तो गुहाशयः अलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरेकोल्पभाषणः २४ गृहारंभो
हि दुःखाय विफलश्चाध्रुवात्मनः सर्प्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते २५ एको नारायणो देवः पूर्व
सृष्टं स्वमायया संहृत्य कालकलया कल्पांत इदमीश्वरः २६

तेत इत्यर्थः २४ किंच गृहारंभ इति अध्रुवात्मनः नश्वरदेहस्य मथासुखं भवति तथा वर्द्धते २५ कारकसाम
ग्रीनिरपेक्षात्केवलादीश्वरादिश्वसृष्टिसंहारौ दृष्टांनाभि दृष्टांतेन मयासंभाविताविति वक्तुं प्रथमसं
हारप्रकारमाह एक इति सार्द्धत्रयेण एकः कारकनिरपेक्षः पूर्वसृष्टिमिदं जगत् कालकलया कालशक्त्या
संहृत्य ॥२६॥

तदेवं सतत्तात्पर्यदर्शितां प्रपंचयति जायेति द्वाभ्यां यस्य देहस्य प्रियचिकीर्षया भोगसंपादनेच्छया जाया दिव
र्गान् वितन्वन् पुष्णाति पुरुषः कथंभूतः सकृच्छ्रुयः यो भवति तथा बहुदानि संचितानि धनानि येन सः
देहविशेषणं वा स देहः स्वांते सस्यवप्रुषः अंते अवसीदति नश्यति किंचिदेहनाशेपि न दुःखसमाप्ति

८२

जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान् पुष्णाति यत्प्रियचिकीर्षतया वितन्वन् स्वांते सकृच्छ्रमवरु
द्धधनः स देहः सृष्ट्वास्य बीजमवसीदति हन्त धर्मी २९ जिह्वैकतोमुमपिकर्षति कर्हितर्षा शिश्नो
न्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् घ्राणोन्यतश्चपलदृक् क्व च कर्मशक्तिर्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनंति ४०

40

रित्याह अस्य पुरुषस्य देहांतरबीजं कर्म सृष्ट्वेति हन्त स्वेव धर्मोयस्य सः २९ किंच जिह्वेति अमुं देहं तदभिमानि
नं पुरुषं वा एकतः रसं प्रति जिह्वा अपकर्षति आच्छिनत्ति कर्हि कदाचित् तर्षा पिपासा जलं प्रति शिश्नो व्य
वायं प्रति त्वक् स्पर्शं प्रति उदरं अन्नमात्रं प्रति श्रवणं शब्दं प्रति घ्राणो गंधं प्रति चपलदृक् रूपं प्रति क्वचि
त्स्वस्वविषयं प्रति कर्मशक्तिः अन्यदपि कर्मेंद्रियं लुनंति त्रोटयंति ४०

तदेवं शिक्षितमर्थमुक्त्वा दृष्टांतमाह यथेति दुकूलां वक्त्रतः वक्त्रेण संतत्य प्रसार्य विहृत्य क्रीडित्वा भगवद्ध्या-
नपेरणांतत्सरूप्यं न चित्रमिति पेशस्कृतो भ्रमरविशेषात् तात्म्यमित्याह यत्र यत्रेति सकलं ऐकाग्र्यं २२ कुड्यां
प्रवेशितः निरुद्धः भयेन ध्यायन् सात्मतां तत्सारूप्यं साम्यतामिति पाठे त्वार्षता एवं पूर्वरूपमसंत्यजन्नित्यस्यायम-
भिप्रायः यदा तेनैव देहेनान्यसारूप्यं दृष्टं रूपेत तदा किं वक्तव्यं देहांतरेण सारूप्यं घटत इति २३ स्वदेहादेव शि-
क्षितमाह स्वात्मेति स्वात्मनो देहादुपशिक्षितं २४ गुरुत्वे हेतुः विरक्तिविवेकयोर्हेतुः विरक्तिहेतुत्वमाह स-

यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां संतत्य वक्त्रतः तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं परेश्वरः २१ यत्र यत्र मनो देही
धारयेत्सकलं धिया स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्सरूपतां २२ कीटः पेशस्कृतं ध्यायन्कुड्यां तेन
प्रवेशितः याति तत्सात्मतां राजन्पूर्वरूपमसंत्यजन् २३ एवं गुरुभ्य एतेभ्य एषा मे शिक्षिता मतिः
स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो २४ देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतुर्बिभ्रत्स्म सत्व-
निधनं सततार्त्युदर्कं तत्त्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि पारक्यमित्यवसितो विचराम्यसंगः २५ श्रीः

त्वनिधनं उत्पत्तिविनाशौ बिभ्रत् स्म किंच सततं संततं आर्त्युदर्कं दुःखमेवोत्तरफलं बिभ्रत् यद्वा
सततार्तिरेव उदर्कं उत्तरफलं यस्य तत् सत्वनिधनं बिभ्रत् विवेके हेतुत्वमाह तत्वानीति यथाय-
थावत् एवमत्युपकारित्वेपि देहे नैवास्या कत्वमाह तथापीति पारक्यं श्वसृगालादि भक्ष्यमिति
निश्चितवान् २५

क श्री.भा.ए.टी. ४२ ननुकिंबहुभिर्गुरुभिः सहश्वेतकेतुमैंभगुमुखैः बहवोगुरवश्चाश्रितास्तत्राह नह्येकस्मादिति बहुधा।
सम्यक्चनिश्चयंचभेदादर्शिभिः अयंभावः नैतेपरमार्थोपदेष्टारोगुरवः किंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्म
न्यसंभावनादिमात्रनिवर्तकाः तेषांबहुत्वंयुक्तमेवेति ज्ञानप्रदंमंत्रप्रदंतुगुरुमेकमेवबध्नाति म
द्भिन्नंगुरुंशान्तमुपासीतेति उक्तंच तस्माद्गुरुंप्रपद्येतजिज्ञासुःश्रेयउत्तममिति विप्रोदत्तात्रेयः
योगर्दिमापृच्छ्ययदुंदेहयाप्याइत्युक्त्वातं यथागतंतथैवपदद्याययावित्यर्थः भगवान्स्वीयं

नह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानंसुस्थिरंस्यात्सुपुष्कलं ब्रह्मैतदद्वितीयंवागीयतेबहुधर्षिभिः ३० श्रीभग
वानुवाच इत्युक्त्वासयदुंविप्रस्तमामंत्र्यगंभीरधीः वंदितोभ्यर्थितोराज्ञाययौप्रीतोयथागतं
३१ अवधूतवचःश्रुत्वापूर्वेषांनःसपूर्वजः सर्वसंगविनिर्मुक्तःसमचित्तोबभूवह ३२ इतिश्री
भागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेनवमोध्यायः ९

ब्रह्मवित्कुलवित्ति श्लाघतेनःपूर्वेषांपूर्वजइति अत्रसंग्रहश्लोकाः कपोतमीनहरिणाक्रुमारी
गजपन्नगाः पतंगकुररश्चाष्टौहेयार्थेगुरवोमताः मधुकृन्मधुहर्त्तीचपिंगलानद्ययोस्त्रय।
उपादेयार्थविज्ञानेशेषाःपृथ्व्यादयोमताः तदवांतरभेदश्चतत्रतत्रस्फुटीकृतः अध्यायत्रितयेवा
ह्येनवाष्टावीरिताःक्रमात् ३२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभावार्थदीपिकायांनवमोध्यायः॥९॥

तदेवं देवो देहो गुरुरित्यादित्रिभिर्विरक्तिविवेकहेतुत्वमुपपाद्येदानीं देहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयतीश्वरनिष्ठां वि
धत्ते स्मृति श्रौतपुराणशास्त्राणि पुरुषपुरुषदेहं जलमणेः बलो कायापरोक्षायधिषणा बुद्धिर्यस्मिंत
थाभूतमित्यर्थः तदुक्तं तासामेषो रूपाभ्रियेति श्रुतिश्च पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मेत्यादितया ताभ्यो गामा
नयत्ता अब्रुवन्सुकृतं बतेतिच तस्माद्दुर्लभसंभवानां जन्मनामतेमानुष्यमेवार्थदं पुरुषार्थप्रापकं॥

स्पष्टा पुराणानि विविधान्यजमान्यशास्त्राण्युद्धान्तरीस पदपङ्क्तिगदं समस्तान् तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरु
षं विधाय ब्रह्मावलोकधिषणां मुदमापदेवः २७ लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसंभवान्ते मानुष्यमर्थ
दमनित्यमपीह धीरः तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु यावन्निःश्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात् २८
श्रीब्राह्मण उवाच॥ एवं संजातवैराग्यो ज्ञानावलोक आत्मनि विचरामि महीमेतां मुक्तसंगोनहंकृतिः २९

हे बालक अहमिदं अनुभूय अनुनिरंतरं मृत्युर्वोपसृत ततो यावदेव न यन्नेत्तावदेव तूर्णं शीघ्रं निःश्रेयसाय
यतेत विषयः पुनः सर्वतः श्वादियोनिष्वपि स्यादेव हेयोपादेय विवेकं बहुधा निरूप्येदानीं यदुक्तं त्वं तुक
ल्यः कविर्दक्ष इत्यादि तस्योत्तरमाह २९ एवमेति एवं बहुभ्यो गुरुभ्यः शिक्षितेन विशिष्टं ज्ञानमेवा
वलोकः प्रदीपो यस्य सः संबंधं तं बाल्य विशेषणं आत्मनि स्थित एवमहीं विचरामि २९ श्रीराम:

किंतु यमानहिंसादीन्॥ अभीक्ष्णमादरेण सेवेत। शौचादींस्तु नियमान् क्वचित् यथाशक्ति। तदप्यात्मज्ञानाविरोधेन। यमान् तरेणानियमाः स्वैकनदिशो ध्यायेन्त्याति॥ किं चायमेषु पोष्टं परं तज्ज्ञगुरुमुपासीतेत्याह॥ मदभिज्ञमिति॥ मदात्मकं मद्रूपं॥ गुरुसेवकस्य धर्मानाह॥ अमानीति द्वाभ्यां। अनलसः। निर्ममः जायादिषु ममताशून्यः। गुरौ तु दृढसौहृदः। असत्वरः अव्यग्रः। अमोघवाक्। वृथालापरहितः। एतान्येव शिष्यस्य लक्षणानि ज्ञेयानि ६॥ ननु स्वजायादिषु कथं निर्ममः स्यात् तत्राह॥ जायेति। औदासीन्ये हेतुं विवेकं दर्शयति। आत्मनोर्थं प्रयोजनं सर्वत्र समभिवपश्यन्निति॥ अयं भावः सर्वदेहेष्वात्मन एकत्वाच्छ्रायादिदेहे न्यस्मिन्नस्वदेहे आत्मनोर्थः सुखादिः सम एव केन विशेषेणैव मम न्याभिनिवेश इत्येवमुदासीनः सन् गुरुं प्रपद्येतेति ७

यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान्मत्परः क्वचित् मदभिज्ञं गुरुं शान्तमुपासीत मदात्मकं ५ अमान्यमत्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहृदः असत्वरोर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ६ जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु उदासीनः समं पश्यन् सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ७ विलक्षणः स्थूलसूक्ष्माद्देहादात्मेक्षिता स्वदृक् यथाग्निर्दारुणो दाह्याद्दाहकोन्यः प्रकाशकः ८ ॥

अहो कोसौ देहव्यतिरिक्त आत्मा यस्यैकार्थः सर्वेषु समः स्यादित्याह विलक्षण इति। स्थूलसूक्ष्माद्देहादात्मा अन्यः यतो विलक्षणः वैधर्म्यं लक्षणं दर्शयति ईक्षिता स्वदृगिति द्रष्टा हि। दृश्याद्विलक्षणः स्वप्रकाशश्च जडाद्विलक्षणः सल्लक्षणयोरन्यत्वे दृष्टान्तः। यथाग्निर्दाहकः प्रकाशकश्च दाह्यात्प्रकाश्याच्च दारुणः काष्ठादन्यस्तद्वदिति॥ ८॥ ॥ ॥ ॥ ४२

चतुर्विंशतिगुरुर्लब्धसंभावनाभृतः उद्धस्यात्मतत्त्वाप्तौ साधनोक्तिरतःपरैः । दशमे देहसंबन्धात्संसृतिर्नात्मनः
स्वतः प्रदर्शयामास मतं तत्र । निरासदः । तदेव मन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मनो विवेकज्ञानस्य तत्त्वज्ञानोपादितं प्रा
रम्भसाधनोपदेशार्थं भगवान् । मयेति । मया पंचरात्रादिषु उक्तेषु स्वधर्मेषु अवहितः अप्रमत्तः सन् । तदविरोधेन वर्णाश्रमा
चारमनुतिष्ठेत् । कथम् अकामात्मा । अनेन संभवतीत्याह । अन्वीक्षेतेति । स्वधर्मैः विशुद्धचित्तः सन् । देहिनां विषयेषु ॥
सत्यत्वाभिनिवेशेन ये सर्वे आरंभास्तेषां । फलवैपरीत्यं पश्येत् एवं वैपरीत्यादकामः स्यात् २ किंच कामविषयाणां

श्रीभगवानुवाच मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु मदाश्रयः वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मा समाचरेत् १ अन्वी
क्षेत विशुद्धात्मा देहिनां विषयात्मनां गुणेषु तत्त्वध्यानेन सर्वारंभविपर्ययं २ सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वा
मनोरथः नानात्मकत्वाद्विफलस्तथा भेदात्मधीर्गुणैः ३ निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं मत्परस्त्यजेत् जिज्ञा
सायां संप्रवृत्तो नाद्रियेत्कर्मचोदनां ४

मिथ्यात्वादपीत्याह ॥ सुप्तस्येति । विफलः अप्रयोजकः अतएव प्रयोगः । इंद्रियैः बहिर्नीता बुद्धिः सापि विफला नानात्मक
त्वादिंद्रियकल्पो मनोजन्यः स्वप्नमनोरथवदिति ३ मोक्षोपायेन प्रवृत्तेन तत्र काम्यनिषिद्धयोः नित्यनैमित्तिके कुर्यान्मुमु
क्षुर्जिहासया इति स्मृतेः । अतः प्रवृत्तं काम्यं कर्म त्यजेत् निवृत्तं नित्यनैमित्तिकमेव कुर्यात् । आत्मविचारे तु सम्यक्प्रवृत्तो वि
हितकर्मचोदनामपि नाद्रियेत ४ ॥

श्री·भा·ए·टी· अग्निसादृश्यमेवाह वैशारदीति विशारदो ति निपुणस्तेन शिष्येण प्राप्तात्तेन गुरुणो यदि प्राप्ता अतिविशुद्धा
४३ बुद्धिः गुणकार्यरूपां मायां निवर्त्तयति यदात्मकमेतद्विश्वं जीवसंसृतिनिमित्तं तांश्च गुणान् दग्ध्वा असमित्
निरिन्धनः तस्मात्कार्यकारणेन विषयव्यवधानाभावात् साक्षात्परमानन्दरूपो भवतीति १३ एवं ताव
त्स्वप्रकाशज्ञानरूपो नित्य एक एवात्मा कर्तृत्वादयश्च धर्मास्तस्य देहोपाधिकाः अतिरिक्तं च सर्वमनित्यं
मायामयं च अतः सर्वतो विरक्तः सन्नात्मज्ञानेन मुच्यत इत्युक्तं विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेवं प्र

वैशारदी सातिविशुद्धबुद्धिः धुनोति मायां गुणसंप्रसूतां गुणांश्च संदह्य यदात्ममेतत्स्वयं च शाम्यत्य
त्समिद्यथाग्निः १३ अथैषां कर्मकर्तॄणां भोक्तॄणां सुखदुःखयोः नानात्वमथ नित्यत्वं लोककालागमात्मनां १४

43

तिसमन्वयेन निरूपिते व्यपेतभूतान्तरनिरोधेन संदेहो माभूदिति तन्मतं निराकर्तुमुपन्यासयति अथेति अथ
क२ मन्यसे एषां जीवात्मनां कर्मकर्तॄणां सुखदुःखयोः भोक्तॄणां च नानात्वमिति एवं हि यैमिनीया मन्यन्ते अहं प्र
त्ययज्ञेय एवात्मा स च प्रतिशरीरं भिन्नः कर्तृभोक्तृरूपश्च न तु तत्स्वरूपभूतो निर्विकारः एकः परमा
त्मास्तीति यथाहुः अहंप्रत्ययविज्ञेयो ज्ञातव्यः सर्वदैव हीति यद्वा वैराग्यं च न संभवति तथा हि भोग्य
स्थानानामनित्यत्वात् वैराग्यं भवेत् भोगकालस्य च तेदपायकर्मबोधकागमस्य वा भोक्तुरात्मनो वान
न्त्वेतदस्तीत्याह अथ नित्यत्वं लोककालागमात्मनां मन्यस इति १४ ए्म·
४३

अनेनैव दृष्टांतेन नित्यत्वानादित्वविभुत्वैकत्वादयोपि सिद्धं तीत्याह निरोधेति यथाग्नि स्वांतः प्रविष्टोग्निस्त त्कृतान्नाशादीनाप्नोति ननु स्वतोनाशादिमान् एवं देहगुणान् नित्यत्वादीन् देहात्परोनित्यादिस्वरूपोप्या त्मानुभवति ततश्चनित्यत्वादिभिर पिवैलक्षण्यदे त्यत्त्वमितिभावः ९ ननु केनद्रूपसंयोगात् धर्मभाकत्वं संघट ते आत्मनस्तु संगत्वात्क थं देहेनतद्धर्मैर्वासंबंधः संबंधेवाकुतस्तन्निवृत्तिस्तत्राह योसाविति पुरुषस्यर स्याधीनेर्मयागुरौयोसौ स्थः अयंचस्थूलोदेहो विरचितः पुलोजीवस्याथसंसारस्तन्निबंधनः तदातद ध्यासकृतः क्रियस्मादेव तस्मादात्मविद्यातन्निवर्तकेत्याह आत्मनोविद्याविज्ञानंततछित्छत्री आछि

निरोधोत्यंत्यनुत्तानानात्वेनकृतान्गुणान् अंतःप्रविष्ठ आधत्त एवं देहगुणान्परः ९ योसौगुरौ विरचितो देहोयं पुरुषस्यहि संसारस्तन्निबंधोयं पुंसो विद्याछिदात्मनः १० तस्माज्जिज्ञासयात्मा नमात्मस्थं केवलं परं संगम्य निरसेदेतद्वस्तुबुद्धिं यथाक्रमं ११ आचार्योरणिराद्यः स्यादंतेवास्यु त्तरारणिः तत्संधानं प्रवचनं विद्यासंधिः सुखावहः १२

दितिवापदच्छेदः १० यस्मादेवं तस्मात् जिज्ञासयाविचारेण आत्मस्थं आत्मनिकार्यकारणसंघातएवस्थि तं सम्यकज्ञात्वा एतस्मिन्देहादौ वस्तुबुद्धिं स्थूलसूक्ष्मक्रमेण निरसेत्त्यजेत् गुरोर्लब्धाविद्या सोऽवि द्या तत्कार्यनिरसनक्षमेति स्फुटीकर्तुं विद्योत्पत्तिमग्न्युत्पत्तिरूपकेणनिरूपयति आचार्य इति आद्यः आधारः अंतेवासीशिष्यउत्तरारणिः तत्संधानं तयोर्मध्यगं मंथनकाष्ठं प्रवचनं उपदेशः विद्यातुसंधिः संधौभवन् अग्निरिवतथाच श्रुतिः आचार्यः पूर्वरूपं अंतेवास्युत्तररूपं विद्यासंधिः प्रवचनं संधानमिति ॥१२॥

॰अंगीकृत्याप्याह। यदीति। ते योगं उपायं न विदुर्यथा सा ज्ञानं मृत्युर्न प्रभवेत्॥ १९ तथापि यावज्जीवं सुखं भविष्यतीति चेत् नेत्या
ह। को न्विति। एतः॥ अंतिके वर्त्तमानो मृत्युः न तुष्टिं ददाति। आघातं वधस्थानं प्रति २० एवमस्मिन् लोके सुखं नास्ति। मुक्ते।
लोकांतरेऽपि तथैवेत्याह॥ श्रुतमिति श्रुतं स्वर्गादि। तदपि दुष्टं स्पर्धा परस्परोत्कर्षासहनं॥ असूया परगुणे दोषाविष्करणं॥ अत्ययो
नाशः व्ययो पक्षयः तैर्दुष्टं यद्वा व्ययो नाशः प्रत्यवोन्यस्येति प्रायस्तं हृष्ट॥ तत्प्राप्ताव्दुःखं दर्शयति॥ किंच बहुविधांतरायावै
गुण्यादिरूपा विघ्ना यस्मिन्कामे सुखे तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्कृषिर्यथा बहुविघ्ना तद्वत् बहुसुखत्वेन श्रुतमपि निःफलं २१

यदि प्राप्तं विघातं च जानंति सुखदुःखयोः तेप्यद्धा न विदुर्योगं मृत्युर्न प्रभवेद्यथा १९ कोन्वर्थः सुख
यत्येनं कामो वा मृत्युरंतिके आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव न तुष्टिदः २० श्रुतं च दृष्टवद्दुष्टं स्पर्धासूया
त्ययव्ययैः बह्वंतरायकामत्वा कृषिवच्चापि निष्फलं २१ अंतरायैरविहतो यदि धर्मः स्वनुष्ठितः तेना
पि निर्जितं स्थानं यथा गच्छति तच्छृणु २२ इष्ट्वेह देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः भुंजीत देवव
त्तत्र भोगान्दिव्यान्निजार्जितान् २३ स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमान उपगीयते गंधर्वैर्विहरन्मध्ये देवीनां हृ
द्यवेषधृक् २४ स्त्रीभिः कामगयानेन किंकिणीजालमालिना क्रीडन्न वेदात्मपातं सुराक्रीडेषु निर्वृ ॥ ॥ तः ॥ ॥

विघ्नवैगुण्याद्यभावमंगीकृत्यापि नाशदुःखं दुःपरिहार्यमित्याह॥ अंतरायैरिति पंचभिः॥ निर्जितं साधितं २२ पत्नीर्देवता
इष्ट्वेति। पाइष्ट्वा दिव्यान् भोगान् भुंजीत इत्यर्थः २३ स्वपुण्येति रूपचिते सर्वसंभोगसंपन्ने देवानां मध्ये विहरन् गंधर्वैरुपगीयते
२४ कामेन इच्छया गच्छता विमानेन। किंकिणीजालमालिना क्षुद्रघंटिकासमूहशोभिना सह स्त्रीभिः सुराक्रीडेषु नंदना
दिषु क्रीडन्नात्मपातं न वेद २५॥

44

कृष्ण

न च भोग्यानां विच्छेदः तन्मायामयत्वाद्वैराग्यं स्यादित्याह ॥ सर्वभावानां स्रक्चन्दनादीनां संस्था स्थितिः औत्पत्तिकी प्रवा-
हरूपेण नित्या न थाचक्षते । न कदाचिदनीदृशं जगदिति ॥ अतस्तत्कर्त्ता कश्चिदीश्वरो विनाशीति भावः । किं च यथा
यथावत् ननु मायामयी । तदर्थः न चात्मस्वरूपमृतं नित्यमेकं ज्ञानमस्तीत्याह । तत्तदेति । घटपटाद्याकारभेदेन धीर्जा-
यते ॥ अतो अनित्या भिद्यते च । अयं गूढाभिप्रायः नाहं नित्यज्ञानरूप आत्मा । अपितु ज्ञानपरिणामवान् । न च विकारि-
त्वादनित्यत्वप्रसंगः यथाहुः वैशेषिकाः ज्ञानरूपस्यानित्यत्वे विरोधः स्यात् इति । अतो मुक्तो विद्याद्यैरहितस्य परिना-
मासंभवात्कूटस्थत्वेन तन्मात्रे परपुरुषार्थत्वात् प्रवृत्तिरेव श्रेयसी न निवृत्तिरिति ॥ २५

अन्येषां सर्वभावानां संस्था ह्यौत्पत्तिकी यथा तत्तदाकृतिभेदेन जायते भिद्यते च धीः २५ एवं प्रपंच सर्वेषां
देहिनां देहयोगतः कालावयवतः सन्ति भावा जन्मादयोऽसकृत् २६ अत्रापि कर्मणां कर्तुरस्वातंत्र्यं च लक्ष्य-
ते भोक्तुश्च सुखदुःखानां को न्वर्थो विवशं भजेत् २७ न देहिनां सुखं किंचिद्विद्यते विदुषामपि तथा च
दुःखं मूढानां वृथाहंकरणं परं २८ ॥

नन्वेतावदुक्तमंगीकृत्य वैराग्योपपादनाय प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुत्वं प्रपंचयति एवमपि इत्यादिना लोकानां लोक-
नामित्यर्थः प्रोक्तेनेन ग्रंथेन । अंग हे उद्धव कालावयवतः संवत्सरादिरूपात् २६ अत्रापीति स्वातंत्र्यपक्षे दृष्ट श्रेणो दुःखभो-
गस्यासंभवादित्यर्थः २७ ननु ये सम्यक्कर्म कर्तुं जानंति ते सुखिन एव ये न जानंति त एव दुःखिन इति चेत्तत्राह नेति वि-
दुषामपि क्वचित्सुखं नाविद्यते । तथा मूढानामपि दुःखं न विद्यते । अतस्तयोः कर्मकुशलत्वात्सुखं न इति तेषां केवलं स्वयेवा ॥

श्रीभा०टी० २८॥

॥ अन्यदपिप्रौढ्याएवमंगीकृतंनिराकरोति चतुर्भिः तत्रयदुक्तं कर्तृभोक्तृरूपएवात्मेतितन्निराकरोति गुणाइति॥
गुणाइंद्रियाणिकर्माणिसृजंति नत्वात्मा आत्मैवेंद्रियाणिप्रवर्तयन् कर्माणिकरोतिचेत्तत्राह गुणाइति गुणास्स
त्वादिगुणानिंद्रियाणि अनुसृजतेप्रवर्तयतिनत्वात्मा अतः आत्मनः कर्तृत्वंतावन्नास्ति भोक्तृत्वमप्यौपाधिक
मित्याह जीवस्त्विति गुणसंयुक्तः इंद्रियादिसंयुक्तः कुतइत्यत आह असाविति अहंकारवानित्यर्थः ३१ यच्चोक्त

गुणाःसृजंतिकर्माणिगुणोनुसृजतेगुणान् जीवस्तुगुणसंयुक्तोभुंक्तेकर्मफलान्यसौ ३१ यावत्स्याद्गुणवैष
म्यंतावन्नानात्वमात्मनः नानात्वमात्मनोयावत्पारतंत्र्यंतदैवहि ३२ यावदस्यास्वतंत्रत्वंतावदीश्वरतोभ
यम् यएतत्समुपासीरंस्तेमुह्यंतिशुचार्पिताः ३३

मात्मनो नानात्वंतदप्यौपाधिकमित्याह यावत्स्यादिति गुणानांवैषम्यं अहंकारादिकार्यरूपं नत्वात्मनएक
त्वेकथंपारतंत्र्यमुक्तं कथंवालोकपालादीनामपिभयमुक्तं नानात्वंविनेति ३२ यच्चगूढमभिप्रेतंप्रकृति
रेवश्रेयसीतितत्राह यएतदिति एतद्गुणवैषम्यंभोक्तृत्वंकर्मैवेत्यर्थः उपासीरन्सेवन्ते लोकादी
नामनित्यत्वाच्छुचार्पिताःअतःसंतोमुह्यंति ३३ राम·
४५

45

कालेन चालितः पातितः २६ प्रवृत्तिविधिविधानुसारेण काम्यकर्माणि च तल्लंघनेनाधर्मं वा तत्र काम्यकर्मप्र
वृत्तेर्गतिरुक्ता अधर्मप्रवृत्तेर्गतिमाह यदीति यदि चेत् अन्वयः अजितेंद्रियत्वात् कामात्मा अतः कृपणः अतो लु
ब्धो भोगतृष्णाकुलः अतस्त्रैणः स्त्रीलंपटः तदर्थं भूतविहिंसकः २७ किं च दुष्टजनप्रलोभितो धनाद्यर्थं पशू
न् विधिना हत्वा तमः स्थावरतां याति २८ एवं कर्मसु प्रवृत्तस्य न सुखं न च निवृत्तिरित्युपसंहरति कर्माणीति २९

तावत्प्रमोदते स्वर्गे यावत्पुण्यं समाप्यते क्षीणपुण्यः पतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः २६ यद्यधर्मरतः
संगादसतां वाजितेंद्रियः कामात्मा कृपणो लुब्धः स्त्रैणो भूतविहिंसकः २७ पशूनविधिनालभ्य प्रे
तभूतगणान्यजन् नरकानवशो जंतुर्गत्वा यात्युल्बणं तमः २८ कर्माणि दुःखोदर्काणि कुर्वन्देहेन
तैः पुनः देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मिणः २९ लोकानां लोकपालानां मद्भयं कल्पजीविनां ब्र
ह्मणोऽपि भयं मत्तो द्विपरार्धपरायुषः ३०

तथापि लोकानां अनित्यत्वात् अमर्त्यधर्मत्वाच्च लोकपालानां सुखमस्तीति चेत्तत्राह लोकानामिति
द्विपरार्धपरमायुर्यस्य तस्य ब्रह्मणोऽपि तथा च श्रुतिः भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्च
चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति अतः प्रवृत्तिमार्गस्यैवमनर्थहेतुत्वात् ततो निवृत्तिरेव युक्तेति तात्पर्या
र्थः एतेनैव स्वयमीश्वरत्वात् विध्यकारणत्वेश्वरभावानंगीकारः परित्यक्तः ३० छ छ छ छ ॥

श्री·भा·ए·टी·
४६

एकादशे तु बद्धानां मुक्तानां चापि लक्षणं साधनानां च तत्त्वाभक्तेर्लक्षणं हरिरीरितं १ नित्यबद्धो नित्यमुक्त एको वेति मे भ्रम इति यदुक्तं तत्किं वस्तुनो विरोधात् प्रतीतितो वा नाद्यः वंधमोक्षयोर्वास्तवत्वाभावादित्याह बद्धो मुक्त इति द्वाभ्यां आत्मा बद्धो मुक्तश्च मे गुणतो मदधीनतत्वादिगुणोपाधितः ननु वस्तुतः न द्वितीयो ऽधिकत्वेपि तंडुलपाकादिवद्वास्तवत्वं किं न स्यात्तत्राह गुणस्य मायामूलत्वात् बंधनं नास्ति तथैव मोक्षश्च ना

श्रीभगवानुवाच ॥ बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बंधनं १ शोकमोहौ सुखं दुःखं देहापत्तिश्च मायया स्वप्नो यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी २

46

स्तीति ननु कथं सर्वशास्त्रविरुद्धमुच्यते तत्राह इति मे व्याख्येति एवं मत्कृतो निर्णयः अलमिति कृतकैरित्यर्थः अथ चैवमन्वयः आत्मा बद्धमुक्त इति या व्याख्या उक्तिः सा मे गुणतः प्रकृतिगुणपारतंत्र्यात् अत्र हेतुत्वेन गुणनियंतरि स्वस्मिंस्तद्व्यतिरेकमाह । अत एव न बंधनं न मे मोक्षश्चेति अन्यत्समानं एवं कारणभूतगुणानां मायामयत्वात्तत्कार्यसंसृतिर्मायेति प्रपंचयति शोकमोहाविति यथा स्वप्नः आ

मताः बुद्धेर्वरव्याख्यातिर्विवर्त्तकास ४

ए·स्कं·
४६

नकेवलमनित्यतामात्रंकिंतुमायामयत्वमपीत्याह कालइति स्वभावोदेवत्वादिपरिणामहेतुः धर्मस्तद्गोग कारणगुणव्यतिकरेमायाक्षोभेसतिमामेव आहुः नतुमद्व्यतिरिक्ताःसंति ततोनिष्ठत्तिरेवमुक्तिहेतुत्वा त्कर्तव्यसीतिसिद्धं ३४ एवंतावदेकएवात्मातस्यच गुणकार्यदेहसंबंधकृतसंसारः आत्मज्ञानात मुक्तिरित्यु क्तं विलक्षणाःस्थूलसूक्ष्मादित्यादिनातदेवचअनंतरनिरासेनदृढीकृतं अथैषांकर्मकर्तॄणामित्यादिना तत्रएवच्छतिगुणेष्विति अयमर्थः गुणेषुअसत्सुमुक्तिः सत्स्वेवबंधा आद्येज्ञानसाधनाभावान्नमुक्तिः द्विती यगुवर्तमानोपितत्कार्यदेहजेषुकर्मसुसुखादिषुबंधकथंनबध्यते तथापितेराकाशवदनावृतत्वान्नबध्य

कालआत्मागमोलोकः स्वभावोधर्मएवच इतिमांबहुधाप्राहुर्गुणव्यतिकरेसति ३४ उद्धवउवाच॥ गुणेषुवर्तमानोपिदेहजेष्वनपावृतः गुणैर्नबध्यतेदेहीबध्यतेवाकथंविभो ३५ कथंवर्तेतविह रेत्कैर्वाज्ञायेतलक्षणैः ३६ किंभुंजीतोतविसृजेच्छयीतासीतयातिवा एतदच्युतमेब्रूहिप्रश्नंप्र श्नविदांवर नित्यमुक्तोनित्यबद्धएकएवेतिमेभ्रमः ३७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेद शमोध्यायः॥१०॥

ते इतिचेत्तर्हिबंधोनसंभवतीत्याह अनपावृतःकथंबध्यत ३५ इतियदितुसत्स्वेवतदहंकारेणबध्यते तन्निवृत्त्याचमुच्यते इतिमतंतर्हि तत्कथंज्ञातव्यमितिपृच्छति बद्धोमुक्तोवाकथंवर्ततेत्यादि किंभुं जीतेत्यर्थः ३६ एतदच्युतएतद्विषयंप्रश्नंकिंच एकएवात्मनादिगुणसंबंधान्नित्यबद्धः मुक्तेर्जन्यत्वे नित्यत्वप्रसंगान्नित्यमुक्तश्चत्वंगीकार्यस्यात् तत्रमेभ्रमोभवतीत्याह नित्यबद्धइति ३७ इतिश्रीभावार्थ दीपिकायामेकादशस्कंधेदशमोध्यायः१०

श्री·भा·ए·टी·
(४)

तदेवं व्यवस्थामुपपाद्य कथं वर्तेतेत्यादिवैलक्षण्यप्रश्नस्योत्तरमाह अथेति तत्र वैलक्षण्यं द्विविधं जीवेश्वर
योरेकजीवानां चैकं तत्र जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यमाह विरुद्धधर्मिणोरिति सार्द्धद्वयेन शोकानंदधर्मवतोः एकस्मि
न्धर्मिणि शरीरे नियम्यनियंतृत्वेन स्थितयोः सुपर्णौ हि ज्ञात्यादिना विवरेहात्पृथग्भूतौ सदृशौ चिद्रूपत्वात् सखायौ
अवियोगादेकमत्याच्च यदृच्छया अनिरुक्तया मायया वृश्च्यत इति वृक्षो देहः ५ ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं
यो वेद संप्रतीति श्रुतेः ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययमिति स्मृतेश्च तस्मिन्कृतं नीडं निकेतनं हृदि

अथ बद्धस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं वदामि ते विरुद्धधर्मिणोस्तात स्थितयोरेकधर्मिणि ५ सुपर्णावेतौ सदृशौ सखा
यौ यदृच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोपि बलेन भूयान् ६ आत्मानमन्
यं च स वेद विद्वानपिप्पलादो न तु पिप्पलादः योऽविद्यया युक् स तु नित्यबद्धो विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ७

47

यदृच्छया प्राप्तौ तयोर्मध्ये एको जीवः पिप्पलान्नं पिप्पलोऽश्वत्थो देहस्तस्मिन् अदनीयं कर्मफलमित्यर्थः खाद
ति भक्षयति अन्य ईश्वरः निरन्नः अभोक्तापि निजानंदतृप्त्या बलेन ज्ञानादिना भूयान् अधिकः श्रुतिश्च द्वा
सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति द्व
बलाधिक्यमेवाह आत्मानमिति अतो यो विद्यया युक्तः स तु नित्यः बद्धः अनादिबद्धः यस्तु विद्याप्रधानः स तु नि
त्यः मुक्तः मायया अनावरकत्वात् आश्रयाव्यामोहकत्वाच्च ७ श्रीरामजी॥ छ छ छ छ छ छ

रम·
४७

अतोवस्तुविरोधस्तावन्नास्ति प्रतीतिस्त्वौपाधिकीघटत इत्याह विद्याविद्येति तन्वेतेमोक्षबंधावाप्स्यामिति तनूः शरीकृतः स्वमायया विनिर्मिते मायाहस्तिरूपत्वादुंधमोक्षकरीत्येकवचनं द्विवचनार्थे. ननुतत्कार्यत्वेवं धमोक्षयोरनादित्वनित्यत्वेनस्यातां न आद्ये अनादी अतो यावदविद्यां भवतेधामित्तावद्बंधः पदाविद्यादाभि तदामोक्षः स्यादित्यर्थः तथाचस्कंदपुराणेबंधकोभवपाशेनभवपाशाद्विमोचकः कैवल्यदः परंब्रह्मविष्णुरेवसनातन इति ३ तत्रशरीरिणामिति बहुवचननिर्देशात् विषयभेदेनाविरोध उक्त इति। चातिव्यावर्त्तयन्बंधमोक्षव्यवस्थामुपपादयति एकस्यैवेति तर्हि किमात्मभेदात् तवापिबंधः नहीत्या

विद्याविद्येममूर्तनू विद्धयुद्धव शरीरिणां मोक्षबंधकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ३ एकस्यैवम
ममांशस्यजीवस्यैवमहामते बंधोस्याविद्ययानादिर्विद्ययाच तथेतरः ४

६ अस्यजीवस्यैवेति नन्वात्माभेदे जीवो नाम कोन्योस्ति एकस्य कथं च बंधमोक्षसुखदुःखादिव्यवस्था तत्राह ममांशस्यायंभावः यथैकस्यापि चंद्रादेर्जलाद्युपाधिना बिंबप्रतिबिंबरूपो भेदः तथा च तत्र जलकृताः कंपादयः प्रतिबिंबानामप्युपाधिभेदेन भेदादेकस्मिन्नुदकुंभे मग्नेतत्कृतप्रतिबिंबस्यैव विवेकं नान्यगतस्य तथाविद्यायांप्रतिबिंबितस्य मदंशस्य जीवस्यैव तत्कृतो बंधः तस्य चोपाधितो देहानानाव्यवस्थेति तथाचाहुः यथैकस्मिन्घटीकाशे रजोधूमादिभिर्युते नसर्वे संप्रयुज्यंते तथाजीवाः सुखादिभिरिति एतच्चान्ति रहस्यं खलु ध्या निश्चितव्य
मितिसंबोधयति देमहामते इतरो मोक्षः ४

वैलक्षण्यान्तरं वदन् किं भुंजीतेत्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह एवमिति त्रिभिः अन्नमेव गर्तं कर्मणां बध्नातीत्येवं विर-
क्तो विद्वान् ११ तथा विद्वान्निवसनशयनादिषु न बध्यते कुतः तत्र तत्र विषयेषु गुणान् इंद्रियाणि अदयन् भोज-
यन् तत्साक्षित्वेन वर्त्तमानः न तु स्वयमदन् एतदेव कुतः तत्राह प्रकृतिस्थोपीति सार्द्धेन यथा खं सर्वत्र स्थि-

एवं विरक्तः शयन आसनाटनमज्जने दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ११ न तथा बध्यते विद्वांस्तत्र
तत्रादयन्गुणान् प्रकृतिस्थोप्यसंसक्तो यथा खं सविता निलः १२ वैशारद्येक्षयासंगशितया छिन्नसं-
शयः प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्त्तते १३ यस्य स्युर्वीतसंकल्पाः प्राणेंद्रियमनोधियां वृत्त-
यः स विनिर्मुक्तो देहस्थोपि हि तद्गुणैः १४

48

तिमपि न सज्जति यथा सविता जलेषु प्रतिबिंबितोपि यथा निलः सर्वत्र संचरन्नपि तद्वत् १२ असंगेन वैराग्येण शि-
तया तीक्ष्णया छिन्नाः संशयाः असंभावनादयो यस्य सः नानात्वाद्देहादिप्रपंचात् १३ कथं विहरेदि-
त्यस्योत्तरत्वेन वैलक्षण्यान्तरमाह यस्य स्युरिति तद्गुणैः देहगुणैः संकल्पशून्याभिः प्राणादिवृत्तिभिर्विहरन्न
मुक्त इत्यर्थः १४

इदानीं बद्धमुक्तजीवयोरेव मिथो वैलक्षण्यमाह देहस्थोऽपीति द्वाभ्यां। विद्वान्मुक्तः संस्कारवशेन देहस्थोऽपि देहस्थो न
भवति यथा स्वप्नादुत्थितः स्मर्यमाणे स्वप्नदेहे स्थोऽपि तत्रस्थो न भवति तज्जतसुखदुःखाद्यभावात् तद्वत् तथा वस्तुतः
अदेहस्थोऽपि कुमतिः अविद्वान् देहस्थो तन्निमित्तसुखदुःखभाक् यथा स्वप्नदेहगत इति ८ अत्र हेतुत्वेन वैलक्षण्या
न्तरमाह द्वाभ्यां इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गृह्यमाणेष्वपि यस्तु विद्वान् स नाहंकुर्यात् अहं गृह्णामीति मतिं न कुर्यादित्यर्थः॥

देहस्थोऽपि न देहस्थो विद्वान्स्वप्नाद्यथोत्थितः। अदेहस्थोऽपि देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृग्यथा ८ इन्द्रियैरिन्द्रि
यार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च गृह्यमाणेष्वहं कुर्यान्न विद्वान्यस्त्वविक्रियः। दैवाधीने शरीरेऽस्मिन्गुणभा
व्येन कर्मणा वर्त्तमानोऽबुधस्तत्र कर्त्तास्मीति निबध्यते ९

कुतः गुणैर्गुणेषु गृह्यमाणेषु अत एवाविक्रियः रागादिशून्यः तदुक्तं गीतासु तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभा
गयोः गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ८ अबुधस्तु एवं कर्माधीनेऽस्मिञ्छरीरे वर्त्तमानः गुणैरिन्द्रिये
र्भाव्येन कर्मणा तत्र देहादौ निबध्यते कुतः कर्त्तास्मीत्यहंकारेण तदुक्तं तत्रैव प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः क
र्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यत इति १० एतैस्त्रिभिः श्लोकैः कथं वर्त्तेतेत्यस्य प्रश्नस्य सु
खदुःखसङ्गो निरभिमानश्च देहे वर्त्तेतेत्युत्तरमुक्तं भवति १०

श्री·भा·ए·टी· ४८ एतदेव अन्यार्थनिदर्शनैः प्रपंचयति गामिति दुह्यत इति दोहः पयः दुग्धो दोहो नोत्तरत्र दोहोस्तियस्याः तां अर्थशून्यां अस
तीभार्यां कामशून्यां देहं पराधीनं प्रतिक्षणं दुःखहेतु असत्प्रजां दुष्टां शून्यां पुत्रं अतीर्थीकृतं आगते पात्रे दत्तं दुः॥
कीर्त्तिकरं अंगहे उद्धव दुःखानंतरं दुःखमेव यस्य सः रक्षति १८ मयाहीनां वाचमित्युक्तं विवृणोति यस्यामिति यस्यां मे जगतः
शोधकं चरित्रं न स्यात् किं तत् अस्य विश्वस्य स्थित्यादिरूपं तद्धेतुरित्यर्थः लीलावतारेषु ईप्सितं जगतः प्रेमास्पदं॥

गां दुग्धदोहामसतीं च भार्यां देहं पराधीनमसत्प्रजां च वित्तं त्वतीर्थीकृतमंग वाचं हीनां मया रक्षति दुःखदुःखी
१८ यस्यां न मे पावनमंग कर्म स्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य लीलावतारेप्सितजन्म वा स्याद्वंध्यां गिरं
तां विभृयान्न धीरः १९ एवं जिज्ञासयापोह्य नानात्वभ्रममात्मनि। उपारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगे २०
यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलम् मयि सर्वाणि कर्म्माणि निरपेक्षः समाचर। २१ श्रद्धालुर्मे कथाः
49 शृण्वन्सुभद्रा लोकपावनीः गायन्ननुस्मरन्कर्म जन्म चाभिनयन्मुहुः २२

श्रीरामकृष्णादिजन्म वा न स्यात् तां निष्फलां गिरं धीरो धीमान् न धारयेत् १९ उक्तं ज्ञानमार्गमुपसंहरति एवं नि
श्चित्य विचारेणात्मनि नानात्वभ्रमं देहाद्यध्यासं निरस्य निर्मलं मनो मयि सर्वगे परिपूर्णे समर्प्य संधार्य उपरमे
त् न किंचित् कुर्यात् न शास्त्रपांडित्यमात्रेणेत्यर्थः यद्यनीशः असक्तः तर्हि आत्मानमिदं मज्ज्ञानेनैव कृतार्थो भ
विष्यसीत्याह मयीति मदर्पणेन २१ कर्मभिर्विशुद्धसत्वस्यांतरंगां भक्तिमाह श्रद्धालुरिति अभिनयन् स्वयम राम· ४८
नुकुर्वन् २२

एवंतावद्बद्धमुक्तयोः स्वसंवेद्यमेवलक्षणमुक्तं इदानीं केवलिज्ञापितलक्षणेरित्यस्योत्तरतयापरैरपिसुज्ञेयंवैलक्ष-
ण्यमाह यस्यात्मेतित्रिभिः हिंस्रैर्दुर्जनैरन्यैर्वाप्राणिभिः यस्यात्मादेहःपीड्यते यद्वाच्छयापायेनकेनापिक्वचिदर्च्यतेवासः
बुधश्चेत्तत्रनव्यतिक्रियेत नातिविक्रियतइत्यर्थः तदुक्तंयाज्ञवल्क्येन यःकंटकैर्वितुदति चंदनैर्वापिलिंपति अ
क्रुद्धोपरितुष्टश्चसमस्तस्यचतस्यचेति ३४ किंचसोध्वसाधुवाक्कुर्वंतोवदतोवाजनान् गुणदोषाभ्यांविवर्जितः

यस्यात्माहिंस्यतेहिंस्रैर्येनकिंचिद्यदृच्छया अर्च्यतेवाक्वचित्तत्रनव्यतिक्रियतेबुधः ३४ नस्तुवीतननिंदेतकुर्वतः
साध्वसाधुवा वदतोगुणदोषाभ्यांवर्जितःसमदृङ्मुनिः ३५ नकुर्यान्नवदेत्किंचिन्नध्यायेत्साध्वसाधुवा आ
त्मारामोऽनयावृत्त्याविचरेज्जडवन्मुनिः ३६ शब्दब्रह्मणिनिष्णातोननिष्णायात्परेयदि श्रमस्तस्यश्रमफलोह्यधेनुमिव
रक्षतः ३७

नस्तुवीतननिंदेत योलौकिकव्यवहारेविमुखःसमुक्त इत्यर्थः ३५ अपिचनकुर्यादिति योदेहिकेपिकर्मण्युदासीनःस
मुक्त इतरोबद्ध इत्यर्थः एतान्येवसर्वाणि मुमुक्षोःसाधनानिज्ञातव्यानि ३६ यस्तुकेवलंशब्दब्रह्मणि अभिज्ञः॥
पांडित्यमात्रश्लाघीनतुतैःसाधनैस्तदर्थनिष्ठोभवेत् तंनिंदति शब्दब्रह्मणिनिष्णातः अर्थतःपारंगतोपिपरेब्रह्म
णिननिष्णायात् ध्यानाद्यभियोगंनकुर्यात् तस्यश्रमोनैकफलः नतुपुरुषार्थपर्यवसायी अधेनुंचिरप्रसूताम् ३७

श्री·भा·ए·टी· कामैरक्षुभितचित्तः दांतः संयतबाह्येंद्रियः मृदुः सकठिनचित्तः शुचिः सदाचारः अकिंचनः अपरिग्रहः दृष्ट
५० क्रियाशून्यः मितभुक् लघ्वाहारः शांतः नियतांतःकरणः स्थिरः स्वधर्मे मच्छरणः मदेकाश्रयः मुनिर्मननशी
लः २९ अप्रमत्तः सावधानः गंभीरात्मा निर्विकारः धृतिमान् विपद्यप्यकृपणः जितषड्गुणः क्षुत्पिपासे शो
कमोहौ जरामृत्यू षडूर्मयः एते जिता येन सः अमानी न मानाकांक्षी अन्येभ्यो मानदः कल्यः परबोधने दक्षः
मैत्रः अवंचकः कारुणिकः करुणयैव प्रवर्तमानः न दृष्टलोभेन कविः सम्यक्ज्ञानी किंच ३० मया वेदरू

कामैरहतधीर्दांतो मृदुः शुचिरकिंचनः अनीहो मितभुक्शांतः स्थिरो मच्छरणो मुनिः २९ अप्रमत्तो गंभीरा
त्मा धृतिमान् जितषड्गुणः अमानी मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः कविः ३० आज्ञायैवं गुणान्दोषान्म
यादिष्टानपि स्वकान् धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत्स च सत्तम ३१ ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान्यश्चा
स्मि यादृशः भजंत्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ३२

50

पेणादिष्टानपि स्वधर्मान्संत्यज्य यो मां भजेत सोपि एवं पूर्वोक्तवत्सत्तमः किमज्ञानान्नास्तिक्याद्वा न धर्माचर
णेन सत्वशुद्ध्यादीन्गुणान्विपर्यये दोषांश्चैव आज्ञाय ज्ञात्वापि मद्ध्यानविक्षेपकतया मद्भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृ
ढनिश्चयेनैव धर्मान्संत्यज्य यद्वा भक्तिदार्ढ्येन निवृत्ताधिकारतया संत्यज्य अथवा विद्धैकादशी कृष्णैकाद
श्युपवासानुएवासानिवेद्य श्राद्धादयो ये भक्तिविरुद्धा धर्मास्तान्संत्यजेदित्यर्थः किंच ३१ यावान्देशकालाद्य
परिच्छिन्नः यश्च सर्वात्मा यादृशः सच्चिदानंदादिरूपः तं मां ज्ञात्वापि अज्ञात्वापि यद्वा विशेषतः पुनः पुनर्ज्ञात्वा राम·
एकांतभावेन ये भजंतीति ३२ ५०

आचरन्सेवमानः २३ ततश्चानेन प्रकारेण मपि सत्संगेन लब्धया भक्त्या स मन्मां उपासिता ध्याता भवति स च ध्या
नशीलः सद्भिर्दर्शितं निश्चितं सुखेनैव मे पदं स्वरूपं प्राप्नोति २४ सत्संगलब्धया भक्त्येत्युक्तं तत्र सतां भक्तेश्च विशे
षं पृच्छति साधुरिति साधवः स्वस्वमतिपरिकल्पिताः संति वद्धवः तत्र तु कीदृशाः संमताः भक्तिरपि बहुविधा लो
के कीदृशी पुनस्त्वय्युपयुज्यते सद्भिश्च नारदादिभिराहृता २५ एतच्चाकथ्यतामिदं चाति गुह्यं त्वय्येव वक्तव्यमिति एन्च

मदर्थे धर्मकामार्थानाचरन्मदपाश्रयः लभते निश्चलां भक्तिं मय्युद्धव सनातने २३ सत्संगलब्धया भक्त्या म
यि मां स उपासिता सवै मे दर्शितं सद्भिरंजसा विंदते पदं २४ उद्धव उवाच ॥ साधुस्तवोत्तमश्लोक मतः कीदृग्वि
धः प्रभो भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिरादृता । २५ एतन्मे पुरुषाध्यक्ष लोकाध्यक्ष जगत्प्रभो प्रणताया
नुरक्ताय प्रपन्नाय च कथ्यतां २६ त्वं ब्रह्म परमं व्योम पुरुषः प्रकृतेः परः अवतीर्णोसि भगवन्स्वेच्छोपा
त्तपृथग्वपुः २७ श्रीभगवानुवाच ॥ कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनां सत्यसारोनवद्यात्मा समः
सर्वोपकारकः २८

र्थमाविष्करोति हे पुरुषाध्यक्षेत्यादिना ब्रह्मादिनियंतः २६ अत्र हेतुः त्वमिति व्योमवदसंगः यतः प्रकृतेः परः
स्वेच्छयोपात्तं पृथक् चरितं वपुर्येन सः तितिक्षुः २७ तत्र त्रिंशल्लक्षणैः साधुं निरूपयति कृपालुरि
ति पंचभिः कृपालुः परदुःखासहिष्णुः सर्वदेहिकेषां चिदपि अकृतद्रोहः तितिक्षुः क्षमावान् सत्यं सारः
स्थिरं बलं वा वीर्यं यस्य सः अनवद्यात्मा असूयादिरहितः सुखदुःखयोः समः यथाशक्ति सर्वेषामुपकारकः २८

स्वयमन्येनवानिवेदितंनस्वीकुर्यात् एतच्चसाधारणस्थावरविषयं रागप्राप्तविषयंवाभक्ष्यानुग्राह्यमेव च पञ्चभिर्मत्सोप
वासैस्तुयत्फलंपरिकीर्तितं विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन पुराणंतदनुजताकलौ हरिद्विमुखेनानमनैवेद्यमुदरे हरेः पादोद
कंचनिर्माल्यंमस्तके यस्यसोऽच्युत इत्यादिवचनेभ्यः यद्वा अन्यस्मैनिवेदितंमेनोपयुञ्ज्यात् मह्यंननिवेदयेत् इत्यर्थः
विष्णोर्निवेदितान्नेनयष्टव्यंदेवतांतरं पितृभ्यश्चैवतद्देयंतदानंत्यायकल्पते पितृशेषंतुयोदद्याद्धरयेपरमात्मने रे

श्रद्धान्वितमदंभित्वंकृतस्यापरिकीर्तितं अपिदीपावलोकंमेनोपयुंज्यान्निवेदितं ३९ यद्यदिष्टतमंलोकेय
च्चातिप्रियमात्मनः तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानंत्यायकल्पते ४० सूर्योग्निर्ब्राह्मणागावोवैष्णवःखंमरुज्ज
लम् भूरात्मासर्वभूतानिभद्रपूजापदानिमे ४१ सूर्येतुविद्ययात्रय्याहविषाग्नौयजेतमां आतिथ्येनतुवि
प्राग्र्योगोष्वंगयवसादिना ४२ वैष्णवेबंधुसत्कृत्याहृदिखेध्याननिष्ठया वायौमुख्यधियातोयेद्रव्यैस्तो
यपुरस्कृतैः ४३ स्थंडिलेमंत्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि क्षेत्रज्ञंसर्वभूतेषुसमत्वेनयजेतमाम् ४४

तोदाःपितरस्तस्यभवंतिक्लेशभागिनः इत्यादिवचनेभ्यः ३९ ४० इदानीमेकादशपूजाधिष्ठानान्याह सूर्यइति।
हेभद्र ४१ अधिष्ठानभेदेनपूजासाधनान्याह सूर्यइतित्रिभिः त्रय्याविद्यया सूक्तैरुपस्थानादिनाअंगरक्षेउद्धव
यवसादिनातृणादिना ४२ बंधुसत्कृत्याबंधुसत्संमानेन हृदिखेहृदयाकाशेमुख्यधिया प्राणदृष्ट्या तोयेतो
याद्भिर्द्रव्यैस्तर्पणादिना ४३ स्थंडिलेभुविमंत्रहृदयैःरहस्यमंत्रन्यासैः ४४

साधुलक्षणमुक्त्वा भक्तेर्लक्षणमाह मल्लिंगेत्यष्टभिः लिंगानि प्रतिमादीनि ३४ सर्वलाभोपहरणं सर्वस्य लब्धस्य समर्प्प
णं ३५ पर्वाणि जन्माष्टम्यादि तदनुमोदनं बलिविधाने पुष्पोपहारादिसमर्प्पणं सर्ववार्षिकपर्वसु चातुर्मास्यैकादश्या
दिविशेषतः ३६ उद्यानादिकरणे सामर्थ्ये सति स्वतः असति वान्यैः संभूयोद्यमः उद्यानं पुष्पप्रधानं उपवनं फलप्र

मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्च्चनं परिचर्यास्तुतिः प्रह्वगुणकर्म्मानुकीर्त्तनम् ३३ मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मद
नुध्यानमुद्धव सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम् ३४ मज्जन्मकर्म्मकथनं मम पर्वानुमोदनम् गीतता
ण्डववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः ३५ यात्राबलिविधानं च सर्ववार्षिककर्मसु वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा म
दीयव्रतधारणम् ३६ ममार्च्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संभूय चोद्यमः उद्यानोपवनाक्रीडपुरमंदिरक
र्म्मणि ३७ संमार्ज्जनोपलेपाभ्यां सेकमंडलवर्त्तनैः गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया ३८

धानं वनं आक्रीडं क्रीडास्थानं ३७ संमार्ज्जनं रजसोपाकरणं उपलेपः गोमयोदकादिभिरालेपनं सेकः तैरेव प्रो
क्षणं मंडलवर्त्तनं सर्वतोभद्रादिकरणं मह्यं मम ३८

द्वादशसाधुसंगस्यमहिमावर्णितःपुराकर्मानुष्ठानंतत्त्यागवावस्था च ततःपरं इत्येतदधुनादर्शयतिनरोधयति।
नवशीकरोतियोगः आसनप्राणायामादिःसांख्यंतत्त्वानांविवेकःधर्मःसामान्यतोहिंसादिःस्वाध्यायोवेदजपः
तपःकृच्छ्रादित्यागःसंन्यासः इष्टापूर्तंइष्टंच एतंच तत्रेष्टमग्निहोत्रादि पूर्तंकूपारामादिनिर्माणं दक्षिणाश
ब्देनसामान्यतोदानंलक्ष्यते १ व्रतानि एकादश्युपवासादीनियज्ञःदेवपूजाछंदांसिरहस्यमंत्राः अवरुंधे न

श्रीभगवानुवाच ॥ नरोधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मएवच नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोनेष्टापूर्तंनदक्षिणा १
व्रतानियज्ञश्छंदांसितीर्थानिनियमायमाः यथावरुंधेसत्संगःसर्वसंगापहोहिमां २ सत्संगेनहि
दैतेयायातुधानामृगाःखगाः गंधर्वाप्सरसोनागाःसिद्धाश्चारणगुह्यकाः ३ विद्याधरामनुष्येषुवैश्याः
शूद्राःस्त्रियोन्त्यजाः रजस्तमःप्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्युगेयुगे बहवोमत्पदंप्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः
वृषपर्वाबलिर्बाणोमयश्चाथविभीषणः ५ सुग्रीवोहनुमानृक्षोगजोगृध्रोवणिक्पथः व्याधःकुब्जाव्रजेगो
प्योयज्ञपत्न्यस्तथापरे ६ तेनाधीतश्रुतिगणानोपासितमहत्तमाः अव्रतातप्ततपसोसत्संगान्मामुपागताः ७

शीकरोति २ यातुधानाराक्षसाः ३।४ त्वाष्ट्रोवृत्रःकायाधवःप्रल्हादः ५ ऋक्षोजांबवान् गृध्रोजटायुःवणि
क्पथस्तुलाधारः व्याधःकर्मव्याधः यज्ञपत्न्यःदीक्षितभार्याः ६ तेषांसत्संगव्यतिरिक्तसाधनांतराभावमाह ते
नेतिन अधीताःश्रुतिगणायैः तदर्थंचन उपासितामहत्तमायैः तथाकिंचअव्रताअतप्ततपसः नव्रतानियेषांन
तप्तानितपांसियैः तेचतथासत्संगादितिःसंगोनाममयैवसांग इत्यभिप्रेत्योक्तम् यद्वास्वसंगस्यापिसत्सं
गत्वंविवक्ष्यतेस्वस्यापिसत्वात् यद्वामदीयसंगादित्यर्थः ७

सर्वाधिष्ठानेषु ध्येयमाह धिष्ण्येष्विति इति अनेनप्रकारेण एषुधिष्ण्येषु गृहेषु ४६ उक्ताया भक्तेः फलमाह इष्टापू
र्तेनेति सद्भक्तिं इष्टांभक्तिं अस्याभक्तेः इतरं गं साधनमाह इत्यं मत्स्मृतिः साधुसेवया भवति यद्वा स्मृतिर्ज्ञानं ततश्च
दृढभक्तिमतः पुंसः साधुसेवया मत्ज्ञानं भवतीत्यर्थः ४७ ज्ञानभक्तिमार्गावुक्तौ तत्र ज्ञानमार्गादपि भक्तिमार्गः
श्रेष्ठः इत्याह प्रायेणेति सत्संगेन यो भक्तियोगस्तेन विनोपायः संसारतरणे न विद्यते सत्संगेनेत्यत्र हेतुमाह हि य

धिष्ण्येष्वितिमद्रूपं शंखचक्रगदांबुजैः युक्तं चतुर्भुजं शांतं ध्यायन्नर्चेत्समाहितः ४६ इष्टापूर्तेन मामेवं
यो यजेत समाहितः लभते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवया ४७ प्रायेण भक्तियोगेन सत्संगेन विनो
द्धव नोपायो विद्यते सध्र्यङ् प्रायणं हि सतामहं ४८ अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनंदन सुगोप्यम
पि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत्सखा ४९ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे एकादशोध्यायः ११

स्मात् सतामहं प्रायणं श्रेष्ठमयनं आश्रयः अतः सत्संगो मय्यंतरंग इत्यर्थः ४८ इदानीं सांख्ययोगादीन्सा
धनांतरसव्यपेक्षाणि सत्वनिर्जरादिवत्सत्संगः स्वतंत्र एव समर्थः फलाव्यभिचारी वेतु वर्णयितुमाह ॥
अथेति एतद्वक्ष्यमाणं परमं गुह्यं अतः शृण्वित्यर्थः ४९ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे एकादशोध्यायः ११

श्री·भा·ए·टी·
५२

किंचावन्तीन्द्राधयस्ताः सोऽहमितिविरासमाधिं सांख्याद्व्यावहारादृति मपि अनुषंगेणाश्चाकृत्या वशाधियो याः भिस्तास्वमात्मानंस्व
देहं अदः दूरस्थ इदं सन्निहितं च नाविदन् यथास्वंपतिपुत्रादिभ्यात्मानं अहंकारास्पदं अदः परलोक इदं इमं लोकं नाविद
न् यथा मुनयः समाधौ नामरूपेन विदुः तदन्तत्किंतु आब्धितोये नद्य इव नामपि प्रविष्टा इत्यन्वयः १२ एवं ताः अबलाः के
वलं मत्कामाः अस्वरूपविदः तत्स्वाक्तव स्वरूपं तु न जानन्तितथापि मत्संगात् जारबुद्ध्या जारबुद्धिवेद्यमपि ब्रह्मस्वरूपमे
वमां परमं प्रापुरित्यर्थः १३ यस्मादेवं मत्सेवन प्रभावः तस्मात्त्वं चोदनां श्रुतिं प्रतिचोदनां स्मृतिं वा यद्वा विधिं निषेधं च

तानाविदन्मय्यनुषंगबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदं यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे १२
मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदोऽबला ब्रह्म मां परमं प्राप्ताः संगाच्छतसहस्रशः १३ तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोद
नां प्रतिचोदनां प्रवृत्तं च निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च १४ मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनां याहि सर्वा
त्मभावेन मया स्या ह्यकुतोभयः १५ उद्धव उवाच ॥ संशयः शृण्वतो वाचं तव योगेश्वरेश्वर न निवर्तत आ
त्मस्थो येन भ्राम्यति मे मनः १६

उत्सृज्य १४ मां शरणं पाहि मयैवाकुतोभयः स्याः भवपूर्वं तावन्मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेष्वित्यादिना कर्म कर्तव्यमित्यु
क्तं इदानीं तु तत्सर्वं त्यक्त्वा मां शरणं याहीत्युच्यते तत्र किमात्मनः कर्तृत्वाद्यस्ति नास्ति वेत्यात्मस्वः आत्मविषयः संश
यो न निवर्तते यद्वा कर्म कार्यं त्याज्यं चेत्यात्मस्थो हृदिस्थः संशयो न निवर्तत इति पृच्छति संशय इति येन संशयेन
वेदपरित्यागलक्षणेन संशयेन मनः भ्राम्यति कथं नित्यस्य वेदस्य तत्प्रतिपाद्यकर्मादेः परित्याग इति भावः १६

राम
५२

53

तत्रवृत्तादीनां भवतु नाम कथंचित्साधनांतरं गोपीप्रभृतीनां तु नास्त्येवेत्याह केवलेनेति सत्संगलब्धेन केवलेनैव भावेन
प्रीत्या नगाः यमलार्जुनादयः नागाः कालियादयः यद्वा वदनीतनसर्वतरुगुल्मादीनामपि भगवति भावोऽस्तीति गम्यते तदुक्तं
भगवतैव अहोऽमी देववर सुरार्चितं पादांबुजं ते सुमनः फलार्हणं नमन्त्युपादाय शिखाभिरात्मनस्तमोपहत्यै तरुजन्म
यत्कृतमित्यादि सिद्धाः कृतार्थाः ईयुः प्रापुः ८ स्वप्राप्तिदुर्लभतामाह यमिति योगादिभिः कृतप्रयत्नोऽपि यं न प्राप्नुयात्
तं मामीयुरिति एवं वैराग्यान्वयः अत्र च प्रथमं या गोप्यः पश्चाद्यशोदा वा श्रीकृष्णेन सह संगता तेसं ततः रान्येषां सत्संगः तेन च ते

केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः। येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरंजसा ८ यं न योगेन सांख्येन दानव्र
ततपोऽध्वरैः। व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ९ रामेण सार्धं मथुरां प्रणीते श्वाफल्किना मय्य
नुरक्तचित्ताः। विगाढभावेन न मे वियोगतीव्राधयोऽन्यं ददृशुः सुखाय ॥१०॥ तास्ताः क्षपाः प्रेष्ठतमेन नीता मयैव
वहृंदावनगोचरेण। क्षणार्धवत्ताः पुनरंग तासां हीना मया कल्पसमा बभूवुः ११

बां भक्तिरिति ज्ञातव्यं गोपीनां भावं प्रपंचयति रामेणेति चतुर्भिः श्वाफल्किना अक्रूरेण मय्यपि प्रणीते सति मेय मत्तोऽन्यं सुखा
यन ददृशुः कुतः वियोगेन तीव्रा दुःसह आधियः सांताः अत्र हेतुः मय्यपि विगाढेन अतिदृढेन भावेन प्रेम्णा अनुरक्ता
निसंसक्तानि चित्तानि यासां ताः १० तीव्राधिधिल्त्वं प्रपंचयति तास्ता इति मया सह या एव दीर्घा पारात्र्यः क्षणार्धवन्नी
तास्ता एव पुनः मया हीनास्तासां कल्पसमा बभूवुः कथंभूतास्तास्ताः वाचामगोचरा इत्यर्थः ११ श्रीरामजीसहायः

अतिव्यक्तस्य सतः सूक्ष्ममध्यमक्रमेणाभिव्यक्तौ दृष्टांतः यथाग्निः खे उष्मा अव्यक्तोऽनुरूपः दारुणि अधिकं मथ्यमानः
अनिलसहायः सन् अणुः सूक्ष्मविस्फुलिंगादिरूपो भवति पुनः प्रकृष्टो जातो हविषा संवर्द्धते तथैवेयं वाणी मम
अभिव्यक्तिः १८ उक्तां वागवृत्तिमुपसंहरन्नितरेंद्रियवृत्तीर्विभूतिर्दिशति एवं गदिः गदनं भाषणं मे व्यक्तिरित्युपसंहा
रः गदिर्वाणी वागिंद्रियस्य कर्म हस्तयोः गतिर्गतिः पादयोः विसर्गः पायूपस्थयोः कर्मेंद्रियाणां घ्राणं घ्राणं रसो
रसनं दृक् दर्शनं स्पर्शः स्पर्शनं श्रुतिः श्रवणमिति ज्ञानेंद्रियाणां संकल्पो मनसः विज्ञानं बुद्धिचित्तयोः अभिमा

यथानलः खेनिलबंधुरूष्मा बलेन दारुण्यधिमथ्यमानः अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते तथैव मे व्यक्तिरियं हि वा
णी १८ एवं गदिः कर्म गतिर्विसर्गो घ्राणो रसो दृक् स्पर्शः श्रुतिश्च संकल्पविज्ञानमथाभिमानः सूत्रं रजःसत्त्वतमो
विकारः १९ अयं हि जीवस्त्रिवृदब्जयोनिरव्यक्त एको वयसा स आद्यः विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भाति बीजानि यो
निं प्रतिपद्य यद्वत् २०

नोऽहंकारस्य सूत्रं प्रधानस्य सत्त्वरजस्तमसां विकारोऽधिदेवादिस्त्रिविधः प्रपंचमे व्यक्तिरिति एषोंऽशान्वयः १९ त
स्यादीश्वराभिव्यक्तिरूपः प्रपंचो नेश्वराद्भिन्नोऽस्तीत्याह अयमिति अयं जीवमीश्वरः आदावव्यक्त एक एव वय
सा कालेन विश्लिष्टा विभक्ता वागादींद्रियरूपाः शक्तयो यस्य यद्वा विशेषेण श्लिष्टा आलिंगिता मायाशक्तिर्ये
नसः बहुप्रकारो वा भाति यतः स एव आद्यः त्रिवृत् त्रिगुणाश्रयः अब्जयोनिर्लोकपद्मस्य कारणभूतः एकस्य
बहुधा भाने दृष्टांतः योनिं क्षेत्रं प्रतिपद्य प्राप्य बीजानीति यद्वदिति २०

54

उत्तरं स एष इत्यष्टभिः अयंभावः ईश्वरस्तावत्स्वमायावशात्प्रपंचात्मना भाति तत्र प्रपंचाध्यासाच्च जीवानामनाद्यविद्ययाक
र्तृत्वादि ततो विधिप्रतिषेधाधिकारः तदानीं सत्वशुद्ध्यर्थं कर्माणि कुर्वित्युक्तं सत्वे च शुद्धे पुनः कर्मजाड्यपरिहाराय भ
क्तिविक्षेपकर्मादरं परित्यज्य दृढविश्वासेन भजेत्युक्तं ज्ञाते चानुविद्यायां न किंचित्कर्तव्यमस्तीति तत्र तावदीश्वराद्वा
गादीश्च यद्द्वारा जीवसंसृतिकारणभूतं प्रपंचोद्गममाह सार्द्धैश्चतुर्भिः स एष इति अपरोक्षः जीवयतीति जीवः परमेश्वरः
अपरोक्षत्वे हेतुः विवरेषु आधारादिचक्रेषु प्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्य सः तामेवाभिव्यक्तिमाह घोषेणेति घोषेण

श्रीभगवानुवाच ॥ स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण
इति स्थविष्ठः १७

गुणवेन नादवता प्राणेन सह गुहां आधारचक्रं प्रविष्टः सन् मनोमयं सूक्ष्मं च रूपं परं पश्यन्त्याख्यं मध्यमाख्यं च म
णिपूरकचक्रे विशुद्धचक्रे च उपेत्य प्राप्य चक्रे मात्रा ह्रस्वादिः स्वर उदात्तादिः वर्णः अकारादिरित्येवं वैखर्याख्यः स्थ
विष्ठः अतिस्थूलो नानावेदशाखात्मको भवति तथा च श्रुतिः चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये
मनीषिणः गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति अभियुक्तश्लोकश्च यथा सा मित्रावरुणसदना
दुच्चरन्ती त्रिषष्टिं वर्णानेषः प्रग्रहकरणैः प्राणसंगात्प्रसूतेन्तां पश्यन्तीं प्रथममुदितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां वाचं वक्त्रे क
रणविशदां वैखरीं च प्रपद्ये इति १७

तत्फलभोक्तृनाहागृध्रतीति गृध्राः कामिनः ग्रामेचराः गृहस्थाः अस्य वृक्षस्यैकं फलं दुःखमदंति परिणामतः स्वर्गा
देरपि दुःखरूपत्वात् हंसा विवेकिनो ऽरण्यवासा संन्यासिन एकं फलं सुखमदंति एकं परमात्मानं मायामयमेवं
बहुरूपं इज्यैः पूज्यैर्गुरुभिः कृत्वा यो वेद स वेदं तत्त्वार्थं वेद २३ त्वमेवं ज्ञात्वा कृतकृत्यः सन् सर्वसाधनं त्यजेत्या
ह एवमिति एकांतभक्त्या शितेन तीक्ष्णेन ज्ञानकुठारेणास्य तंत्रभावाद् योऽज्ञानभक्ते जीवोपाधिं त्रिगुणात्मकं लिं
गशरीरं विवृश्च्य छित्वा परमात्मानं च संपद्य प्राप्य तत्र्यास्त्रं साधनं त्यजेति २४ इति एकादशे द्वादशोऽध्यायः १२
त्रयोदशेऽथ सत्त्वस्य वृद्ध्या विद्योदयक्रमः हंसेतिहासतच्छिन्नगुणविश्लेषवर्णनं १ विद्याकुठारेणाजीवासयं तंत्र श्च

अदंति चैकं फलमस्य गृध्रा ग्रामेचरा एकमरण्यवासाः हंसा य एकं बहुरूपमिज्यैर्मायामयं वेद स वेद वेदं २३
एवं गुरूपासनयैकभक्त्या विद्याकुठारेण शितेन धीरः विवृश्च्य जीवाशयमप्रमत्तः संपद्य चात्मानमथ त्य
जास्त्रं २४ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे द्वादशोऽध्यायः १२ सत्त्वं रजस्तम
इति गुणा बुद्धेर्न चात्मनः सत्त्वेनान्यतमौ हन्यात्सत्त्वं सत्त्वेन चैव हि ॥१॥

55

साधनं त्यजेत्युक्तं ननु तत्र सत्त्वतमआदिगुणत्रयस्य प्रतिबंधे सति कथं विद्योत्पत्तिरित्याशंक्य तन्निवृत्त्यादि वि
द्योत्पत्तिप्रकारं महासत्त्वमिति सप्तभिः तत्र यद्यानंदादिवदात्मधर्मा गुणाः स्युः तर्हि तत्स्वरूपत्वात्तेषां गुणानां
निवृत्तिर्न स्यात् न त्वेतदस्तीत्याह बुद्धेः प्रकृतेरेते गुणाः न त्वात्मन इति अतः सत्त्वेन सत्त्वः वृद्ध्यान्यतमौ
हन्यात् रजस्तमोवृत्तीर्जयेदित्यर्थः सत्त्वं च सत्त्वदयादिवृत्तिरूपमुपशमात्मकेन सत्त्वेनैव हन्यात् १ श्रीरामः

तस्मात्तन्मायाविलसितत्वात् तदाश्रयमिदं जगत्ततः पृथगिति सदृष्टांतमाह यस्मिन्निति तंतुविताने संस्थास्थि
तिर्यस्य सः पटो यथा तथा यस्मिन्निदं विश्वमोतं दीर्घतंतुषु पट इव प्रोतं तिर्यक्तंतुष्विव एवंभूतसमष्टिव्य
ष्ट्यात्मकं विश्वमविद्ययात्मन्यध्यस्तं देहद्वयं जीवस्य कर्तृत्वादि संसारहेतुः अतस्तद्विवेकज्ञानेन कर्मादि
सर्वं त्याज्यमित्युक्तमित्याशयेनाह य एष इति सार्द्धैस्त्रिभिः पुराणः अनादिः कर्मात्मकः प्रवृत्तिस्वभाव पुष्पफ

यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमोतं पटो यथा तंतुवितानसंस्थः स एष संसारतरुः पुराणः कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते २१
द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः पंचस्कंधः पंचरसप्रसूतिः दशैकशाखो द्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलो द्विफलोर्कं प्र
विष्टः २२

ले भोगापवर्गौ कर्मतत्फले वा प्रसूते जनयति २१ तदेव रूपकेण प्रपंचयति द्वे इति द्वे पुण्यपापे अस्य बीजे स च शतमूलः
शतं अपरिमिताः वासना मूलानि यस्य त्रयो गुणा नालानि प्रकांडा यस्य पंचभूतानि स्कंधा यस्य पंचरसाः शब्दा
दिविषयास्तेषां प्रसूतिर्यस्मात् दश चैका च शाखा इंद्रियाणि यस्य द्वयोः सुपर्णयोर्जीवपरमात्मनोर्नीडं यस्मिन्
त्रीणि वल्कलानि त्वचो वातपित्तश्लेष्माणो यस्य द्वे फले यस्य सः अर्कं प्रविष्टः सूर्यमंडलपर्यंतव्याप्तः तन्नि
र्भिद्य गतस्य संसाराभावात् २२

सत्त्विकानीति सात्त्विकान्येव निवृत्तिशास्त्राण्येव सेवेत न प्रवृत्तिपाखंडशास्त्राणि तीर्थाप एव न गंधोदकसुराद्याः प्रजा
जनाः निवृत्तानेव जनान् न प्रवृत्तान्नापि दुराचारान् विविक्तदेशं न रथ्याद्यूतदेशान् कालं ब्राह्ममुहूर्तादिकं ध्यानादौ न प्र
दोषनिशीथादीन् कर्म च नित्यं न काम्याभिचारादीन् जन्म वैष्णवशैवदीक्षालक्षणं न क्षुद्रदीक्षारू
पं ध्यानं श्रीविष्णोः गुरोर्वा न कामिनीविद्विषां मंत्रं प्रणवादिकं न काम्यं क्षुद्रं न संस्कारं आत्मनः शोधनं न तु
केवलं देहगृहादीनां ननु ज्ञानं महावाक्यश्रवणादेवोत्पद्यते किं तत्र सत्त्ववृद्ध्या धर्मेण वा अत आह यावत्स्मृ
तिः आत्मापरोक्ष्यं यावद्वा देहद्वयतत्कारणभूतगुणयोरपोहनं भवतीत्यर्थः ५ ननु गुणव्यतिकरजातो देहः क
थं स्वाश्रयभूतान् गुणान् स्वनाशोऽसत्त्वया विद्ययापोह्य स्वयमप्युपरमेत् तत्राह वेणूनां संघर्षाज्जातोऽग्निर्यथा स्व

सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान्सत्त्वविवृद्धये ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत्स्मृतिरपोहनं ५ वेणुसंघर्षजो वह्निर्द
ग्ध्वा शाम्यति तद्वनं एवं गुणव्यत्ययजो देहः शाम्यति तत्क्रियः ६ उद्धव उवाच॥ विदंति मर्त्याः प्रायेण विष
यान्पदमापदां तथापि भुंजते कृष्ण तत्कथं श्वखराजवत् ७ श्रीभगवानुवाच॥ अहमित्यन्यथाबुद्धिः प्र
मत्तस्य यथा हृदि उत्सर्पति रजो घोरं ततो वैकारिकं मनः ८

त एवोत्पन्नाभिर्ज्वालाभिस्तद्वनं सर्वं दग्ध्वा स्वयमपि शाम्यति एवं देहोऽपि तत्क्रिया तस्याग्रे विक्रियया व्यापारो य
स्य सः ६ ननु निर्जितेंद्रियतया सात्त्विकसेवायामिमानस्ति पुरुषार्थः तथापि राजसादीन् विषयान् दुःखमि
ति जानंतोऽपि कथं सेवंत इति पृच्छति विदंतीति पदं स्थानमापदां यथा भर्त्स्यमाना अपि खरा यथा पद्भ्यां ता
ड्यमाना अपि खरीमनुधावंतः अजा यथा निर्लज्जाः हंतुमानीता अपि तद्वत् ७ मिथ्याभिनिवेशेन भुंजत
इति सहेतुकमाह अहमिति त्रिभिः प्रमत्तस्य विवेकशून्यस्य देहादावहमिति बुद्धिर्मिथ्यैव हृदि यथावदु
त्सर्पति ततोऽनुबुद्धेश्च वैकारिकं सत्त्वप्रधानमपि मनः प्रति घोरं दुःखात्मकं रजः उपसर्पति मनो व्याप्नोतीत्यर्थः ८

56

मे

ननुगुणत्रयवृत्तीनां परस्परोपमर्दरूपत्वात्कथं सत्त्ववृत्तेरेवेतरवृत्त्योर्नियमेन हन्तव्यास्त आह सत्त्वादिति मत्कृतिलक्षणोऽयतियो
धर्मः स मत्कृतिरूप एव वा सत्त्वं कथं वर्द्धेत तत्राह सात्त्विकानां पदार्थानामुपासयासेवयासत्त्वं वृद्धं भवतीत्यर्थः २ स च
धर्मो रजस्तमश्च हन्यात्तत्कुतः न विद्यते उत्तमो यस्मात्स सर्वोत्तमः यतः सत्त्ववृद्धिः सत्त्वस्य वृद्धिर्यस्मात्कारणात्सः ॥
अत एव तत्कार्यो धर्मो धृतिबंधोपि नास्तीत्याह तस्मिन्नुभयस्मिन्हते तन्मूलः ते रजस्तमसी रागद्वेषादिना प्रमादाल
स्यादिना च मूलं यस्य सः ३ सात्त्विकोपासनया सत्त्वं वर्द्धत इत्युक्तं तानेव सत्त्ववृद्धिहेतून्दर्शयितुं सामान्यतो गुणत्र
यवृद्धिहेतूनाह आगमोऽशास्त्रः अपः आपः क्वचिदागमोऽर्थ इति पाठः आगम अधीतवेदः अर्थः न्यायोपार्जितं वित्तं प्र

सत्त्वाद्धर्मो भवेद्वृद्धात्पुंसो मत्कृतिलक्षणः सात्त्विकोपास्यया सत्त्वं ततो धर्मः प्रवर्तते २ धर्मो रजस्तमो हन्यात्सत्त्व
वृद्धिरनुत्तमः आशु नश्यति तन्मूलो ह्यधर्म उभये हते ३ आगमोऽपः प्रजा देशः कालः कर्म च जन्म च ध्या
नं मंत्रोऽथ संस्कारो दशैते गुणहेतवः ४ तत्तत्सात्त्विकमेवैषां यद्यद्वृद्धाः प्रचक्षते निंदंति तामसं तत्तद्राजसं
तदुपेक्षितम् ५

जाः सन्तुत्र देशः कुरुक्षेत्रगसंचारादिप्रभृतिः कालो वसंतादिः कर्म आश्रमादिविषयं जन्म उभयकुलशुद्धं दी
क्षालक्षणं वा ध्यानं देवताविषयं मंत्रो गायत्र्यादिः संस्कारो गर्भाधानादिः ४ एते दश गुणहेतवः एषु सात्त्विका
दिनिर्णयमाह एतेषामपि त्रैविध्यं वृद्धानुष्ठानपरया ज्ञातव्यमाह एषामेव मध्ये प्रचक्षते प्रशंसन्ति यद्यान्निं
दंति तत्तत् यत्तु तैर्वृद्धैः उपेक्षितं न स्तुतं न च निंदितं तद्राजसं ५

मानसाः पुत्राः स्वसूक्ष्मां दुर्ज्ञेयां एकांतिकीं गतिं परकाष्ठां १५ तदेवाह गुणेष्विति विषयेषु स्वभावतो रागादिवशाच्चे
तः प्रविशति ते चानुभूताः विषया वासनारूपेण चेतसि प्रविशंति अतितीर्षोः विषयानतिक्रमितुमिच्छोः १६
वेरः एवमिति महान्देवोपि स्वयंभूरपि भूतानां स्रष्टापि ध्यायमानः विचारयन्नपि प्रश्नस्य बीजं यद्दिक्ता नादयं प्रश्न

श्रीभगवानुवाच ॥ पुत्रा हिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः पप्रच्छुः पितरं सूक्ष्मां योगस्यैकांतिकीं गतिं १५
श्रीसनकादय ऊचुः ॥ गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो कथमन्योन्यसंत्यागो मुमुक्षोरतितित्ती
र्षोः १६ श्रीभगवानुवाच ॥ एवं पृष्टो महादेवः स्वयंभूर्भूतभावनः ध्यायमानः प्रश्नबीजं नाभ्यपद्यत क
र्मधीः १७ स मामचिंतयद्देवः प्रश्नपारतितीर्षया तस्याहं हंसरूपेण सकाशमगमं तदा १८ दृष्ट्वा मां त उप
व्रज्य कृत्वा पादाभिवंदनम् ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा पप्रच्छुः को भवानिति १९ इत्यहं मुनिभिः पृष्टस्त
त्त्वजिज्ञासुभिस्तदा यदवोचमहं तेभ्यस्तदुद्धव निबोध मे २०

57

तत्राविदत् यतः कर्मविक्षिप्तधीः १७ प्रश्नस्य पारमुत्तरमभिप्रायो वा तस्य तितीर्षया जिज्ञासया हंसरूपेणे
ति यथा हंसो नीरं क्षीरं च पृथक् करोति तद्वत् एवमहं गुणांश्चेतश्चातिद्योतयितुं हंसरूपेणागतोस्मीति १८ १९
इत्यहं मुनिभिः पृष्टः इति पृथक् वाक्यं यदवोचमिति च पृथक् अतोस्मच्छब्दाद्यावृत्तिरदोषः तेभ्यो यदवो
चं तन्मे वचनं निबोध २०

इदमेवं भोग्यमिति सविकल्पः संकल्पः स्यात् ततश्च आहो रूपमहो भाव इति गुणध्यानात् दुर्धरः कामः स्यात् ९ ततो विषयान्भोक्तुं कर्माणि करोति १० एवं चेन्नकस्यापि दुःखनिवृत्तिः स्यादिति नेत्याह यदपीति यद्यपि रजस्तमोभ्यां विक्षिप्तधीर्मूढधीश्च तथापि विद्वान् विवेकी पुनर्मनो निरुध्यन्न सज्जते ११ विषयदोषदृष्ट्यापि मनोनिरोधाशक्तौ सुखं तन्निरोधोपायमाह अप्रमत्त इति अनिर्विस्म अनलसः यथाकालं त्रिषवणमपि परमानंदरूपे मय्यर्प

रजोयुक्तस्य मनसः संकल्पः सविकल्पकः ततः कामो गुणध्यानाद्दुःसहः स्याद्धि दुर्मतेः ९ करोति कामवशगः कर्माण्यविजितेंद्रियः दुःखोदर्काणि संपश्यन्रजोवेगविमोहितः १० रजस्तमोभ्यां यदपि विद्वान्विक्षिप्तधीः पुनः अतंद्रितो मनो युंजन्दोषदृष्टिर्न सज्जते ११ अप्रमत्तोऽनुयुंजीत मनो मय्यर्पयञ्छनैः अनिर्विस्मो यथाकालं जितश्वासो जितासनः १२ एतावान्योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः सर्वतो मन आकृष्य मय्यद्धावेश्यते यथा १३ उद्धव उवाच ॥ यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामि वेदितुं १४

यन्समाद्ध्यात् १२ विषयैः संग्रथितस्य मनसस्तत्क्षि योगेनेश्वरे निष्ठत्वसंभावितं मन्यमानं प्रति तन्नरूपणायेतिहासमुपक्षिपति एतावानिति यथावन्मय्यावेश्यते इत्येतावानित्यर्थः १३ मच्छिष्यैरित्युक्तेस्तेषामतिज्यायसा मनेनरूपेण निरूपणासंभवात्पृच्छति यदेति तंकालं तदेतद्रूपं च वेदितुमिच्छामि तत्कथयेति १४

श्री.भा.ए.टी. ५९

एवं प्रश्नखण्डनमभिधाय आत्मस्वरूपं सामान्यतो निरूप्य ब्रह्मणोपि दुःपरिहरं यत्स्पृष्टं तत्रोत्तरमाह। गुणेष्वित्यादिना यावद्ध्यायसमाप्तिः। अयमभिप्रायः। यद्देहकर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपतया विषयैः संग्रथितं चेतः बुद्ध्यादिशब्दवाच्यमेव जीवस्य स्वरूपं भवेत् ततस्तद्वियोगो न घटेत तस्य तु स्वरूपमहं ब्रह्मैव चेत्तदभ्यासेन तु स्वभावतया विषयैः संग्रथितं प्रतः स्वस्य ब्रह्मत्वभावनया विषयाणां च मिथ्यात्वानुसंधानेन सर्वतो निर्विघ्नभगवन्तं भजतो भवत्येव परिपूर्णस्वरूपावस्थानमिति। हे प्रजाः पुत्रकाः सत्त्वगुणेषु चेतः आविशति गुणाश्च चेतसि एवं गुणाश्चेतश्चोभयं ग्रथितं मदात्मनो ब्रह्मरूपस्य जीवस्य देहः प्रधानस्य उपाधिर्न तु स्वरूपं २४

गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रजाः जीवस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः २४
गुणेषु चाविशच्चित्तमभीक्ष्णं गुणसेवया गुणाश्च चित्तप्रभवा मद्रूप उभयं त्यजेत् २५
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः २६

58

तस्मादभीक्ष्णं पुनः पुनर्गुणसेवया तत्संस्कारेण गुणेष्वाविशच्चित्तं। ते च पुनर्वासनारूपेण चित्तप्रकर्षेण भवन्तीति तथा ते चित्ते गुणाश्च। एवमुभयं। तद्रूपः सन्त्यजेत् २५ ननु जाग्रदाद्यवस्थावतः कुतः कूटस्थत्वरूपतो तत्राह। जाग्रज्जागरः स्वप्नः सुषुप्तं चेति बुद्धेरेता वृत्तयः तास्य जीवस्य न स्वाभाविक्यः। किन्तु सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु संततमिति। वक्ष्यमाणक्रमेण गुणाः एव जीवाः जीवस्तु विलक्षणः तदवस्था।

एम. ५९

देहादिविविक्तात्मज्ञाने मतिः। तस्मिन्स्वरूपमाधमनमात्मस्वरूपमेव विषयश्चेतसो विरक्तेर्भवतीति वक्तुं प्रश्नमवे
ऊन्मिषेणैव तावदात्मनोऽनात्माविवेकमाह। वस्तुन इति त्रिभिः। किमात्मविषयोयं प्रश्नः। उत देहाद्येभूतसंघस्य वा। यद्या
त्मनः तर्हि तस्य वस्तुनः परमार्थरूपस्यानानात्वेसति हे विप्राः वः युष्माभिः कृतः ईदृशः प्रश्नः वक्तुर्निर्धारणरूपः
कथं घटेत वक्तुरुत्तरदातुर्वा मे मम क आश्रयः आधारोपि आत्मनि कं जातिगुणादि विशेषमाश्रित्योत्तरं वदेयमि
त्यर्थः भूतसंघातविषयत्वेपि अयं वः प्रश्नः वाचारंभः

वस्तुनो यद्यनानात्वे आत्मनः प्रश्न ईदृशः कथं घटेत वो विप्रा वक्तुर्वा मे क आश्रयः २२ पंचात्मकेषु भू
तेषु समानेषु च वस्तुतः को भवानिति वः प्रश्नो वाचारंभो ह्यनर्थकः २२ मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेऽन्यै
रपीन्द्रियैः अहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुध्यध्वमंजसा २३

माऽस्तोऽनारब्धः यतोऽनर्थकः कुतः भूतेषु देहमनुष्यादिदेहेषु पंचभूतात्मकेषु अतः समानेषु भिन्नेषु पुनश्च वस्तु
नः परमकारणात्मना अभिन्नेषु वाचारंभणं विकारो नामधेयं इति श्रुतेः तेन सत्यमिति भूतं २२ तत्र पंचात्मकत्वं
प्रत्यक्षादिसिद्धमेवेति। परमकारणाभेदमेवोपपादयति मनसेति मनःआदिभिर्यद्गृह्यते तत्सर्वमहमेवेत्यर्थः
अंजसा तत्वविचारेण एतेनैव सर्वात्मकोऽहमिति अंजसा पुरुषार्थं भवति २३ ।। श्रीवल्लभाय नमः ।। श्री

श्री.भा.ए.टी. ५९ युक्तिभिरित्युक्तं तामेव युक्तिमाह य इति अर्थान्स्थूलान्देहादीन्समस्तकरणैः चक्षुरादिभिर्भुंक्ते कथंभूतान् अनुक्ष
णधर्मिणः क्षणिकत्वात्तत्कालपादिधर्मवतः यश्च स्वप्ने हृदि जागरदृष्टसदृशान्वासनामयान् भुंक्ते यश्च सुषुप्ते
तान्सर्वानुपसंहरति स एक कुतः त्रिगुणवृत्तिदृक् अवस्थात्रयद्रष्टा ननु जाग्रदवस्थायां सर्वेंद्रियाणि पश्यंति स्व
प्ने मनः सुषुप्ते तत्संस्कारशेषा बुद्धिः कथमात्मा द्रष्टा तत्राह इंद्रियेशः ननु इंद्रियेशा अपि विश्वतैजसप्राज्ञा भिन्नाः
न५ तत्कुतः स्मृत्या प्रतिबिंबसाधनेन सर्वावस्थास्वन्वयात् यः स्वप्नमद्राक्षं पश्चादनंतरं न किंचिदवेदिषं स एवत्तर्हि ॥

योजागरेवहिरनुक्षणधर्मिणोर्थान्भुंक्ते समस्तकरणैर्हृदितत्सदृक्षान् स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एकः स्मृ
त्यन्वयात् त्रिगुणवृत्तिदृगिंद्रियेशः ३१ एवं विमृश्य गुणतो मनसस्त्र्यवस्था मन्मायया मयि कृता इति नि
59 श्चितार्थाः संछिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजत माखिलसंशयाधिम् ॥३२॥ श्रीरामः

जागर्मीति उपाधिभेदेन विश्वादिव्यवहार इति भावः एतेन बाल्ययुवाद्यवस्थास्वपि प्रतिसंधानेनात्मैक्यं द्रष्टव्यं ॥
॥३१॥ ततः किमत आह एवमिति गुणतो या एता मनसस्त्र्यवस्थाताः मद्विद्यया मयि कृता न तत्त्वतः संतीति नि
श्चित आत्मनूयोर्थो यैः ते यूयं अखिलसंशयानामाधिः आधीयते स्मिन्निति आधिरहंकारः तं संछिद्य हा
र्दं हृदिस्थितं मां भजत केन छित्वा तदाह अनुमानैः सदुक्तिभिः सतामुपदेशैः श्रुतिभिश्च तीक्ष्णेन ज्ञानख
ड्गेन ॥३२॥ राम. ५९

ननु तर्हि कथं अहं जागर्मीत्यादिप्रतीतिस्तत्राह यर्हि यस्मात्संसृतिः संसरणमनयेति संसृतिबुद्धिः तया बंधोयमात्मनो गुणवृत्तीर्ददाति तस्मान्मयि तुर्ये स्थितः सन्निमं संसृतिबंधं जह्यात् तत्तदा गुणचेतसां गुणानां चेतसश्चान्योन्यं त्यागो भवति २७ कथं संसृत्या बंधः कथं च तं जह्यात् तदाह अहंकारेणाकृतं बंधं आत्मनश्चार्थविपर्ययं आनंदाद्यावरणेनानर्थहेतुं विद्वान् जानन् सन् निर्विद्य दुःखमेतदिति ज्ञात्वा तुर्ये स्थितो भूत्वा संसारचिंतां

यर्हि संसृतिबंधोयमात्मनो गुणवृत्तिदः मयि तुर्ये स्थितो जह्यात्त्यागस्तद्गुणचेतसाम् २७ अहंकारकृतं बंधमात्मनोर्थविपर्ययम् विद्वान्निर्विद्य संसारचिंतां तुर्ये स्थितस्त्यजेत् २८ यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तेत युक्तिभिः जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा २९ असत्त्वादात्मनोन्येषां भावानां तत्कृता भिदा गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ३०

संसारे देहे बुद्धिस्तस्मिन् चिंतां अभिमानं तत्कृतां भोगचिंतां त्यजेत् इति २८ यावदेवं न त्यजेत् तावत् स्वकर्मज्ञानादि सर्वं व्यर्थमित्याह यावदिति यद्यपि जागर्ति कर्मादिषु तथापि स्वपन् स्वप्नान्यत्रपन्निव भवति यतोऽज्ञः असम्यग्दर्शी अज्ञजागरत्वस्य स्वप्नत्वे हृष्टांतः स्वप्न इति २९ ननु कथं वेदप्रमितवर्णाश्रमकर्मादिनानार्थधीर्निवर्तेत तत्राह असत्त्वादिति भावानां देहादीनां तत्कृता भिदा वर्णाश्रमादिरूपा गतयः स्वर्गादिफलानि हेतवः कर्माणि चास्यात्मनो मृषा अविद्यावद्विषयो वेद इति भावः ३०

ननु वपुः परिपाल्यमानो विमुक्तमूर्च्छेति। तं येन्नपश्यति। नहि तेन पदे नेत्याह देहोपीति दैववशेन गच्छन्। स्वारंभकं कर्म या
वदस्ति तावत्पर्यंतं प्रतिसमीक्षत एव सासुः प्राणेंद्रियसहितः। नहि तस्मिन् कदाचिदासज्जेतापि नेत्याह। तमिति। स्वा
प्नं स्वप्नतुल्यं। अधिरूढः प्राप्तः समाधिपर्यंतो योगो येन। अतएव प्रतिबुद्धं ज्ञातं परमार्थवस्तु येन सः। तथा च श्रु
तिः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति ३६ उक्तार्थेनैवां विद्यां सार्थे स्वस्वरूपमाह। मयेति।
सांख्यमात्मानात्मविवेकः योगोष्टांगः तयोर्गुह्यं रहस्यं यज्ञो विष्णुः तं युष्मद्धर्मं विवक्षये त्यनेन धर्मा अप्युपदिष्टा इति ज्ञेयाः ३७

देहोपि दैववशगः खलु कर्म यावत् स्वारंभकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः तं सप्रपंचमधिरूढसमाधियोगः स्वा
प्नं पुनर्न्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ३६ मयैतदुक्तं वो विप्रा गुह्यं यत्सांख्ययोगयोः जानीत मागतं यज्ञं युष्मद्धर्मवि
वक्षया ३७ अहं योगस्य सांख्यस्य सत्यस्यर्त्तस्य तेजसः परायणं द्विजश्रेष्ठाः श्रियः कीर्त्तेर्दमस्य च ३८ मां भजंति
गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकं सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासंगादयोगुणाः ३९ इति मे छिन्नसंदेहा मुनयः सनका
दयः सभाजयित्वा परया भक्त्यागृणत संस्तवैः ४० तैरहं पूजितः सम्यक् संस्तुतः परर्षिभिः प्रत्येयाय स्वकं धाम म
पश्यतः परमेष्ठिनः ४१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे त्रयोदशोध्यायः १३

अतएव यज्ञेन हंसरूपेणागतोस्मि। आगत्य माधवेत्यनुवादो भविष्यति। ऋतं प्रतीयमानो धर्मः सत्यं प्रत्यक्षीयमानो
धर्मः तेजः प्रभावः एतेषां परमयनं ३८ किंच मामिति। कथंभूता अगुणा गुणपरिणामरूपा न भवंति किंतु नित्याः इत्यर्थः
३९ मे मया अगृणत मां तुष्टुवुः ४० प्रत्येयाय प्रत्यागतोस्मि ॥ ४१ इति एकादशे त्रयोदशो ॥ १३ ॥ श्री

ग्रन्थमानानिदर्शयति। ईशेनेति। इदं जगत् विभ्रममभीक्ष्येत तत्र इहैव तदा मनोजं भित्तत्यात् दृष्ट्वा द्विनाशित्वाद्यस्य पूर्ववत्। प्रतिचं चत्वार्यात्। प्रत्नात् रचकं वेत्त ननु ध्रमोपि विषयः कथं स्यात्तत्राह विज्ञानमिति। निगमनं तस्मात्रिधापोदंगुणपरिणाम। कृतो विकल्पो भेदः समायेति ३३ तस्मान्नतो दृष्टा दृष्टिं प्रतिनिवर्त्य निजस्वरूपानुभवो भवेत् तन्निश्चयत्वार्थं च निरीहेत्। च स्मः तूष्णीं निरीहश्च भवेत् मनोवाक्कायव्यापाररहितइत्यर्थः ननु देहवत्तः सर्वथा दृष्टिं प्रतिनिवर्त्तनायोगात् नः संसारः स्यादेवेत्त त्राह सं दृश्यत इति। अथ चिदावरणकादृशादिषु यद्यपीहं संदृश्यते तथापि पूर्वमवस्तु बुद्ध्याय त्ते॥

इहेन विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं वे नष्टमतिलोलमलातचक्रं विज्ञानमेकमुदधेवविभातिमाया स्वप्नत्रिधागुणविसर्गकृतो विकल्पः ३३ दृष्टिं ततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं भवेन्निजसुखानुभवो निरीहः संदृश्यते क्वचयदीदमवस्तुबुद्ध्या त्यक्तं भ्रमाय न भवेत्स्मृतिरानिपातात् ३४ देहंचनश्वर मवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोध्यगमत्स्वरूपं दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं

तत्पुनर्मोहाय न भवेदेवा। किंतु देहपातपर्यंतं स्मृतिसंस्कारमात्रेणावभासो भवेदित्यर्थः ३४ एतदेवोपपादयति। देहमिति। आसनादुत्थितं उत्थाय तत्रैवस्थितं। ततः कार्यदर्पितं निर्गतं वा पुनर्दैवेनैवोपेतो वा देहमपि नानुसंधत्ते। कुतो यतः येन देहेन स्वरूपमध्यगमत्प्राप्तवान् तं देहं यतः कारणादिति परिकृतं वासो [illegible] स्थितं वा यथा नवेत्ति। तद्वत् ३५

किंनुदेवाः श्रमस्वेददौर्गंध्यादिरहितत्वेन किंदेवाः मनुष्याइवेतिसंदेहास्पदंहीपांतरमनुष्याः एवं किंनराः किंचिन्नरइवमु
खतः शरीरतोवाकिं किंपुरुषाः किंचित्पुरुषाइववानरादयः प्रकृतयोवासनाः बह्व्यः कुतः रजःसत्वतमांसि भुवः
जन्मस्थानानियासांताः भूतानिदेवासुरमनुष्यादीनि चित्रावाचः वेदार्थव्याख्यानविषयाः एवमित्युक्तोपसंहा
रः केषांचिदध्ययनादिशून्यानामप्युपदेशपारंपर्येण अपरे पाखंडमतयः वेदविरुद्धमतयः तत्प्रकृतीनांमा
यागुणमूलत्वान्मन्मायामोहितधियः अनेकांतं नानाविधं तदेवाह धर्ममितिसार्द्धेन धर्मकर्ममीमांसकाः तदुक्तं॥

किंदेवाः किंनरानागारक्षः किंपुरुषादयः बह्व्यस्तेषांप्रकृतयोरजःसत्वतमोभुवः ६ याभिर्भूतानिभिद्यंतेभूता
नांमतयस्तथा यथाप्रकृतिसर्वेषांचित्रावाचःस्रवंतिहि ७ एवंप्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यंतेमतयोनृणां पा
रंपर्येणकेषांचित्पाषंडमतयोपरे ८ मन्मायामोहितधियःपुरुषाःपुरुषर्षभ श्रेयोवदंत्यनेकांतंयथा
कर्मयथारुचि ९ धर्ममेकेयशश्चान्येकामंसत्यंदमंशमं। अन्येवदंतिस्वार्थंवाऐश्वर्यंत्यागभोजनं केचिद्य

पाषंडमतयोपरे मन्मायामोहितधियः ॥१०॥

मोक्षार्थीनप्रवर्तेततत्रकाम्यनिषिद्धयोः नित्यनैमित्तिकेकुर्यात्प्रत्यवायजिहासयेत्यादि यशः काव्यालंकारकृतः॥
यथाहुः यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्यपुण्यालोकेषुगीयते तावद्वर्षसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीयतइति कामंवात्स्यायना
दयः सत्यंशमंदमंचयोगशास्त्रकृतः अन्येदृष्टार्थवादिनोदंडिनीतिकृतः बैप्रसिद्धं ऐश्वर्यमेवस्वार्थं पुरुषार्थं
वदंति। अतःसमाद्युपायएवश्रेयःसाधनमिति तेषांमतं तथैवत्यागंभोजनंचलोकायतिकाः लोकेआयतिः उ
त्तरकालोविशुद्धिर्येषांतेयज्ञतपोदानं यज्ञादिकं तानांएजनंतपश्चदानंच १० श्रीरामायनमःकृष्णायनमः।

62

चतुर्दशे परं श्रेयो भक्तिरेव न चेतरत् इत्येतद्दर्प्यते ध्यानं योगश्च सहसाधनैः १ एवं तावद्भगवतो भक्त्या मोक्ष इत्युक्तं अ न्यत्वन्यानि साधनानि वदंति तत्र विरोधनिर्द्धारणाय पृच्छति श्रेयांसि श्रेयःसाधनानि किं विकल्पेन प्राधान्यं उताहो किं वा एकस्यैव मुख्यता एकमुख्यता पक्षेऽन्यानि कारणं भवेदिति न अपेक्षितं अपेक्षा यस्मिन् सः अहेतुकः अयमर्थः भव ता भक्तियोग उक्तः अन्ये च यानि श्रेयःसाधनानि वदंति तेषां किं साक्षात्फलसाधनत्वेन प्राधान्यमेव सर्वेषां उता

उद्धव उवाच ॥ वदंति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता १ भवतोदा हृतः स्वामिन्भक्तियोगोनपेक्षितः निरस्य सर्वतः संगं येन त्वय्याविशेन्मनः २ श्रीभगवानुवाच ॥ कालेन न ष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ३ तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजा य सा ततो भृग्वादयोगृह्णन्सप्त ब्रह्ममहर्षयः ४ तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः मनुष्याः सिद्धगंधर्वाः स विद्याधरचारणाः ५

ंगांगित्वं प्राधान्येपि किं विकल्पेन सर्वेषां तुल्यफलत्वं यद्वा कश्चिदस्ति विशेष इति तत्र भक्तिरेव महाफलत्वेन मुख्या अन्यानि तु स्वस्वप्रकृत्यनुसारेण पुण्यस्थानीयस्वर्गादिफलबुद्धिभिः प्राधान्येन परिकल्पितानि तुच्छफलानीति विवेक्तुं प्रकृत्यनुसारेण बहुधा वेदार्थप्रतिपत्तिमाह कालेनेति सप्तभिः मदात्मकः मय्येवात्मा चित्तं यस्य सः उ पपदसंबंधोस सर्वोनुवर्तनीयः भृग्वादयः भृगुश्च मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुरित्येते च सप्त ब्रह्मणः ॥ प्रजापतयः ते च ते महर्षयश्च ५

श्रीभा.ए.टी

६२

किंच मद्भक्तानां सुखं एतावदेवं भवति नियामको वक्तुं समर्थः यतस्तत्स्वसंवेद्यं निरूपममित्याह । निष्किंचना इति । महान्तः निरहंमा
नाः । अनालब्धधियः । अस्पृष्टचित्ताः । निष्किंचनत्वादीनां यथेष्टं हेतुः मद्भावः एवंभूताः मम महीयाः यत्सुखं जुषन्ति सेवन्ते । न तत्सुखं
त एव लभन्ते नेदः नान्ये कृताः नैरपेक्ष्यं नास्ति । अपेक्षणीयं येषां ते निरपेक्षाः तैरेव लभ्यं न तु मोक्षापेक्षैरपीति भावः । यद्वा एवं
भूताः सन्तो विमनं मामित्यर्थः । जुषन्ते प्रीणन्ति । न एव नैरपेक्ष्यं सुखं तद्विदुर्नान्य इत्यन्वयः १७ अपि च । आस्तां तावदुत्तमभक्तकथा
यतः प्राकृतोपि भक्तः कृतार्थ एवेत्याह । बाध्यमान इति द्वाभ्यां । विषयैराकृष्यमाणोपि प्रगल्भया समर्थया ॥ १८

निष्किंचना मय्यनुरक्तचेतसः शान्ता महान्तोऽखिलजीववत्सलाः कामैरनालब्धधियो जुषन्ति यत्तन्नैरपेक्ष्यं
न विदुः सुखं मम १७ बाध्यमानोपि मद्भक्तो विषयैरजितेन्द्रियः प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते १८
62 यथाग्निः सुसमृद्धार्चिः करोत्येधांसि भस्मसात् तथा मद्विषया भक्तिरुद्धवैनांसि कृत्स्नशः १९ न साधयति
मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता २० भक्त्याहमेकया ग्राह्यः श्रद्धया
त्मा प्रियः सतां भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि संभवात् २१ धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता
मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हि २२

पाकाद्यर्थं प्रज्वालितो यथाग्निर्यथा काष्ठानि भस्मीकरोति । तथा रागादिनापि कथंचिन्मद्विषया सती भक्तिः । समस्तपापानि दहति
भगवानपि स्वभक्तिमहिमाश्चर्येण संबोधयति । अहो उद्धव विस्मय पश्येति ॥ १९ ॥ अत एवंभूतं श्रेयो नान्यदस्तीत्याह । न साध
यतीति द्वाभ्यां ॥ २० श्रद्धया या भक्तिस्तया संभवात् । जातिदोषादपीत्यर्थः २१ भक्तिभावे तपःसाधनं व्यर्थमित्याह द्वाभ्यां । धर्म इति २२ ६२

तेषां तु तुच्छफलत्वमाह। आद्यन्तवन्त इति तेषां लोकाः उत्तैः साधनानि फलानि तमो निष्ठा मोहावसानाः भोगकालेऽप्यसूयादिभिः शुचा
र्पिताः व्याप्ताः ११ भक्तेः सुखत्वमाह। मयीति। यावत्समाप्ति हे सभ्य मया परमानन्दरूपेण। आत्मा स्वरूपत्वेन स्फुरता १२ किंच अन्ये
षां तत्तल्लोकादि परिच्छिन्नं सुखं। भक्तस्य तु परिपूर्णमित्याह। अकिंचनस्येति १३ पदसूचितमेवाह। न पारमेष्ठ्यमिति रसाधिपत्यं पाता

ग३

आद्यन्तवन्त एवैषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानन्दाः शुचार्पिताः ११ मय्यर्पितात्मनः सभ्य निर
पेक्षस्य सर्वतः मयात्मना सुखं यत्तत्कुतः स्याद्विषयात्मनां १२ अकिंचनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः मया संतुष्टमन
सः सर्वाः सुखमया दिशः १३ न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्ण्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मय्यर्पितात्मे
च्छति मद्विनान्यत् १४ न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः न च संकर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान् १५ निरपेक्षं
मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनं अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेयेत्यंघ्रिरेणुभिः १६

लादि स्वाम्यं ।। अपुनर्भवं मोक्षमपि। मद्विना मां हित्वा। आत्मन इच्छति। अहमेव तस्य प्रेष्ठ इत्यर्थः १४ ममापि स एव प्रेष्ठ इत्याह। न तथे
ति द्वाभ्यां। आत्मयोनिर्ब्रह्मा पुत्रोऽपि शंकरो मत्स्वरूपभूतोऽपि संकर्षणो भ्राताऽपि। श्रीर्भार्यापि। आत्मा मूर्तिरपि। यथा भक्ता इति
वक्तव्ये निर्देशेनाह। भवानिति पूयेयमहं तावत्तैर्ब्रह्मांडानि पवित्रीकुर्यामिति भावेनेत्यर्थः १६ ।। श्रीकृष्णजिसहाय ।। ९

यस्मादन्यत्साधनं तत्फलं च स्वप्नमनोरथवदसदभिध्यानमात्रं तस्मात्तद्विहाय मय्येव मनः समाहितं कुर्वीतेति प्रकर
णार्थमुपसंहरति तस्मादिति मद्भावभावितं मद्भावेन भजनेनैव शोधितः २८ विशेषतो वास्यायं मोक्षकामस्य मा
र्गः परित्याज्य इत्याह स्त्रीणामिति आत्मवान्धीरः सन्क्षेमे निर्भये देशे विविक्ते विजने २९ एतदुपपादयति॥
न तथेति अस्य पुंसः यथा तत्संगिसंगतः क्लेशो भवेत् यथा च बंधो योषित्संगितः तथान्यप्रसंगतो न भवेदिति ३०

तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथं हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मद्भावभावितम् २८ स्त्रीणां स्त्रीसं
गिनां संगं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् क्षेमे विविक्त आसीनश्चिंतयेन्मामतंद्रितः २९ न तथास्य भवेत्क्ले
शो बंधश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः ३० उद्धव उवाच॥ यथा त्वामरविं
दाक्ष यादृशं वा यदात्मकं ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्यानं तद्वक्तुमर्हसि ३१

मां चिंतयेदित्युक्तं तत्प्रकारं पृच्छति यथेति ध्यानांगप्रश्नः यादृशमिति ध्येयविशेषणप्रश्नः यदात्मक
मिति यस्यैतानि विशेषणानि तत्स्वरूपप्रश्नः एतन्मे ध्यानं मे वक्तुमर्हसीति पाठः तत्रायमर्थः मुमुक्षुस्त्वां
यथा ध्यायेत् तन्मे वक्तुमर्हसि जिज्ञासोः कथनाय मे पुनरेतत् त्वद्ध्यानमेव पुरुषार्थः न तु ध्यानेन कृ
त्यमस्तीति तदुक्तं त्वया प्रभुं के स्वर्गाद्येत्यादि त्वं वक्तुमर्हसीति पाठस्तु सुगमः ३१ श्रीराममममममम

63

रोमहर्षादिकं विनाकथंभक्तिर्गम्यते भक्त्याचविनाकथमाशयःशुध्येदिति २३ किंचभक्तिस्तुस्वयंशोधयतीति
किंवक्तव्यं यतोगद्गदवागादिलक्षणमद्भक्तियुक्तोलोकंसर्वंपुनातीत्याह वागिति २४ अपिचभक्त्यैवात्मशुद्धिर्ना
न्यतइतिसदृष्टान्तमाह यथेति यथाग्निनाध्मातंतप्तंपितमेवहेमसुवर्णं अंतर्मलंजहातिनिर्ज्वालनादिभिः॥
स्वंनिजंरूपंचभजते कर्मानुशयंकर्मवासनां मांभजतेमद्रूपतांप्रपद्यते २५ ननुब्रह्मविदाप्नोतिपरंतमे

कथंविनारोमहर्षंद्रवताचेतसाविना विनानंदाश्रुकलयाशुध्येद्भक्त्याविनाशयः २३ वाग्गद्गदाद्रवतेय
स्यचित्तंरुदत्यभीक्ष्णंहसतिक्वचिच्च विलज्जउद्गायतिनृत्यतेचमद्भक्तियुक्तोभुवनंपुनाति २४ यथाग्निना
हेममलंजहातिध्मातंपुनःस्वंभजतेचरूपं आत्माचकर्मानुशयंविधूयमद्भक्तियोगेनभजत्यथोमाम्॥
२५ यथायथात्मापरिमृज्यतेसौमत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः तथातथापश्यतितत्त्वसूक्ष्मंचक्षुर्यथै
वाञ्जनसंप्रयुक्तम् २६ विषयान्ध्यायतश्चित्तंविषयेषुविषज्जते मामनुस्मरतश्चित्तंमय्येवप्रविलीयते २७

वविदित्वातिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभ्योज्ञानादेवाविद्यानिवृत्त्यात्मप्राप्तिरवगम्यते कुतोभक्तियोगेनेत्युच्यते
तत्राह यथायथेति आत्माचित्तंपरिमृज्यतेशोध्यतेमत्पुण्यकथानांश्रवणैरभिधानैश्च भक्तेरेवावान्तरव्या
पारोज्ञानंनपृथगित्यर्थः २६ किंचज्ञानंनामचित्तस्यमदाकारपरिणामः सचमांभजतः स्वभावतएवभ
वति नचप्रत्यन्तरमपेक्षतइति सदृष्टान्तमाह विषयानिति २७

एवं ध्यानांगमुक्त्वा याद्रूपमित्यस्योत्तरं वक्तुं ध्येयपीठमाह। हृत्पुंडरीकमिति सार्द्धेन। अंतःस्थं देहांतर्वर्त्ति ऊर्द्ध्वनालमधोमुखं मुकुलितं कदलीपुष्पसंकाशं यस्मिंस्तद्विपरीतं ध्यात्वेत्यर्थः ३६ न्यसेत् चिंतयेत् सविशेषणं। ध्यानमाह। वन्हिमध्य इति सार्द्धैः ध्यानमंगलं ध्यानस्य शुभं विषयम् ३७ समं प्रत्यंगानुरूपावयवं दीर्घाश्चारवश्च चत्वारो भुजा यस्मिंस्तत् सुचारु प्रतिरम्यं

64 हृत्पुंडरीकमंतःस्थमूर्द्ध्वनालमधोमुखं ध्यात्वोर्द्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णिकं ३६ कर्णिकायांन्य
सेत्सूर्य्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरं वन्हिमध्ये स्मरेद्रूपं ममैतद्ध्यानमंगलं ३७ समं प्रशांतं सुमुखं दीर्घचारुचतु
र्भुजं सुचारुसुन्दरग्रीवं सुकपोलं शुचिस्मितं ३८ समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलं हेमांबरं घनश्या
मं श्रीवत्सश्रीनिकेतनं शंखचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितं नूपुरैर्विलसत्पादं कौस्तुभप्रभयायुतं ४०
द्युमत्किरीटकटककटिसूत्रांगदायुतं सर्वांगसुन्दरं हृद्यं प्रसादसुमुखेक्षणम् ॥ ४२

३९ समानयोः कर्णयोर्विन्यस्ते स्फुरन्ती मकराकारे कुंडले यस्मिंस्तत् श्रीवत्सश्रियो निकेतनं वक्षसि दक्षिणवामतस्ता भ्यां युक्तमित्यर्थः ३९ ४० द्युमद्भिः किरीटादिभिः सर्वं समंतात् युक्तमलंकृतं॥ प्रसादेन शोभनं सुखमीक्षणं च यस्मिंस्तत् ४२

तत्र ध्यानांगत्वेनासन प्राणायामप्रकारमाह। समइति चतुर्भिः समेनात्युच्छ्रितेनातिनीचेनासनेकंबलादौ समकायः सन्यथा सुखमासीनइति। नास्ति स्वस्तिकादिनियमइत्युक्तं। नासाग्रनिरीक्षणं च चित्तस्थैर्याय प्रोक्तं तल्लक्षणो बहिर्दृष्टिः स्थिरचित्तः सुसंयतइति॥ योगशास्त्रोक्तेः ३२ विपर्ययेण रेचक पूरक कुंभकक्रमेणापि। यद्वा वामनासापूरितं दक्षिणया त्यजेत्॥ तया वा पूरितं वामयेत्येवं विपर्ययेण। यथोक्तं योगे इडया पूरयेद्वायुं त्यजेत्पिंगलया ततइति निर्जितेंद्रियः॥ इतिप्रद्धारुरुक्तः ३३ प्राणायामो द्विविधः सगर्भोऽगर्भश्चेति तत्रगर्भमुक्त्वा प्राणवमाह। हृदीति द्वाभ्यां। हृत्सू धाराहारभ्याविच्छिन्नं संततं घंटानादसदृशं

श्रीभगवानुवाच॥ समआसनआसीनः समकायो यथासुखं हस्तावुत्संगआधायस्वनासाग्रकृतेक्षणः प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुंभकरेचकैः विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्निर्जितेंद्रियः ३३ हृद्यविच्छिन्नमोंकारं घंटानादं बिसोर्णवत् प्राणेनोदीर्य तत्राथ पुनः संवेशयेत्स्वरं॥३४ एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् दशकृत्वस्त्रिषवणं मासादर्वाग्जितानिलः ३५॥

ओंकारं हृदिसंस्थं प्राणेनउदीर्य ऊर्ध्वं द्वादशांतपर्यंतं नीत्वा। कथं बिसोर्णवत्कमलनालतंतुवत् तत्रमात्रान्तीतंस्वरपंचदशं बिंदुं संवेशयेत्। अथ पुनरित्यस्यार्थं चबिंदशिरस्कं कुर्यादित्यर्थः यद्वाभूता धारासारभ्यादन्तपर्यंतं विपातंतुवत् स्रूक्ष्मं अविच्छिन्नं संततं हृदि मनसि प्राणेनोदीर्य उदंचय। अथ पुनस्तत्रोंकारे घंटानादतुल्यं स्वरं उदात्तं नादं स्थिरीकुर्यादिति ३४ मासा

ततः पंचदशप्रोक्ताः सिद्धयो धारणानुगाः श्रीविष्णुपदसंप्राप्त्यावंतरायतयामताः २ एवंमनो युंजतो योगिनोंतरायवि
भवंत्यः सिद्धयोप्यंतरायप्राय एव अतस्ताः परिहृत्य परमेश्वरपर एव भवेदितिवक्तुं सिद्धीराह जितेंद्रियस्येति ॥
युक्तस्य स्थिरचित्तस्य सिद्धिरिति वितर्के कास्वित् किं कथंस्वित् कीदृशी वा धारणा श्चकतीति प्रश्नांतरे वा शब्दः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ जितेंद्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः मयि धारयतश्चेत उपतिष्ठंति सिद्धयः १
उद्धव उवाच ॥ कया धारणया कास्वित्कथंवा सिद्धिरच्युत कतिवा सिद्धयो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान् २
65 श्रीभगवानुवाच ॥ सिद्धयोष्टादश प्रोक्ता धारणा योगपारगैः तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ॥ ३ ॥

त्वमेवैतज्जानासि नान्य इत्याशयेनाह योगिनामिति २ धारणाश्चाष्टादशेत्यनुषंगः योगपारगैरिति त्रिकालज्ञ
त्वादि क्षुद्रसिद्धीरन्येपि जानंतीतिभावः अहमेव प्रधानं मुख्यः स्वभावतः आश्रयो यासां ताः मत्सारूप्यप्राप्ते
षु किंचिन्न्यूना भवंतीतिभावः गुणहेतवः सत्वोत्कर्षहेतुकाः ३

सुकुमारं अतिकोमलं ४२ सविशेषरां ध्यानमुपसंहरति इंद्रियाणीति प्रकर्षेणानयेत् सर्वतः सर्वांगयुक्ते यादृशमित्य
स्यांतरत्वेनसविशेषेरामुक्त्का यदात्मकमित्यस्यांतरतयाशनैर्विशेषरात्यागेनध्यानमेव समाधिपर्यंतमाह तदिति
त्रिभिः एकत्रांगे अन्यान्यंगानिन चिंतयेत् एकत्रेतियदुक्तंतदेवांगंदर्शयति सुस्मितमिति व्योम्निसर्वकारणरूपे
तच्चकारणत्वमपित्यक्त्कामदारोहः मपिशुद्धेब्रस्वरूपारूढः सन्नकिंचित् ध्यातृध्येयविभागमपिनचिंतयेत् ४४

सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वांगेषु मनोदधत् इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योमनसाकृष्यतन्मनः बुध्यासारथिनाधीरः प्रण
येन्मपिसर्वतः तत्सर्वव्यापकंचित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् ४३ नान्यानिचिंतयेद्भूयः सुस्मितंभावयेन्मुखं तत्रल
ब्धपदं चित्तमाकृष्यव्योम्नि धारयेत् ४४ तच्चत्यक्त्कामदारोहोनकिंचिदपिचिंतयेत् एवंसमाहितमतिर्मामे
वात्मानमात्मनि विचष्टेमपिसर्वात्मन्ज्योतिर्ज्योतिषिसंयुतं ध्यानेनेत्थंसुतीव्रेरायुंजतोयोगिनोमनः संया
स्यत्याशुनिर्वाणंद्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ४६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशेचतुर्दशोध्यायः॥१४॥ ॥

मामेवात्मनि विचष्टे आत्मानंचसर्वात्मनिमपिसंयुतंविचष्टे ज्योतिर्ज्योतिषिसंयुक्तमिवेत्यन्वयः ४५ एवंभूतस
माधिपर्यंतध्यानस्यफलमाह ध्यानेनेति मनोयुंजतःसमादधतः द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः अधिभूताधिदैवाध्या
त्मरूपः द्रष्टृदृष्टदर्शनरूपे वाभ्रमः निर्वाणंशांतिं सम्यग्यास्यतीति ४६ इतिएकादशेचतुर्दशोध्याय॥१४॥ श्री॥

श्रीमा० टी० ६६

त्वद्रसिद्धीरूपं याह। त्रिकालतत्त्वमिति। पूर्वं द्वंद्वानां तोसाघनाभिभवः। क्षुधादीनां संस्तंभनं ७ तत्त्वकारणाभिसंधे विशेषतो निरूपय
ति॥ यद्येति। घासमाप्नि ६ भूतसूक्ष्मो पाधौ मयि मनो धारयन् तन्मात्रं भूतसूक्ष्माकारं सेवते। सः तन्मात्रोपासकः। ममधरी
यसीम् मा प्राप्नोतीत्यर्थः १० ज्ञानशक्तिमहत्तत्त्वोपाधौ मयि॥ यथा संस्थं महत्तत्वाकारं भूतानां चेति। प्रकाशादिभूतोपा
धौ च मयि मनो धारयन् तत्त्वकृतमहिमानं प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ११ बाह्यादिभूतानां यत्परमाणवः तन्मयेत्तदु ८ पाधौ मयि चित्तं

त्रिकालज्ञत्वमद्वंद्वं परचित्ताद्यभिज्ञता अग्न्यर्काम्बुविषादीनां प्रतिष्टंभोऽपराजयः ७ एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता
योगधारणसिद्धयः यया धारणया यास्याद्यथा वास्याद्विबोध मे ६ भूतसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं धारयेत्
मनः॥ अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम॥ १० महत्यात्मन्मयि परे यथा संस्थं मनो दधत् महिमान
मवाप्नोति भूतानां च पृथक्पृथक् ११ परमाणुमये चित्तं भूतानां मयि रंजयन् कालसूक्ष्मार्थतां योगी लघि
मानमवाप्नुयात् १२ धारयन्मय्यहंतत्त्वे मनो वैकारिके खिलं सर्वेंद्रियाणामात्मत्वं प्राप्तं प्राप्नोति मन्मना १३

66

रंजयन्॥ योगी॥ कालसूक्ष्मार्थतां कालः परमाणुपाधिरूपता भिति। लघुत्वं विवरणं तदुक्तं॥ सकालः परमाणुर्वै यो भुंक्ते परमा
णुतां इति १२ वैकारिकाहंकारोपाधौ मयि। अखिले एकाग्रं। आत्मत्वं। प्रधिष्ठातृत्वं। प्रत्रहेतुः मन्मनाः मय्येव मनो धारणप्रभावा
देवं भवति नो चाती वहेतुः संध्येयश्चेति भावः एवमग्रेऽपि ज्ञानुभावेन। मद्योगबलमाश्रयत्यादिषु द्रष्टव्यम् १३ श्री श्री श्री श्री श्री श्री कृ० स ६६

नाः स्वरूपेणोपतिष्ठन्ति । अणिमेति सार्द्धैः पंचभिः । अणिमा महिमा लघिमा च मूर्त्तेर्देहस्येति तिस्रः सिद्धयः प्राप्तिर्नाम सिद्धिः सर्वप्राणि-
नामिंद्रियैः सह । तेन तदधिष्ठातृदेवतारूपेण संबंध इत्यर्थः । श्रुतेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु दर्शनयोग्येष्वपि सर्वेषु । भूविवरादिपि-
हितेष्वपि प्राकाम्यं । भोगदर्शनसामर्थ्यसिद्धिः शक्तीनां मायायास्तदंशभूतानां प्रेरणं । तत्रेश्वरे मायायाः । अन्येषु तदंशानां प्रेरणं ।
ईशिता नाम सिद्धिः ४ विषयभोगेष्वसंगो वशिता सिद्धिः । यत्कामः यद्यत्सुखं कामयते तत्तदवस्यति । तस्य तस्य सीमानं प्रा-
प्नोतीति सिद्धिः । औत्पत्तिकाः स्वाभाविक्यो निरतिशयाश्चोत्कर्षाः ८ गुणहेतुः सिद्धीराह । अनूर्मिमत्त्वं क्षुत्पिपासादिरहितं ॥

अणिमा महिमा मूर्त्तेर्लघिमा प्राप्तिरिंद्रियैः प्राकाम्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ४ गुणेष्वसंगो वशिता यत्का- ॥ १ ॥
मस्तदवस्यति एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका मताः ५ अनूर्मिमत्त्वं देहेऽस्मिन् दूरश्रवणदर्शनं मनो-
जवः कामरूपं परकायप्रवेशनम् ६ स्वच्छंदमृत्युर्देवानां सहक्रीडानुदर्शनम् यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रति-

दूरे श्रवणं दर्शनं चेति । देहसिद्धौ मनोवेगेन देहस्य गतिः । कामितरूपप्राप्तिः परकायप्रवेशः ६ स्वेच्छामृत्युः अप्सरोभिः सह देवानां
याः क्रीडास्तासामनुदर्शनं प्राप्तिः संकल्पानुरूपप्राप्तिः अप्रतिहता आसमंतादागतिर्यस्याः सा आज्ञा चेत्येता दश ७ श्री श्री

आकाशात्मनि प्राणे मनसा घोषंनादं चिंतयन् असौहंसोजीवः तत्रआकाशे उपलब्धाज्ञाताःसन्
तत्रस्थाः विचित्रावाचः शृणोति यद्वा तत्राकाशेउपलब्धाः अभिव्यक्ताः याःभूतानांवाचस्तादूरतः शृणोतीति १९
त्वष्टाआदित्यः तस्मिन्नपरिच्छिन्ने चक्षुःसंयोज्य तंचचक्षुषिसंयोज्य तत्रोभयसंयोगेमांध्यायन् विश्वंदूरतःप
श्यति २० मनोदेहंचतदनुवर्तिनावायुनासहमयि सुसंयोज्य यामद्धारणाक्रियते तस्याःप्रभावेन यत्रमनोया

मयाकाशात्मनिप्राणेमनसाघोषमुद्वहन् तत्रोपलब्धाभूतानांहंसोवाचःशृणोत्यसौ १९ चक्षुस्त्वष्टरिसंयोज्यत्व
ष्टारमपिचक्षुषि मांतत्रमनसाध्यायन् विश्वंपश्यतिसूक्ष्मदृक् २० मनोमयितुसंयोज्यदेहंतदनुवायुना मद्धा
रणानुभावेनतत्रात्मायत्रवैमनः २१ यदामनउपादाययद्यद्रूपंबुभूषति तत्तद्भवेन्मनोरूपंमद्योगबलमाश्रयः २२

ति तत्रात्मादेहोयातीत्यर्थः यद्वामनःकर्तृ आत्मानंवायुनासहदेहंचमयिसुसंयोज्य यत्रयाति तदनुतत्रदेहोयाति
॥२१॥मनउपादायउपादानंकारणंकृत्वा यद्यद्देवादिरूपंभवितुमिच्छति तत्तन्मनोरूपंमनसोभीष्टं रूपंयोगीभ
वेत् कुतः यतोमद्योगबलं योहमचिंत्यशक्तिनोकारस्तस्मिन्मयिमनसोयोगोधारणा तस्यबलंप्रभावः सएवा
श्रयःकारणम् २२

क्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वमेव सूत्रं तदुपाधौ मयि पिसः मे पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टं प्राकाम्यरूपं विंदते कथंभूतस्य
मे अव्यक्तजन्मयस्य तस्य सूत्रस्य तदुपाधेर्मेमित्यर्थः १४ अधीश्वरे त्रिगुणमायानियंतरि अत एव काल
विग्रहे आकल्पितरूपे अंतर्यामिणि ईशित्वं वशित्वं हि क्षेत्रज्ञानां जीवानां क्षेत्राणां तदुपाधीनां च चो
दनां प्रेरणं यद्वा क्षेत्रज्ञः सन् क्षेत्रज्ञनोदनां चराचरशरीरादिसंघातनियंतृत्वं न तु विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वं त

महत्यात्मनि यः सूत्रे धारयेन्मयि मानसं प्राकाम्यं पारमेष्ठ्यं मे विंदतेऽव्यक्तजन्मनः १४ विष्णौ अधीश्वरे चित्तं
धारयेत्कालविग्रहे स ईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रज्ञक्षेत्रचोदनां १५ नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दि
ते मनो मय्यादधद्योगी मद्धर्मा वशितामियात् १६ निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन् विशदं मनः परमानंद
माप्नोति यत्र कामोऽवसीयते १७ श्वेतद्वीपपतौ चित्तं शुद्धे धर्ममये मयि धारयन् श्वेततां याति षडूर्मिरहितो
नरः ॥१८॥

क्षणमित्यर्थः १५ तुरीयं विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः ईश्वरस्यैष यत्त्रिभिर्हीनं तुरीयं तत्पदं विदु
रित्येवं लक्षणे ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा तद्वति भग
वच्छब्दशब्दिते यत्र परमानंदरूपे सर्वोऽपि कामस्तदंशभूतोऽवसीयते समाप्यते तं १७ अतः परं गुणहेतु
काः शुद्धे सत्वात्मके श्वेततां शुद्धरूपतां १८

अत्र पंचक्षुद्राः धारणा विशदयति त्रिकालज्ञत्वस्य धारणामाह मद्गतेति ।। त्रैकालिकी त्रिकालवस्तुविषया ।। स्वजन्ममरणतुल्या मुप
बृंहिता तत्सहिता । अग्न्यादिभिरजय्यत्वधारणामाह अग्न्यादिभिरिति सर्वोपघातस्तम्भो भगवानित्येवं मत्वा योगमयं ।।
तैर्नाभिभूयेत अग्न्यादिभिर्न हन्येत मद्योगेनेति । यादसामुदकं यथा अभिघातकं न भवति ।। तथा । तस्यैव वपुषो अग्न्यादयः इत्यर्थः अनये
बाद्दं हन्तापि व्याख्याता २९ मद्विभूतीः मम अवतारान् ध्वजादिभिः सह ३० उपसंहरति उपासकस्येति ।। एवं पृथक्

मद्गताशुद्धसत्वस्य योगिनो धारणाविदः तस्य त्रैकालिकी बुद्धिर्जन्ममृत्यूपबृंहिता २८ अग्न्यादिभि
र्न हन्येत मुनेर्योगमयं वपुः मद्योगश्रान्तचित्तस्य यादसामुदकं यथा मद्विभूतीरभिध्यायन् श्रीवत्सास्त्रविभू
षिताः ध्वजातपत्रव्यजनैः स भवेदपराजितः ३० उपासकस्य मामेवं योगधारणया मुनेः सिद्धयः पूर्वक
थिता उपतिष्ठंत्यशेषतः ३१ जितेंद्रियस्य दांतस्य जितश्वासात्मनो मुनेः मद्धारणां धारयतः का सा सिद्धिः सि०
सुदुर्लभा ३२ अंतरायान्वदंत्येतान् युंजतो योगमुत्तमं मया संपद्यमानस्य कालक्षपणहेतवः ३३

68

धारणाभिः ३१ यद्वा किं नाना धारणा प्रयासेन एकयैव सर्वाः सिद्धयो भवन्तीत्याह । जितेंद्रियस्येति । मद्धारणां नारायणे राम
तुरीयाख्ये इत्यत्रोक्तां । या सुदुर्लभा स्यात् सा का न कापीत्यर्थः ३२ मय्यप्येवं तथापि न प्रार्थ्या इत्याह अंतराया इति ३३ ६८

यत्र प्रविविक्षति तत्रात्मानं चिंतयेत् ततः पिंडं स्वदेहं हित्वा प्राणः प्राणप्रधानं लिंगशरीरोपाधिः वायुभूतः वायुवत् सूक्ष्मी भूते प्रविष्टस्तेन मार्गेणेत्यर्थः षडंघ्रिवत् भृंगो यथा पुष्पात्पुष्पांतरमनायासेन प्रविशति तद्वत् २३ पिंडं हित्वेत्युक्तं तत्प्रकारं कथयन्स्वच्छंदमृत्युमाह पार्ष्ण्येति पार्ष्णिना गुदं निरुध्य प्राणं प्राणोपाधिमात्मानं ब्रह्मरंध्रेण मूर्द्धद्वारेण ब्रह्मण्युत्पन्नज्ञानं ब्रह्म वा प्रत्यक्षं अनुपहितं स्थानं मनसा नीत्वा २४ मत्स्थं मन्मूर्त्तिरूपं शुद्धं सत्त्वं चिंतयेत् तदा सत्त्ववृत्तयः सत्त्वांशभूताः २५

परकायं विशन्सिद्ध आत्मानं तत्र भावयेत् पिंडं हित्वा विशेत्प्राणो वायुभूतः षडंघ्रिवत् २३ पार्ष्ण्यापीड्य गुदं प्राणं हृदुरःकंठमूर्द्धसु आरोप्य ब्रह्मरंध्रेण ब्रह्म नीत्वोत्सृजेत्तनुं विहरिष्यन्सुराक्रीडे मत्स्थं सत्त्वं विभावयेत् विमानेनोपतिष्ठंति सत्त्ववृत्तीः सुरस्त्रियः यथा संकल्पयेद्बुद्ध्या यदा वा मत्परः पुमान् मयि सत्ये मनो युंजंस्तथा तत्समुपाश्नुते योवै मद्भावमापन्न ईशितुर्वशितुः पुमान् कुतश्चिन्न विहन्येत तस्य चाज्ञा २

यदा वा प्रज्ञाऽन्नेपि यथा वेति पाठे यथा वा येन केनापि प्रकारेण बुद्ध्या संकल्पयेत् तत्तथा यथावत् प्राप्नोतीत्यर्थः यद्वा यथा संकल्पयेत् यथा वा मत्परो मयि विश्वासवान्भवति तथा तद्रूपं सर्वं प्राप्नोतीत्यर्थः किं कुर्वन् सत्ये सत्यसंकल्पे मयि मनो युंजन् २६ मदिति एषकं पदं मदीत्यर्थः ईशितुः सर्वनियंतुः वशितुः स्वतंत्रस्य मम भावं स्वभावं प्राप्तः

अ श्री भा. ए. टी. ६८

षोडशेतु हरेराविर्भविष्यक्ताविभूतयः ज्ञानवीर्यप्रभावादि विशेषणोपवर्णिताः १ अंतत्रिंशेनयद्ध्यानमन्राक्यमद्
तात्मनां अतस्तद्योग्यतापत्त्यैविभूत्यादि निरूपणं २ एवंतावन्मवाध्यायासह प्रश्नानिरूपिताः ब्रह्मत्वसंभवे
तावत्सु समादिचतुष्टये ३ बंधमुक्तोस्तनिर्धारे सद्भक्तस्योद्धततःपरे द्वादशेनैतरं कर्मकृतित्यागव्यवस्थि
तौ ४ हंसेतिहासतोयोगनिष्ठायांचत्रयोदशे श्रेयःसाधननिर्धारे ध्यानयोगेचतुर्दशे ५ धारणसिद्धिभे
देचप्रसंगेननिरंतरे उद्धवःप्रश्नतोदनमुत्तरं हरिणोचितं ६ षोडशे भूतिविस्तारे ह्ययोवर्णाश्रमव्रते ज्ञानादिनिर्णये
व्रातोयमादीनांचनिर्णये ७ योगत्रयाधिकारेतु विंशेचतदनंतरं तत्त्वसंख्याविवादेचपुप्रकृत्योविवेचने जन्म
मृत्युप्रकारेणचद्वाविंशेदनमुत्तरं परापवादसहनेचतुर्भिस्तदनंतरेः ८ सप्तविंशेक्रियायोगप्रश्नेतदुपवर्णनं अष्टा

श्रीउद्धवउवाच॥त्वंब्रह्मपरमंसाक्षादनाद्यंतमपावृतं सर्वेषामपिभावानांत्राणस्थित्यप्ययोद्भवः १

69

विंशेततःप्रोक्ताज्ञानयोगोपसंहृतिः १० संसारासंभवप्रश्नेतन्नधेदनमुत्तरं तदथातथापुनःप्रश्नेभक्तियोगोपसंहृतिः
११ एवंप्रश्नोत्तरारणचक्रमेणतानिविंशतिः अहमात्मांतरोबाह्योनावृतःसर्वदेहिनां यथाभूतानिभूतेषुवहिरं
तःस्वयंतथेत्युक्तं १२ तत्रभूतानियथाकचित्केनचिद्गुणविशेषेणाश्लिष्टानिवर्तंते क्वचित्सामान्यरूपेणैव॥
तथात्वमपिक्वचायंवर्तते इतिविभूतौ एवंप्रथमंतावदुक्तमेवसर्वात्मकत्वमनुवदति त्वंब्रह्मेति अपावृतं
निरावरणंस्वतंत्रंवा अतएवसर्वेषामपित्राणंरक्षणंस्थितिर्जीवनं त्राणस्थितिसहितौ अप्ययोद्भवौयस्मात्सत्वं

[illegible]

राम: ६८

तस्मादहैतुकीयमेव धारणा कार्या नान्याः काम्या इत्याह जन्मेति जन्मनैव काश्चित्सिद्धयो भवंति यथा देवानां सिद्धिः ॥ यथा च पादसामुद्रकस्तंभः पक्ष्यादीनां खेचरत्वादि तदुक्तं पातंजले जन्मौषधितपोमंत्रयोगजाः सिद्धय इति योगे नमस्कारणामित्युक्तेन योगगतिमत्साद्दिलोक्यादिरूपं ३४ कुत इत्यत आह सर्वासामित्यर्द्धेन प्रभुत्वोपपादनं । हेतुः कारणं पतिः पालयिता चेति किंचन केवलं सिद्धीनामेव प्रभुः अपितु मोक्षादीनामपीत्याह अहमिति योगो

जन्मौषधितपोमंत्रैर्यावतीरिह सिद्धयः योगेनाप्नोति ताः सर्वा नात्यैर्योगगतिं व्रजेत् ३४ सर्वासामपि सिद्धीनां हेतुः पतिरहं प्रभुः अहं योगस्य सांख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनां ३५ अहमात्मांतरो बाह्योनावृतः सर्वदेहिनां । यथा भूतानि भूतेषु बहिरंतः स्वयं तथा ३६ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे पंचदशोध्यायः १५

मोक्षः सांख्यं तत्साधनं ज्ञानं धर्मस्य तदुपदेष्टॄणां ब्रह्मवादिनां च ३५ कुतस्तत्राह अहमिति सर्वदेहानामात्मा प तः अंतरः अंतर्यामी एष त आत्मांतर्याम्यमृत इति श्रुतेः तर्हि किमंतर्वर्त्तित्वात्परिछिन्नोव कोनुहि बाह्यश्च व्यापक इत्यर्थः तत्र हेतुः अनावृतः एतत्सदृष्टांतमाह भूतेषु चतुर्विधेषु महाभूतानि यथा बहिरंतश्च भवंति स्वयं अहमपि तथेत्यर्थः ३६ इति श्रीभागवते एकादशस्कंधे पंचदशोध्यायः १५

श्री भा ए॰ टी॰

७०

स नयद्धाततो ज्ञातिवधान्निवृत्तः। तदा मया प्रतिबोधितः सन् यथा त्वमभिभाषसे। एवं संग्राममुखे मामपृषत। तदेवं देवतया
धिकृत्य कथयिष्यामीति भावः ८॥ ता विभूतीः कथयति। अहमिति। अस्य हे उद्धव समानाधिकरणाः प्रथमान्ताः क्षितौ यान्ता अ
सर्वा विभूतयः॥ स्ताः स्ताश्चोपासनार्थं कथ्यन्ते। न शोच यः किंचित्कीर्तनो सर्वं ध्येय इति यथायोग्यं द्रष्टव्या। तत्र अमी
षां भूतानां। आत्मेति सुहृदिति ईश्वर इति च सामानाधिकरण्येनाहमुपास्य इत्यर्थः। एवं सर्वत्र। तेषां स्थित्युद्भवाप्ययाः तद्धेतुरित्यर्थः ९॥

स तदा पुरुषव्याघ्रो युक्त्या मे प्रतिबोधितः अभ्यभाषत मामेवं यथा त्वं रणमूर्द्धनि ८ अहमात्मोद्धवा
मीषां भूतानां सुहृदीश्वरः अहं सर्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युद्भवाप्ययः ९ अहं गतिर्गतिमतां कालः कलय

70

तामहं गुणानां चाप्यहं साम्यं गुणिन्यौत्पत्तिको गुणः १० गुणिनामप्यहं सूत्रं महतां च महानहं सूक्ष्माणा
मप्यहं जीवो दुर्जयानामहं मनः ११ हिरण्यगर्भो वेदानां मंत्राणां प्रणवस्त्रिवृत् अक्षराणामकारोऽस्मि पदा
नि छंदसामहं॥ १२

विशेषतो विभूतीराह॥ कलयतां वशीकुर्वतां मध्ये। गुणानां सत्त्वादीनां साम्यमव्याकृतं गुणिनि धर्मिणि। औत्पत्ति
कः स्वाभाविको यो गुणः सोऽहं। सूत्रं प्रथमं कार्यं। महतां महत्तत्त्वं सूक्ष्मोपाधित्वाद्दुर्ज्ञेयत्वाज्जीवस्य सूक्ष्मत्वं। बुद्धेर्गु
णेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति श्रुतेः॥ ११ वेदानां संबंधि तेषां अध्यापकः। पदानि त्रिपदा गायत्रि इत्यर्थः १२

कृष्ण
७०

अत्र सदाचारं प्रमाणमाह। यथातथ्येन। यथार्थत्वेन। सर्वभूतकारणं त्वां ब्राह्मणा वेदतात्पर्यविदः २। एवं कारणत्वेन सर्वात्मत्व
मनूद्य विभूतीः पृच्छति। येष्विति। उपासीनाः सेवमानाः संतः ३ दुर्ज्ञेयत्वमेवाह। गूढः अस्फुटः भूतानां प्राणिनां मध्ये अंतर्हितः
भूतानां आत्मा अंतर्यामी। अत्रापि हेतुः हे भूतभावनेति। ते त्वया ४ ता एव स्तोकत्वेन पृच्छति हे महाविभूते। याः काश्चिद्भू

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः उपासते त्वां भगवन्याथातथ्येन ब्राह्मणाः २ येषु येषु च भावेषु भक्त्या
त्वां परमर्षयः उपासीनाः प्रपद्यन्ते संसिद्धिं तद्वदस्व मे ३ गूढश्चरसि भूतात्मा भूतानां भूतभावन न त्वां
पश्यन्ति भूतानि पश्यन्तं मोहितानि ते ४ याः काश्च भूमौ दिवि वै रसायां विभूतयो दिक्षु महाविभूते ता मह्य
माख्याह्यनुभाविता स्ते नमामि ते तीर्थपदांघ्रिपद्मं ५ श्रीभगवानुवाच॥ एवमेतदहं पृष्टः प्रश्नं प्रश्नवि
दांवर युयुत्सुना विनशने सपत्नैरर्जुनेन वै ६ ज्ञात्वा ज्ञातिवधं गर्ह्यमधर्मं राज्यहेतुकं ततो निवृत्तोहं
नाहं हतोयमिति लौकिकः ७

म्यादिषु ते विभूतयः रसायां रसातले। अनुभाविताः त्वयैव केनचिद्धेतुना विशेषेण संयोजिताः तीर्थानां पदं तदंघ्रिपद्मं च ५
नरावतारभूतार्जुनप्रश्नसंवादित्वात् तवायं प्रश्नः साधीयानिति तावदनुमोदते। एवमिति त्रिभिः। प्रश्नं पृष्टवान्। सपत्नैर्यो
द्धुमिच्छता। विनशने कुरुक्षेत्रे ६ युद्धं त्यक्त्वा विभूतिप्रश्ने कः प्रसंगस्तत्राह ज्ञात्वेति। लौकिकः प्राकृतमतिः सन् ७॥ श्री

शुचीनां शोधकानामपि मार्जनेन तत्त्वरागघर्षादीनां मध्ये वाय्वादिरूपः शोधकोहं योगानां योगांगानां मध्ये
आत्मसंरोधः समाधिरहं मंत्रो नीतिः कौशलानां निपुणानां मध्ये आन्वीक्षिकी आत्मानात्मविवेकवि
द्या अख्यात्यन्यथाख्याति अन्यख्यात्यसत्ख्यात्यनिर्वचनीयख्यातिवादिनां एवमिदमेवं वेति यो दृढतो विक
ल्पः सोहं कुमारः सनत्कुमारः संन्यासः भूताभयदानं क्षेमाणां अभयस्थानानां मध्ये अबहिर्मतिः अंतर्निष्ठा सूनृतं
प्रियवचनं मौनं च न हि प्रियभाषणे मौने च पुरुषस्याभिप्रायो ज्ञायते अजः प्रजापतिः यस्य देहाद्द्वाभ्यां मिथुन

यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोहं व्रतानाम विहिंसनं वाय्वग्न्यर्काम्बुवागात्माशुचीनामप्यहं शुचिः २३ योगानामात्मसं
रोधो मंत्रोस्मि विजिगीषतां आन्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः ख्यातिवादिनां २४ स्त्रीणां तु शतरूपा
हं पुंसां स्वायंभुवो मनुः नारायणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मचारिणां २५ धर्माणामस्मि संन्यासः क्षेमाणामब
हिर्मतिः गुह्यानां सूनृतं मौनं मिथुनानामजस्त्वहं २६ संवत्सरोस्म्यनिमिषामृतूनां मधुमाधवौ मा
सानां मार्गशीर्षोहं नक्षत्राणां तथाभिजित् २७ अहं युगानां च कृतं धीराणां देवलोसितः द्वैपायनोस्मि व्या
सानां कवीनां काव्य आत्मवान् २८

72

मभूत्स एवं स्वयं मिथुनं अर्द्धो ह एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः अनिमिषामप्रमत्तानां मधुमाधवौ वसंत इत्य
र्थः अभिजिदुत्तराषाढायाश्चतुर्थपादः तथा च श्रुतिः अभिजिन्नाम नक्षत्रं उपरिष्टादाषाढानां अधस्ताच्छ्रोणा
याः इत्यादि कृतं कृतयुगं देवलः असितश्च व्यासानां वेदविभागकर्तॄणां कवीनां विदुषां मध्ये काव्यः शुक्रः २८

हविर्धानीकामधेनुः नक्षत्रौषधीनांप्रभुंसोमं यक्षरक्षसांप्रभुंयादसांप्रभुंतपतां तापवतांद्युमतांदीप्तिमतांच
मध्येसमंतादङ्मतामित्यर्थः अंगिरसां दक्षिणांचमध्येतेषांप्रभुवी तुर्यःसन्यासः प्रथमः ब्राह्मणःअनघेतिसं

हं

इंद्रोसर्वदेवानांवसूनामस्मिहव्यराट् आदित्यानामहंविष्णूरुद्राणांनीललोहितः १३ ब्रह्मर्षीणांभृगुर
हंराजर्षीणामहंमनुः देवर्षीणांनारदोहहविर्धान्यस्मिधेनुषु १४ सिद्धेश्वराणांकपिलःसुपर्णोहंप
तत्रिणां प्रजापतीनांदक्षोहंपितृणामहमर्यमा १५ मांविद्ध्यदैत्यानांप्रल्हादमसुरेश्वरं सोमंनक्षत्रौष
धीनांधनेशंयक्षरक्षसां १६ ऐरावतंगजेंद्राणांपादसांवरुणंप्रभुं तपतांद्युमतांसूर्यंमनुष्याणांचभू
पतिं उच्चैःश्रवास्तुरंगाणांधातूनामस्मिकांचनं यमःसंयमतांचाहंसर्पाणामस्मिवासुकिः १७ नागेंद्रा
णामनंतोहंमृगेंद्रःशृंगदंष्ट्रिणां आश्रमाणामहंतुर्योवर्णानांप्रथमोऽनघ १८ तीर्थानांश्रोतसांगंगास
मुद्रःसरसामहं आयुधानांधनुरहंत्रिपुरघ्नोधनुष्मतां १९ धिष्ण्यानामस्म्यहंमेरुर्गहनानांहिमालयः॥
वनस्पतीनामश्वत्थओषधीनामहंयवः। २१ पुरोधसांवसिष्ठोहंब्रह्मनिष्ठानांबृहस्पतिःस्कंदोहंसर्वसेना-
न्यामग्रण्यांभगवानजः २२

बोधनं स्रोतसांप्रवाहानांचसरसांस्थिरोदकाशयानां धिष्ण्यानांनिवासस्थानानां गहनानांदुर्गमाणां। ब्र
ह्मनिष्ठानांवेदार्थनिष्ठानांसेनान्यांचमूपतीनां अग्रण्यां सन्मार्गप्रवर्तकानां अजः ब्रह्मा २२

तदेवं तत्र तत्र निर्धारणेन । तत्तत्संबंधेन चाविर्भावतो विभूतीर्निरूप्येदानीं सामान्यतः सर्वाः प्रपंचनिरूपयति । पृथिवी
ति सार्द्धद्वयेन । पृथिव्यादिशब्दैस्तन्मात्राणि विवक्षितानि । अहं अहंकारः महान्महत्तत्वं । एताः सप्तप्रकृतिविकृतयः । वि
काराः पंचमहाभूतानि एकादशेंद्रियाणि चेत्येवं षोडशसंख्याकः । पुरुषो जीवः । अव्यक्तं प्रकृतिः एवं पंचविंशतितत्वा
नि । तदुक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः इ
११ ति । किंच रजः सत्वं तमः इति । प्रकृतेर्गुणास्ततः परं ब्रह्म चेत्येतत्सर्वमहमेव । किंच । एतत्प्रसं ख्यानमेतेषां परिग
णनमेतेषां लक्षणतो ज्ञानं च तत्फलं तत्वविनिश्चयश्चाहमेव । एतदेव संक्षिप्याह मयेति । जीवेश्वररूपो द्विविधो

पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान् । विकारः पुरुषोऽव्यक्तं रजः सत्वं तमः परं ३७ अहमेतत्प्रसंख्या
नं ज्ञानं तत्वविनिश्चयः । मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना ३८ सर्वात्मनापि सर्वेषां न भावो
72 विद्यते क्वचित् संख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया न तथा मे विभूतीनां सृजतोऽण्डानि कोटिशः ३९

यो भावः यश्च गुणो गुणिरूपः यश्च हेतुहेतुमद्रूपः स सर्वोपि मया विना मद्व्यतिरेकेण नास्ति । अहमेव सर्वमित्य
र्थः । ननु सामान्यतः किमेवं संक्षिप्य कथ्यते । पूर्ववन्निर्धारणसंबंधाभ्यां विशेषतः सर्वाः कथ्यन्तामिति चेत् तत्राह सं
ख्यानमिति । संख्यानं पृथिव्यादिपरमाणूनां कालेन महता । नहि निमयैव विक्षेपतः कृत्वा वक्तुं शक्यते । तथा मे विभूती
नां संख्यानं कर्तुं न शक्यते । कुत इत्यत आह । सृजतोऽण्डानीति । यतो मया सृज्यमानानां ब्रह्माण्डानामेव तावत्सं
ख्या नास्ति । तदा कुतस्तद्गतानां विभूतीनां संख्येत्यर्थः ३९

भगवतां। उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति॥ एवं लक्षणानां २८ सुपर्णानां
संदर्शनं धर्मजातीनां कारणं दर्भादीनां। हविष्यं चरुपुरोडाशादिषु घृतेषु वा ३० लक्ष्मी धनादि संपत् ३१ बलवतां ओज
श्च सहश्च॥ सात्वतां भागवतानां। मन्त्रोक्तं कर्मीहामि पार्थः तेषां मध्ये नवव्यूहार्चने वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानि
रुद्धनारायणहयग्रीववराहनृसिंहवामनाः इति॥

वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेष्वहं। किंपुरुषाणां हनुमान् विद्याधराणां सुदर्शनः २९ रत्नानां पद्मरागोऽस्मि
पद्मकोशः सुपर्णानां कुशोऽस्मि दर्भजातीनां गव्यमाज्यं हविःष्वहं ३० व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः कितवा
नां छलग्रहः तितिक्षास्मि तितिक्षूणां सत्वं सत्ववतामहं ३१ ओजः सहो बलवतां कर्माहं विद्धि सात्वतां॥
सात्वतां नवमूर्तीनां मादिमूर्तिरहं परा ३२ विश्वावसुः पूर्वचित्ति गन्धर्वाप्सरसामहं भूधराणामहं स्थैर्यं
गन्धमात्रमहं भुवः ३३ अपां रसश्च परमस्तेजिष्ठानां विभावसुः प्रभा सूर्येन्दुताराणां शब्दोऽहं नभसः परः ३४
ब्रह्मण्यानां बलिरहं वीराणामहमर्जुनः भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसंक्रमः ३५ गत्युक्त्युत्सर्गोपादा
नमानंदस्पर्शलक्षणं आस्वादश्रुत्यवघ्राणमहं सर्वेन्द्रियेन्द्रियं॥ ३६

नवमूर्तीनां तासां मध्ये वासुदेवाख्या ३२ गन्धर्वाणां विश्वावसुः अप्सरसां पूर्वचित्तिः गन्धमात्र विकृतां ३३ परमो मधुरः प
रश्च्यः शब्दः ३४ अर्जुनः पार्थः भूतानां प्रतिसंक्रमः प्रलयः ३५ गत्याद्यः पंचकर्मेन्द्रिय व्यापाराः स्पर्शादयो ज्ञानेन्द्रि
य व्यापाराः तत्र लक्षणं दर्शनं सर्वेन्द्रियाणामिन्द्रियं तन्न दृष्टि ग्राहक्रिया निरूपणं ३६ श्री

ततः सप्तदशे प्रोक्ते स्वधर्मे भक्तिलक्षणे हंसोक्तं धर्ममन्वाह ब्रह्मचारिगृहस्थयोः १ कर्मा हं विजिज्ञासितवतामित्यत्र भक्त्याकृ-
तं कर्म मोक्षसाधनं मद्विभूतिरित्युक्तं । भक्तिसाधनत्वं च कर्मणां मध्ये विशेषतः स्थितः स्वधर्मस्थित्यादिना तत्र चोक्तं न
च कर्मानुष्ठातृणां नियमेन भक्तिर्दृश्यते अतः पृच्छति यस्त्वयेति सप्तभिः पूर्वं कल्पादौ त्वद्भक्तिलक्षणः तद्व्यापकः
तत्साधनमित्यर्थः वर्णाश्रमहीनानामपि द्विपदां नराणां यथा येन प्रकारेणानुष्ठीयमानेन स्वधर्मेण ननु संप्रदायादे

श्रीउद्धव उवाच ॥ यस्त्वयाभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदामपि १ यथा-
नुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् स्वधर्मेणारविंदाक्ष तत्समाख्यातुमर्हसि २ पुरा किल महाबाहो ध-
र्मं परमकं प्रभो यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणेऽभ्यात्थ माधव ३ स इदानीं सुमहता कालेनामित्रकर्शन न प्रायो
भविता मर्त्यलोके प्रागनुशासितः ४ वक्ता कर्ताविता नान्यो धर्मस्याच्युत ते भुवि सभायामपि वैरिंच्यां
यत्र मूर्तिधराः कलाः ५ कर्त्राविता प्रवक्त्रा च भवता मधुसूदन त्यक्ते महीतले देव विनष्टं कः प्रवक्ष्यति
॥६॥ तत्त्वं नः सर्वधर्मज्ञ धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः यथा यस्य विधीयेत तथा वर्णय मे प्रभो ७ श्रीरामाय नमः

73

वक्ष्यते किं पुनर्वर्णनेन तत्राह पुरेति परमकं परमश्चासौ कं सुखरूपश्च तं यत्त्वं हंसरूपेण धर्मेऽप्युक्त एव न-
नु योगमात्रं जानीत मामतं यज्ञं पुष्य धर्मविवक्षयैवेत्युक्तत्वात् प्रागनुशासितोऽपि न भविता न भविष्यति अत्र हे-
तुमाह वक्तेति द्वाभ्यां ते त्वत्तोऽन्यः कलाः वेदाद्याः तत्तस्मात् नोऽस्माकं मनुष्याणां मध्ये यस्य यथा विधीयते ७ श्रीः

राम.
७३

तथापि विशेषत एव सर्वा अपि संक्षेपतः कथयामीत्याह तेजः प्रभावः श्रीः संपत् सौभगं मनोनयनाल्हादकत्वं भगः भाग्यं
वीर्यं बलं अंशकः विभूतीः उपसंहरति एता इति एते च विभूतिभेदा मयाचिन्तावतारायकथिताः अतो नात्रातीवाभिनि
वेशः कर्त्तव्य इत्याह मनोविकारा एव न तु परमार्थः यथा किंचित् पुष्पादि वाङ्मात्रेणाभिधीयते तत्तुल्याः तस्माद्वागा

तेजः श्रीः कीर्त्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्यागः सौभगं भगः वीर्यं तितिक्षा विज्ञानं यत्र यत्र स मेंऽशकः ४० एतास्ते कीर्त्तिताः सर्वाः
संक्षेपेण विभूतयः मनोविकारा एवैते यथा वाचाभिधीयते ४१ वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणान्यच्छेन्द्रियाणि च
आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने ४२ यो वै वाङ्मनसी सम्यगसंयच्छन्धिया यतिः तस्य व्रतं त
पो दानं स्रवत्यामघटांबुवत् ४३ तस्माद्वचो मनः प्राणान्नियच्छेन्मत्परायणः मद्भक्तियुक्तया बुद्ध्या ततः परि
समाप्यते ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे महाविभूतिनामषोडशोऽध्यायः १६ श्रीरामः

दीन्नियच्छ आत्मानं बुद्धिं आत्मना सत्वसंपन्नया तयैव नियच्छ अध्वने संसारमार्गाय न कल्पसे तात्पर्यार्थः असं
यमने दोषमाह य इति असंयच्छन् न संयच्छतीति परिसमाप्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ४४ इति एकादशे षोडशः १६

श्री भा॰ ए॰ टी॰ तेषां साधिकारविशेषेण स्वभावानाह । वर्णानामिति पञ्चभिः । जन्मस्थानानुसारिण्यः । नीचैरित्यस्यायं । अतोयमर्थः । मन्दाभिर्ज
७४ न्मभूमिभिर्मन्दाः । उत्तमाभिरुत्तमाः श्लोके १५ तपः आलोचनं तेजः प्रतापः एतैरेवाश्रमस्वभावा अपि ज्ञेयाः । गृहस्थानं स्व
भावानाह ॥ अशौचमिति १९ शुष्कविग्रहः निर्मूलकलहः तर्षः स्पृहा । तत्र तावत्सर्वसाधारणं धर्ममाह । अहिंसेति ॥
वर्णग्रहणमुपलक्षणार्थं ॥ वर्णाधर्मा गृहस्थप्रकरणे वक्ष्यन्ति प्रथमं तावदाश्रमेषु ब्रह्मचारिणो धर्मानाह । तत्र द्विविधः

वर्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारिणीः । आसन् प्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः १४ शमो दमस्त
पः शौचं संतोषः क्षान्तिरार्जवं मद्भक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः १५ तेजो बलं धृतिः शौर्यं तितिक्षौदा
र्यमुद्यमः स्थैर्यं ब्रह्मण्यमैश्वर्यं क्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः १६ आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अदम्भो ब्रह्मसेवनं अ
तुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः १७ शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायया तत्र लब्धेन संतोषः शूद्र
74 प्रकृतयस्त्विमाः १८ अशौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः कामः क्रोधश्च तर्षश्च स भावोऽन्त्यावसायिनां
१९ अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता भूतप्रियहितेहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः २० द्वितीयं प्राप्यानु
पूर्व्याज्जन्मोपनयनं द्विजः वसन्गुरुकुले दान्तो ब्रह्माधीयीत चाहूतः २१

उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च ॥ तत्राद्यस्य धर्मानाह । द्वितीयमिति नवभिः । द्विजः त्रैवर्णिकः । आनुपूर्व्यात् गर्भाधानादिसंस्का
रक्रमेण द्वितीयमुपनयनाख्यं जन्म प्राप्य आर्यया द्विजो ब्रह्म वेदमधीयीत ॥ चकारात्तदर्थं च विचारयेत् २१ श्रीश्रीश्री

धर्मो धर्मी ह्यनपेतः कुतः नैःश्रेयसकरः भक्तिजनकः प्रश्नः मेमतः तं धर्मं विबोध ८ तत्रादौ मदुपासनालक्षणएव मुख्यो
धर्मः प्रासीत् आचारलक्षणस्तु पश्चात्प्रवृत्तः सचैव मनुष्ठितो मोक्षहेतुरिति वर्णाधितुमाह। आदौ इति। केचित्तु आदौ कृत
युगे तस्मिन् ते च तदा मामुपासत एव केवलं ना न्यत् कुर्वन्तीति वक्तुं। कृतयुगे नोमनिरुक्तिमाह। कृतकृत्या इति। जात्या जन्म
नैव। ९ किंच विधायकाभावात्तदापि न तदानीं नान्यत्कर्मास्तीत्याह। वेद इति। धर्मश्चाहमेव विषयोऽहमेव वृषरूपधृक् चतुष्पा
त्। न क्रिया विषयो यज्ञादिः तपस्तपोनिष्ठाः मनसश्चेन्द्रियाणां च एकाग्र्यं परमं तप इति। वचनात् एकाग्रतपसा हंसंमु

श्रीशुक उवाच॥ इत्थं स्वभृत्यमुख्येन पृष्टः स भगवान्हरिः प्रीतः क्षेमाय मर्त्यानां धर्मानाह सनातनान् ८ श्री
भगवानुवाच॥ धर्म्य एष तव प्रश्नो नैःश्रेयसकरो नृणां वर्णाश्रमाचारवतां तमुद्धव निबोध मे॥ ९ आदौ
कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति स्मृतः कृतकृत्याः प्रजा जात्या तस्मात्कृतयुगं विदुः ९ वेदः प्रणव एवाग्रे ध
र्मोऽहं वृषरूपधृक्॥ उपासते तपोनिष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः १० त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे हृदयात्
त्रयी विद्या प्रादुरभूत्तस्या अहमासं त्रिवृन्मखः ११ विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा मुखबाहूरुपादजाः वैराजा
त्पुरुषाज्जाता य आत्माचारलक्षणाः १२ गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम॥ वक्षःस्थलाद्वनेवासो न्या

मां ध्यायन्तीत्यर्थः १० पश्चात् त्रेतायुगप्रवेशे वैराजरूपस्य प्राणात् अभिव्यक्तात् हृदयात्सकाशात् तस्याः त्रय्याः सका
शात् होत्राध्वर्यवौद्गात्रं। त्रिवृत्। त्रिरूपः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ११ वर्णानामाश्रमाणां च धर्मान्वक्तुं तेषामुत्पत्ति
माह। विप्रेति। द्वाभ्यां। आत्माचारः स्वधर्मः एव लक्षणं ज्ञापकं येषां। मम वैराजरूपस्य हृदः वक्षसो धरस्तात् ब्रह्म
चर्यमिति नैष्ठिकाभिप्रायं। १२॥

श्री·भा·ए·टी· ७५

एवमुपकुर्वाणस्य धर्मानुक्त्वा नैष्ठिकस्य विशेषधर्मानाह यदीति त्रिभिः असौ ब्रह्मचारी यदि छंदसां लोकं महर्लोकं ततो
ब्रह्मलोकं वारोक्ष्यन् आरोढुमिच्छतीत्यर्थः यद्वा छंदसां लोकमिति ब्रह्मलोकविशेषणं यत्र मूर्तिधराः कलाइस्तु
कृत्वात् तर्हि बृहद्व्रतः सन् बृहन्नैष्ठिकं व्रतं यस्य सः विन्यसेत् समर्पयेत् ३० अधिकस्वाध्यायार्थं अधीतनिष्क्रिया
र्थं वा ३१ ब्रह्मवर्चः वेदाभ्यासजं तेजः तद्वान् ३२ तस्यैव वचनस्य पतिसाधारणधर्मनाह स्त्रीणामिति निरीक्षणाभा

यद्यसौ छंदसां लोकमारोक्ष्यन् ब्रह्मविष्टपं गुरवे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रतः ३० अग्नौ गुरावात्मनि च सर्व
भूतेषु मां परं अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ३१ स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकं प्राणि
नो मिथुनीभूतान् गृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत् ३२ शौचमाचमनं स्नानं संध्योपासनमार्जवं तीर्थसेवा जपोऽस्पृश्याभ
क्ष्यासंभाष्यवर्जनं ३३ सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं नियमः कुलनंदन मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः ३४ एवं
75 बृहद्व्रतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् मद्भक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयोऽमलः ३५ अथानंतरमावेक्ष्यन् यथाजि
ज्ञासितागमः गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्नायाद्गुर्वनुमोदितः ३६

ग वैर्भं क्ष्वेलनं परिहासः एवमादिकं त्यजेत् मिथुनीभूतानग्रतस्त्यजेत् नपश्येदित्यर्थः तस्यैव सर्वाश्रमसाधारणधर्म
माह शौचमिति द्वाभ्यां निष्कामनैष्ठिकस्य तु मोक्षं फलमाह एवमिति अमलो निष्कामत्वेन दग्धकर्माशयोऽतः कर
णायस्य तथाभूतः सन् मद्भक्तो भवति उपकुर्वाणस्य समावर्तनप्रकारमाह अथेति अनंतरं द्वितीयाश्रमं आवेक्ष
न् प्रवेष्टुमिच्छन् यथायथावद्विचारितवेदार्थः स्नायात् अभ्यंगादिकं कृत्वा समावर्तेतेत्यर्थः ३६ श्रीरामाय नमः राम·

७५

किंच मेखलादीन् कुर्वन् धारयन् तत्राक्षमालां विनाक्षमाला कथं भवेत् जटिलः अनभ्यंगादिना जातजटः तथा अधौतद्वासो
रक्तपीठः दंताश्च वासश्च दद्वासांसि न धौतानि यस्य सः अधौतद्वासाः स चासाव रक्तपीठश्च नकौतुकादिना रक्तपीठमा
सनं यस्य सः २२ नयश्च उच्चारो मूत्रपुरीषोत्सर्गश्च जपोच्चारं तस्मिन् वाग्यतः मौनी भवेत् २३ रेतो बुद्धिपूर्वकं नावकि
रेत् नोत्सृजेत् ब्रह्मव्रतधरः अगृहस्थः स्वयमेव कथंचिद् अवकीर्णे अवगाह्य स्नात्वाप्सुः कृतप्राणायामः त्रिपदींगा

मेखलाजिनदंडाक्षसूत्रकमंडलून् जटिलो धौतवासोरक्तपीठकुशान्दधन् २२ स्नानभोजनहोमेषु जपो
च्चारे च वाग्यतः नछिंद्यान्नखरोमाणि कक्षोपस्थगतान्यपि २३ रेतो नावकिरेज्जातु ब्रह्मव्रतधरः स्वयं अवकीर्णे
वगाह्याप्सु यतासुस्त्रिपदीं जपेत् २४ अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुरांश्छुचिः समाहित उपासीत संध्ये च यतवा
ग्जपन् २५ आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् न मर्त्यबुद्ध्यासूयेत सर्वदेवमयो गुरुः २६ सायं प्रातरुपा
नीय भैक्ष्यं तस्मै निवेदयेत् यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपभुंजीत संयतः २७ शुश्रूषमाण आचार्यं सदोपासीत नीचवत्॥
यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरे कृतांजलिः २८ एवंवृत्तो गुरुकुले वसेद्भोगविवर्जितः विद्या समाप्यते यावद्बिभ्र
द्व्रतमखंडितम् २९

यत्रीं जपन् २४ संध्ये च वै यतवाक् वाग्जपन्नुपासीत मध्याह्ने संध्यनिमित्तं मौनं नास्तीति द्विवचनं २५ अन्यदपि यत्संप्राप्तं
तच्च निवेदयेत् तेनानुज्ञातं तु संयतः सन्नुपभुंजीतेत्यर्थः २६ यानैर्नशय्यासनस्थानैः यानं पृष्ठतो यानेन निद्रितमप्रमत्त
तया समीपशयनेन विश्रान्तं पादसंवाहनादिभिः समोपासनेन आसीनं कृतांजलिर्नियोगप्रतीक्षया नातिदूरे वस्था
नेनेत्यर्थः २८ एवंभूतं वृत्तं यस्य सः २९

श्रीभा ए ११।

७६ उंछवृत्तिर्नाम विपण्यादि पतितकणोपादानं। तां शिलवृत्त्यैकीकृत्य तया तुष्टचित्तस्य मोक्षं फलमाह। शिलोंछेति॥ महांतं।
अतिथ्यादि लक्षणं एवमधनस्य महत्फलमुक्त्वा सधनानामप्याह। त्रिभिः। समुद्धरंति। तारयंति। विप्र
मित्युपलक्षणं मत्परायणां कर्मणा। राजस्त्वात्र विशेषमाह। सर्वा इति। सर्वेषामापद्वृत्तीर्वाह त्रिभिः। पण्यैर्विक्रे
यैः। ननु स्वरात्मवणाद्यैः न आपापदाक्रांतस्येत्॥ खड्गेन हस्तिनियवृत्त्या वा पद्यात्ति। गौतमेनानंतरयापीयसी हतिमा
तिष्ठेत्।

शिलोंछवृत्त्या परितुष्टचित्तो धर्मं महांतं विरजं जुषाणः मय्यर्पितात्मा गृह एव तिष्ठन्नातिप्रसक्तः समु
पैति शांतिं ४२ समुद्धरंति ये विप्रं सीदंतं मत्परायणं तानुद्धरिष्ये नचिरादापद्भ्यो नौरिवार्णवात् ४३
सर्वाः समुद्धरेद्राजा पितेव व्यसनात्प्रजाः आत्मानमात्मना धीरो यथा गजपतिर्गजान् ४४ एवंविधो
नरपतिर्विमानेनार्कवर्चसा विधूयेहाशुभं कृत्स्नमिंद्रेण सह मोदते ४५ सीदन्विप्रो वणिग्वृत्त्या पण्यै
रेवापदं तरेत् खड्गेन वापदाक्रांतो नश्ववृत्त्या कथंचन ४६ वैश्यवृत्त्या तु राजन्यो जीवेन्मृगययापदि।
चरेद्वा विप्ररूपेण नश्ववृत्त्या कथंचन॥ ४७ शूद्रवृत्तिं भजेद्वैश्यः शूद्रः कारुकटक्रियां कृच्छ्रान्मुक्तो नगर्ह्ये

रणे स्मरन्स्वकुधारणं॥ पण्यैर्विक्रियद्रव्यैः स्वमन्यते। नत्वापि हिंसाजीवानां वृत्तिर्वैश्यस्येति भगवतो मतं। नन्वश्ववृत्त्या नी
चसेवया। नीचानामावैश्वमेवः। न पापदि। मृगयया विप्ररूपेण वा। स्वाध्यापनादिना शूद्रस्यापि कारवः प्रतिलोमजविशेषाः
तुरुडादयः तेषां वृत्तिं कटादिक्रिया। आपदुत्तीर्णस्तु नानुकस्येन वर्तेतेत्याह। कृच्छ्रादिति॥ ४८ श्री श्री श्री श्री श्री

७६

तस्याधिकारानुरूपमाश्रमविकल्पमनुद्याव्याह। गृहमिति। सकामश्चेद्गृहं गच्छेत्। ओं तद्ब्रह्मचारणसुब्ध्यादि कामश्चेद्वनं प्रविशे
त्। मुक्तान्तःकरणः सच द्विजोत्तमः ब्राह्मणश्चेत्प्रव्रजेदित्यर्थः यद्वा। आश्रमदाश्रमोत्तरं गच्छेत्। अन्यथा। अनाश्रमी। प्रतिलो
मं चेन्नाचरेदित्यर्थः। अभ्यसरदिति वा छेदः। स्वभक्तस्याश्रमनियमाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्। विवाहनियमपूर्वकं वर्णधर्मैः स
ह। गृहस्यधर्मानाह। ३७ गृहार्थीति। सदृशीं सवर्णां अजुगुप्सितां। कुलतो लक्षणतश्चानिंदितां। कामतस्तु यामन्यामुद्वहेत्। तां
सवर्णामनु तस्याः अनंतरं। तत्रापि वर्णक्रमेणोद्वहेदित्यर्थः। तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमं। ब्राह्मणक्षत्रियविशां

गृहं वनं चोपविशेत्प्रव्रजेद्वा द्विजोत्तमः। आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरेत्। ३७ गृहार्थी सदृशीं भार्यां
मुद्वहेदजुगुप्सितां। यवीयसीं तु वयसा यां सवर्णामनुक्रमात्। ३८ इज्याध्ययनदानानि सर्वेषां च द्विजन्म
नां। प्रतिग्रहोऽध्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याजनं ३९ प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजोपशान्तये। अन्याभ्यामेव
जीवेत शिलैर्वा दोषदृक्तयोः ४० ब्राह्मणस्येह देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते। कृच्छ्राय तपसे चेह प्रेत्यानंत

कूर्मपु॰ ४

भार्याः स्याच्छूद्रजन्मश्रुतिस्मृतेः इत्यादयस्त्वेवर्णिका नामा यस्य का धर्माः प्रतिगृह्य द्विजयं त्वरत्तिः साच ब्राह्मणस्यैव तस्या
पि मुख्यामुख्यतमा वा न्यां राजेमाह। प्रतिग्रहमिति। तयो याजनाध्यापनयोरपि कार्पण्यादिदोषं पश्यन् शिलैः स्वामित्त्य
क्तैः जीवेदपमितैः कणैः एवंच वृत्तिकार्पण्ये ब्राह्मणेन सोढव्यमित्याह। ब्राह्मणस्येति॥ ४१॥

श्री·भा·ए·टी·
७७

गृहाद्यासंगे दोषमाह यस्त्विति त्रिभिः ५५ बंधमेवाभिनयेन दर्शयति अहो इति बाला आत्मजा यस्याः सा आत्मजाश्च मां
विनाऽनाथाः संतः कथं जीविष्यंतीति एवं गृहाद्याक्षिप्तमतिः मूढमतिरपि सन् ममाहमिति वचनैः एते मम अहमे
षामिति अतृप्तमनाः तस्तानेवानुध्यायन्नंधं तमः प्राप्नोतीत्यर्थः गृहे य आशयो वासना तेन आक्षिप्तं हृदयं यस्य सः अ
धंतमः अतितामसीं योनिं ५७ इत्येकादशे सप्तदशोऽध्यायः॥१७॥ अष्टादशे वदत्यर्मं वनस्थपतिगोचरं अधिकार
विशेषेण विशेषं चापि तत्कृतं २ क्रमप्राप्तान्वनस्थधर्मानाह वनमिति आयुषः तृतीयं भागं पंचसप्ततिवर्षपर्यं

यस्त्वासक्तमतिर्गेहे पुत्रवित्तैषणातुरः स्त्रैणः कृपणधीर्मूढो ममाहमिति बध्यते ५५ अहो मे पितरौ वृद्धौ
भार्या बालात्मजात्मजाः अनाथा मामृते दीनाः कथं जीवंति दुःखिताः ५६ एवं गृहाशयाक्षिप्तहृदयो मूढ
धीरयं अतृप्तस्ताननुध्यायन्मृतोऽन्धं विशते तमः ५७ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे सप्तदशोऽध्या
यः॥१७॥ श्रीभगवानुवाच॥ वनं विविक्षुः पुत्रेषु भार्यां न्यस्य सहैव वा वन एव वसेच्छांतस्तृतीयं भागमायुषः १
कंदमूलफलैर्वन्यैर्मेध्यैर्वृत्तिं प्रकल्पयेत् वसीत वल्कलं वासस्तृणपर्णाजिनानि वा २ केशरोमनखश्म
श्रुमलानि बिभृयाद्दतः न धावेदप्सु मज्जेत त्रिकालं स्थंडिलेशयः ३ ग्रीष्मे तप्येत पंचाग्नीन्वर्षास्वासारष
ड्जले आकंठमग्नः शिशिर एवंवृत्तस्तपश्चरेत् ४

तां ततः परं क्षीणेंद्रियस्य बहिरागोऽपि संन्यासाधिकारः स्यात् इति भावः २ वसीत परिदधीत दतः दंतान्न धावेन्न शोध
येत् त्रिकालमप्सु मज्जेत् मुशलवत्स्नायात् स्थंडिलेशयः भूमिशायी तप्येत पंचाग्नीन् सूर्येण सह चतुर्दिक्षु अ
ग्नीन्निधायात्मानं तापयेदित्यर्थः आसारषाट् आसारं धारासंपातं सहत इति तथा अभ्रावकाशी नाम व्रतं चरेत्
जले आकंठमग्नः उदकवासं नाम व्रतं चरेत् ४

रम·
७७

77

तदेवं वृत्तिव्यवस्थामुक्त्वा पुनर्गृहस्थस्य बहूपकारान् पंचयज्ञानाह वेदाध्ययनं ब्रह्मयज्ञः तेन ऋषीन् स्वधाकारेण पितॄन्
स्वाहाकारेण देवान् बलिहरणेन भूतानि अन्नाद्यैरन्नोदकादिभिर्मनुष्यानिति ज्ञातव्यं यथोदयं विभवानुसारतः
तेष्वीश्वरदृष्टिं विधत्ते मद्रूपाणीति आवश्यकं कर्मनुक्त्वा शास्त्रानुसारं धर्ममाह यदृच्छयायाच्यमविना उपार्जितेन
वा शुक्लेन स्ववृत्त्या लब्धेन शुद्धेन धनेन वा भृत्यान् पोष्यान् गृहस्थस्यापि निवृत्तिनिष्ठामेवाह कुटुंबेष्विति त्रि

वेदाध्यायस्वधास्वाहाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयं देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन्वहं यजेत् ४९ यदृच्छयोपपन्नेन
शुक्लेनोपार्जितेन वा धनेनापीडयन्भृत्यान्न्यायेनैवाहरेत्क्रतून् ५० कुटुंबेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत्कुटुंब्यपि
विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ५१ पुत्रदाराप्तबंधूनां संगमः पांथसंगमः अनुदेहं वियंत्येते
स्वप्नो निद्रानुगो यथा ५२ इत्थं परिमृशन्मुक्तो गृहेष्वतिथिवद्वसन् न गृहैरनुबध्येत निर्ममो निरहंकृतः ५३ कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्ट्वा मामेव भक्तिमान् तिष्ठेद्वनं वोपविशेत्प्रजावान्वा परिव्रजेत् ५४

भिः न प्रमाद्येत् ईश्वरनिष्ठायां न प्रमत्तो भवेत् ननु दृष्टादृष्टार्थकर्मासक्तं कथमप्रमादः ५० विचारेणेत्याह वि स्प१
पश्चिदिति तत्रापि दृष्टेष्वासक्तेरधिकत्वात्तेषां नश्वरतां प्रपंचयति पुत्रादीनामेकत्र संगमः पांथानां प्रपातानां
संगम इव तत्र हेतुः अनुदेहं प्रतिदेहं प्रतिदेहमेते वियंति निद्रानुवर्ती स्वप्नो निद्रापायेन यथेति अतिथिवत्
उदासीनः अस्याप्याश्रमविकल्पमाह कर्मभिरिति गृहाश्रम एव तिष्ठेत् यदि प्रजावान् तर्हि प्रव्रजेद्वा ५४ ॥

तत्राविरक्तस्य कृत्यमाह। यदेति। जातो वेपथुः कंपो देहे यस्य सः ११ विरक्तं प्रत्याह। यदेति। तत्रादौ कृत्यमाह द्वाभ्यामिति। यथोपदेशं श्राद्धाष्टकापूर्वकं प्राजापत्येष्ट्याभिसृष्टाः। स्वप्राणे। आत्मनि। संन्यसेत्। द्वे भवंति। तानि त्रिगुणान्यासंन्यसेद्वैत्याणयेना ह॥ विप्रस्येति। केनाभिप्रायेण कुर्वंति। तमाह। अयमिति। परंपरं ब्रह्म एवं प्रव्रजितस्य धर्मानाह। बिभृयाच्चेदिति। परं कौपी नोऽन्यत्स्थासी यदि धारयितुमिच्छति। नोहि कौपीनमाच्छादयते यावता तावन्मात्रं धारयेदित्यर्थः। त्यक्तं प्रैषोच्चारात्पूर्वमेव

यदासौ। नियमोऽकल्पो जरयाजातवेपथुः। आत्मन्यग्नीन्समारोप्य मच्चित्तोऽग्निं समाविशेत् ११ यदा कर्मविपाकेषु निरयात्मसु विरागो जायते सम्यक् न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्ततः १२ ईष्ट्वा यथोपदेशं मां दत्वा सर्वस्वमृत्विजे॥ अग्नीन्स्वप्राण आवेश्य निरपेक्षः परिव्रजेत् १३ विप्रस्य वै संन्यसतो देवा दारादिरूपिणः विघ्नान्कुर्वन्त्ययं ह्यस्मानाक्रम्य समियात्परं १४ बिभृयाच्चेन्मुनिर्वासः कौपीनाच्छादनं परं त्यक्तं न दंडपात्राभ्यामन्यत्किंचि दनापदि १५ दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलं सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् १६ मौनानीहानिलायामा दंडा वाग्देहचेतसां नह्येते यस्य संत्यंग वेणुभिर्न भवेद्यतिः १७

अतोऽन्यत्किंचिदापि न बिभृयात्। दंडपात्राभ्यामित्यावश्यक जलपानाद्यर्थं। वस्त्रादेरुपलक्षणं। मनःपूतं मनसा सम्यग्विचार्य यच्छुद्धं तदाचरेत् मौनं वाचो दंडः। अनीहा काम्यकर्मत्यागो देहस्य प्राणायामश्चेतसः। एते त्रयो दंडो हि यस्य न संति। अंग हे उद्धव। अंगे धृतैर्वेणुभिरिति वा॥ १७ श्री

उलूखलेन । अश्मना वा कुट्टयतीति । तथा दंता एवोलूखलं यस्य सः तथा । संचिनुयात् । आहरेत् । अन्यया । कालांतरे । आहृतं । नदद्यात् ।
नाश्नीयात् । लब्धेन वेगेन । अन्यथे पुराणं तु परित्यजेत् । इति नारदोक्तेः । कालनोदितान् । आग्रायणादीन् । किंच । अग्निहोत्रमिति ॥
मुनेश्च नैगमैः । वेदवादिभिः । आम्नातानि कथितानि । अस्य निष्कामस्य फलमाह । एवमिति । धमनिभिः सिराभिः संततः व्या
प्तः । अथवा सुमतिभिः शांतरूपः यावज्जीवं कृतेन तपसा शुद्धात्मा सद्य ऋषिलोकं महर्लोकादिक्रमेणायं भावः । अंतःक
रणशुद्धिभक्तिद्वारा ज्ञानवान् मुच्यते अग्निवद्धवना हुत्वा लोकेन क्रमेण मुच्यत इति ६

अग्निपक्वं समश्नीयात्कालपक्वमथापि वा उलूखलाश्मकुट्टो वा दंतोलूखल एव च ५ स्वयं संचिनुयात्स
र्वमात्मनो वृत्तिकारणं देशकालबलाभिज्ञो नादद्यादन्यदाहृतं ॥ ६ वन्यैश्चरुपुरोडाशान्निर्वपेत्कालनोदि
तान् नतु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनाश्रमी ७ अग्निहोत्रं च दर्शश्च पूर्णमासश्च पूर्ववत् चातुर्मास्या
नि च मुनेराम्नातानि च नैगमैः ८ एवं चीर्णेन तपसा मुनिर्धमनिसंततः मां तपोमयमाराध्य ऋषिलोका
दुपैति मां ९ यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णं तपो निःश्रेयसं महत् कामायाल्पीयसे युंज्याद्बालिशः कोपरस्ततः १०

तं सकामं निंदति ॥ यस्त्विति । निःश्रेयसं मोक्षफलं । अल्पीयसे । प्राविष्टचादन्यल्पमेव तस्मै । एवं यावज्जीवं वर्तमानस्य मोक्षः
इत्याशयभागावसाने तु महद्विरागेपि संन्यासाधिकारः यदि तु तत्रोऽर्वाक् स्वधर्मासक्तो भवेत् तदापि सम्यग्विरक्ता विरक्तो वा १०

पुराणीह ह्यादिमंति ग्रामास्तद्रहिताः व्रजा गोष्ठानि तान् सार्थान् यात्रिकजनसमूहान् यतः शिलवृत्त्या प्राप्तेन तदीयेनांधसा
अन्नेन शुद्धसत्वः सन् निवृत्तमोहः संसिध्यति मुच्यते २५ ननु भिक्षान्नं विहाय कपोतशिलान्ने प्रवृत्तिः स्यात् अत आ
ह नेति एतद्दृश्यमानं भिक्षान्नादि वस्तुतया न पश्येत् यतो विनश्यति अत इहामुत्र च लोके असक्तचित्तः सन् चिकीर्ष

पुरग्रामव्रजान् सार्थान् भिक्षार्थं प्रविशंश्चरेत् पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतीं महीं २४ वानप्रस्थाश्रम
पदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत् संसिध्यत्याश्वसंमोहः शुद्धसत्वः शिलांधसा २५ नैतद्वस्तुतया पश्येत् दृश्यमा
नं विनश्यति असक्तचित्तो विरमेदिहामुत्र चिकीर्षितात् २६ यदेतदात्मनि जगन्मनोवाक्प्राणसंभृतम् स
र्वं मायेति तर्केण स्वस्थस्त्यक्त्वा न तत्स्मरेत् २७

79

तात् तदर्थकृत्याद्विरमेत् ननु तथापि यावद्विनाशं सुखहेतुत्वान्नाप्तिं तावतः कुतो विरागः स्यादत आह यदेतदिति॥
एतज्जगत् ममतास्पदं मनोवाक्प्राणैः संभृतं संहितमहंकारास्पदं शरीरं च सर्वं तज्जन्यं सुखं च आत्मनि मायामात्रमि
ति तर्केण स्वप्नादिदृष्टांतेन त्यक्त्वा स्वस्थ आत्मनिष्ठः सन् पुनः तन्न स्मरेत् न चिंतयेत् २७

चतुर्ष्विति ब्राह्मणेष्वेव वृत्तिभेदेन चतुर्विधेषु पूर्वपूर्वासंभवे वा विगर्ह्यान् अभिशस्तपतितान् असंकॢप्तान् अत्रा यं लाभो भविष्यतीति पूर्वमनुद्दिष्टान् बहिर्ग्रामात् पावितं प्रोक्षणादिभिः शोधितं विभज्य विष्णुब्रह्मार्कभूतेभ्यः ॥ अशेषमित्यधिकारुण्यं निरस्तं पाचितमिति पाठे माधुकरेण याचितमन्नं चेत् तर्हि विभज्य भुंजीत नत्वयाचि

चतुर्षु भिक्षां वर्णेषु विगर्ह्यान्वर्जयंश्चरेत् सप्तागारानसंकॢप्तांस्तुष्येल्लब्धेन तावता १८ बहिर्जलाशयं गत्वा तत्रोपस्पृश्य वाग्यतः विभज्य पावितं शेषं भुंजीताशेषमाहृतं १९ एकश्चरेन्महीमेतां निःसंगः संयतेंद्रियः आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान्समदर्शनः २० विविक्तक्षेमशरणो मद्भावविमलाशयः आत्मानं चिंतयेदेकमभेदेन मया मुनिः २१ अन्वीक्षेतात्मनो बंधं मोक्षं च ज्ञाननिष्ठया बंध इंद्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संयमः २२ तस्मान्नियम्य षड्वर्गं मद्भावेन चरेन्मुनिः विरक्तः क्षुद्रकामेभ्यो लब्ध्वात्मनि सुखं महत् २३

तभैक्ष्यचतुष्टयमित्यर्थः माधुकरे तु नैवेद्यं भैक्ष्यनाम्ना विद्यते नैवेद्यकं द्विपेदप्सु त्रितयं भौतिकं वदेदिति स्मृतेः यद्वा तदानीं केनापि याचितं चेत् तन्मध्ये तस्मै किंचिद्विभज्य दत्त्वेत्यर्थः किंच एकश्चरेदिति आत्मन्येव क्रीडा कौतुकं यस्य सः आत्मन्येव चरतः संतुष्टः आत्मवान् धीरः विविक्तं विजनं क्षेमं निर्भयं शरणं स्थानं यस्य सः मयि भावेन विमल आशयो यस्य सः बंधं मोक्षं च केन बंधः केन वा मोक्ष इति तदाह बंध इति २२

दैवतंत्रितं दैवाधीनं यतः अलं तर्हि भिक्षाप्रयत्नेनापि तत्राह आहारमात्रार्थं समीहेतैव यतस्तस्य प्राणधारणं यु
क्तं सम्यक्कार्यं तेन प्राणधारणेन तत्त्वं विचार्यते किं तेनापि तदाह तद्विज्ञायेति तर्हि किं मृष्टान्नादिकमग्राह्यमे
व केनैवमुक्तमित्याह ३४ यदृच्छयेति यथाहमीश्वरो लीलया चरामि तथाज्ञानी ज्ञाननिष्ठः अनासक्तः कुर्य्या

अलब्ध्वा न विषीदेत कविः काले कालेऽन्नं क्वचित् लब्ध्वा न हृष्येद्धृतिमानुभयं दैवतंत्रितं ३४ आहारार्थं समीहेत
युक्तं तत्प्राणधारणं तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्यते ३५ यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतापरं तथा वास
स्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः ३६ शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत् अन्यांश्च नियमान् ज्ञानी यथाहं ली
लयेश्वरः ३७ न हि तस्य विकल्पाख्या या च मद्वीक्षया हता आदेहान्तात् क्वचित् ख्यातिस्ततः संपद्यते मया ३८ दुः
खोदर्केषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरुं मुनिमुपव्रजेत् ३९

त् ननु विधिकिंकरत्वेन तस्य ज्ञाननिष्ठाविरोधादित्यर्थः कुतो विधिकिंकरत्वाभावस्तस्य तत्राह ३७ न हि तस्य विकल्पाख्या भे
दप्रतीतिः ननु सा सत्यं यावासीत् सापि मद्वीक्षया ज्ञानेन हता ननु न हता पुनर्दृश्यमानत्वात् तत्राह आदेहान्तात् क्वचि
द्बाधितैव ख्यातिर्भवति तदेवं विरक्तस्य परोक्षज्ञानवतः संन्यासं तदुत्कर्षं चोक्त्वा केवलवैराग्यवन्तं विविदिषुं प्रत्याह ३८ दुःखो
दर्केष्विति न जिज्ञासितो मद्धर्मो मत्प्राप्तिसाधनोपायो येन सः ३९

एवं बहूदकादिधर्मानुक्त्वा परमहंसधर्मानाह ज्ञाननिष्ठ इति सार्द्धैर्दशभिः वहिर्विरक्तो मुमुक्षुः स न योऽज्ञाननिष्ठो वा मो
क्षेऽप्यनपेक्षो मद्भक्तो वा सलिंगान् त्रिदंडादिसहितान् आश्रमान् धर्मान् त्यक्त्वा तदाशंकां त्यक्त्वा यथोचितं धर्मं च
रेदित्यर्थः न पुनरत्यंतं तत्त्याग एव विवक्षितः पुनर्धर्मविधानात् अक्रियस्योत्तराध्याये वक्ष्यमाणत्वाच्च तर्हि पूर्व
स्मात्को विशेषः तमाह अविधिगोचरः विधिकिंकरो न स्यादिति एतदेव स्फुटीकरिष्यति शौचमाचमनं स्नानं न
तु चोदनया चरेत् इत्यादिना कथं चरेत् तदाह बुधः विवेकवानपि बालकवत् मानावमानविवेकशून्यः कुश
लः निपुणोऽपि जडवत् फलानुसंधानाभावेन विद्वानपि उन्मत्तवत् लोकरंजनाभावेन नैगमः वेदार्थनि

ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः २८ बुधो बालकवत्क्री
डेत्कुशलो जडवच्चरेत् वदेदुन्मत्तवद्विद्वान् गोचर्यां नैगमश्चरेत् २९ वेदवादरतो न स्यान्न पाषंडी न हैतुकः
शुष्कवादविवादे न कंचित्पक्षं समाश्रयेत् ३० नोद्विजेत जनाद्धीरो जनं चोद्वेजयेन्न तु अतिवादांस्तिति
क्षेत नावमन्येत कंचन ३१ देहमुद्दिश्य पशुवद्वैरं कुर्यान्न केनचित् ३२ एक एव परो ह्यात्मा भूतेष्वात्मन्यव
स्थितः यथेंदुरुदपात्रेषु भूतान्येकात्मकानि च ३३

ष्ठोऽपि गोचर्यां अनियताचारमिव वेदवादरतः कर्मकांडव्याख्यानादिनिष्ठः हैतुकः केवलतर्कनिष्ठः शुष्कवादं
निष्प्रयोजनगोष्ठ्यां यो विवादस्तस्मिन् अतिवादान् दुरुक्तान् आत्मदृष्ट्या तावद्वैरे कारणं नास्तीत्युक्तं एक एवेति देह
दृष्ट्यापि नास्तीत्याह भूतानि च देहा अपि कारणान्यपि एकात्मकानि ३३

एवं भक्त्या वर्णाश्रमधर्मफलमाह॥ इति मामिति॥ दृढां मद्भक्तिं विंदते। ततः किं प्राप्नोति तत्राह ४५ भक्त्येति। महेश्वरत्वे हेतुः॥
सर्वोत्पत्त्यप्ययं सर्वस्योत्पत्त्यप्ययौ यस्मात्॥ अत एव तत्कारणं मां ब्रह्मस्वरूपं वैकुंठनिवासिनं यद्वा ब्रह्मणो वेद
स्य कारणं मां उपयाति सामीप्येन प्राप्नोति। तत्र कोसौ मुक्त एवेत्याह ४६ इतीति। एवं भक्तेन स्वधर्मेण निर्णिक्तं शुद्धं सत्वं य
स्य सः अत एव निर्ज्ञाता मम गतिरैश्वर्यं येन सः

इति मांयः स्वधर्मेण भजेन्नित्यमनन्यभाक् सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विंदते दृढां ४५ भक्त्योद्धवानपायिन्या
सर्वलोकमहेश्वरं सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः ४६ इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्वो निर्ज्ञातमद्गतिः॥
ज्ञानविज्ञानसंपन्नो न चिरात्समुपैति मां ४७ वर्णाश्रमवतां धर्म एष आचारलक्षणः [stain] स एव मद्भक्ति
युतो निःश्रेयसकरः परः ४८ एतत्तेभिहितं साधो भवान्पृच्छति यच्च मां यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समिया
त्परं ४९ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे अष्टादशोध्यायः॥१८

उक्तमर्थं संक्षिप्याह॥ य एष आचारलक्षणः पितृलोकप्राप्तिफलः मद्भक्तियुतः मदर्पणेन कृतः प्रकरणार्थमुपसंहरति॥४८
एतत्तेभिहितं॥ यथा भक्तो भूत्वा मां परं संप्राप्नुयादिति। ४९ ॥इति एकादशे अष्टादशः॥१८॥ श्रीभगवानुवाच॥श्री

मामेवमद्दृष्ट्यैवगुरुं परिचरेत् ततःपरमेकस्मिन्नेदृढ्याद्धि धर्मैर्विर्त्तेत इति भावः अनधिकारिणः संन्यासं निंदति। द्वाभ्यां। यस्त्विति।
प्रचंडोऽन्यायप्रवृत्त इंद्रियसारथिर्बुद्धिर्यस्य सः ४१ सुरानन्यांश्चात्मानं चात्मस्थं मां च निन्हुते प्रतारयति। नि

तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावाननसूयकः यावद्ब्रह्म विजानीयान्मामेव गुरुमादृतः ४० यस्त्वसंयतषड्व
र्गः प्रचंडेंद्रियसारथिः ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति ४१ सुरानात्मानमात्मस्थं निन्हुते मां च धर्म
हा अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ४२ भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा तप ईक्षा वनौकसः गृहि
णो भूतरक्षेज्या द्विजस्याचार्यसेवनं ४३ ब्रह्मचर्यं तपः शौचं संतोषो भूतसौहृदं गृहस्थस्याप्यृतौ ग
न्तुः सर्वेषां मदुपासनं ४४

न्हव फलमाह।। अस्मादिति। चतुर्णां प्रधानधर्मानाह ४२ भिक्षोरिति।। अन्यान्धर्मान्काश्चिद्गृहस्थेऽप्यतिदिशा
ति ४३ ब्रह्मचर्यमिति। शौचं रागादिराहित्यं तस्य ब्रह्मचर्यस्य प्रकारमाह। ऋतौ गंतुरिति।। ४४ श्रीमते रामनुजाय ४

तस्य प्रत्ययार्थं पूर्वेषां संमतमाह ज्ञानेति मामेव संसिद्धिं प्राप्ताः ६ तदेव ज्ञानं संक्षेपतउपदिशति त्वयीति त्रिविधः आध्यात्मिकादिविकारः देहादिः सा मायानतुपरमार्थः यद्यस्मात् अंतरामध्ये एवापतति रज्जौ सर्पमालादिवत् नाद्यपवर्गयोः नत्वादावंते चास्ति अतः यद्यदा अस्य विकारस्यामीजन्मादयः स्युः तदा तस्य तवाधिष्ठानभूतस्य किं न किंचिदित्यर्थः तस्यापिवस्तुतो न संति तस्यासत्वादित्याह आद्यंतयोरिति असतः सर्पादेः आद्यंतयोर्यदस्ति रज्ज्वादि तदेव मध्ये विनतु सर्पादि तद्वदयं विकारो नास्तीत्यर्थः यद्वा आद्यंतयोर्मदस्ति तन्मध्येप्यस्त्येव नतस्य जन्मादयः संति अतस्त्व

ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मामिष्ट्वात्मानमात्मनि सर्वयज्ञपतिं मां वै संसिद्धिं मुनयोऽगमन् ६ त्वय्युद्धवाश्रयति यस्त्रिविधो विकारो मायांतरापतति नाद्यपवर्गयोर्यत् जन्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किं स्युराद्यंतयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्ये ७ उद्धव उवाच ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतं पुराणं आख्याहि विश्वेश्वर विश्वमूर्ते त्वद्भक्तियोगं च महद्विमृग्यं ८ तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे संतप्यमानस्य भवाध्वनीश पश्यामि नान्यच्छरणं तवांघ्रिद्वंद्वातपत्राद् अमृताभिवर्षात् ९

निर्विकारं ब्रह्मेति ७ ज्ञानादेर्विशेषजिज्ञासुः पृच्छति ज्ञानमिति विशुद्धमेतत् ज्ञानं विपुलं निश्चितं यथा भवति तथा कथयेति महद्भिर्ब्रह्मादिभिर्विमृग्यं ८ महद्भिस्सम्यमभिनयेनाह तापत्रयेणाभिहतस्य अतः संतप्यमानस्य अंघ्रिद्वंद्वमेवातपत्रं तस्मात् नकेवलमातपत्रात् किंतु अमृतमप्यभितो बर्षतियत् तस्मात् ९

ज्ञानादेर्निर्णयः एवं कृतो यावाश्रमधर्मतः एकोनविंशतितमे ज्ञानादेस्त्यागउच्यते १ तदेवं तर्कतो बाधितोपि देहादिप्रपंचो या
वदपरोक्षानुभवेन दिङ्मोहादिरिव न लीयते तावन्न तज्ज्ञानाभ्यासस्ततो मुक्तिरित्युक्तं आदेहांतात्क्वचित्ख्यातिः ततः संप
द्यतेयमेत्यादिना यस्य त्वपरोक्षानुभवेन प्रपंचो लीनप्रायस्तस्य न किंचित्कृत्यमस्तीत्याह य इति विद्या अनुभवस्तत्प
र्यंतेन श्रुतेन संपन्नः अत एव आत्मवान् प्राप्तात्मतत्त्वः नानुमानिकः केवलपरोक्षज्ञानवान्न भवति अनकारपाठे प्राक्
श्रुत्यनुकूलतर्कतो निर्णीतार्थ इत्यर्थः स इदं द्वैतं तन्निवृत्तिसाधनं च मयि मायामात्रमिति ज्ञात्वा ज्ञानं च तत्साधनं संन्य
सेत् अयमेव विद्वत्संन्यासो नाम अत्र हेतुमाह ज्ञानिनस्त्विति यस्मादहमेव तस्येष्टः अपेक्षितः स्वार्थः फलं हेतुः तत्साध

श्रीभगवानुवाच॥ यो विद्याश्रुतसंपन्न आत्मवान्नानुमानिकः मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् १ ज्ञानि
नस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च संमतः स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योर्थो मदृते प्रियः २ ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदु
र्मम ज्ञानी प्रियतमोतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति मां ३ तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि च नालं कुर्वंति तां सिद्धिं या ज्ञान
कलया कृता ४ तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज मां भक्तिभावितः ५ श्री॥

नं च संमतः स्वर्गोभ्युदयश्च अपवर्गः संसारनिवृत्तिश्च अतस्तस्य न प्रार्थ्यं कृत्यं वा किंचिदस्तीत्यर्थः अत्र विद्वद
नुभवं प्रमाणयति ज्ञानेति यथोक्तं ज्ञानिनमभिनंदति ज्ञानीति यतोसौ ज्ञानेन मां धारयति ३ तस्य ज्ञानं स्तौति तप
इति अलं अत्यर्थं ज्ञानस्य कलया लेशेन ४ ज्ञानेन सहितं तत्त्वं यतो यथा भवति तथा स्वात्मानं ज्ञात्वा तत्संपन्नः॥
सन्मामेव भज अन्यत्सर्वं त्यजेत्यर्थः ५

विज्ञानमाह एतदेवेति एको कार्द्वेन । यत् । यदा येनैकेनानुगतानेकात्मकात्मावान् पूर्वमेवैक्षेत तान् । तथा पूर्वयक्तोहे
न्त । केन्तु तदेकं परमेकारणं प्रलैव । तदा एतदेव विज्ञानमुच्यते १५ एतदुक्तं भवति परोक्षज्ञानेनापरोक्षभूमस्य हिस्थोऽहा
दिक्षिव निवृत्तभावात्तदा जगत्प्रपञ्चमात्मनः पृथक्सदिति न मन्यते । अपरोक्षज्ञानेन तु बाधितमेव जीवन्मुक्तः सं
स्कारशेषं पश्यति न तु परं न पश्यति च ॥ अतः परोक्षापरोक्षज्ञाने ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यामुच्येते इति । एकेन सर्वकार्याणि
मनुगतं कारणं कारणान्तरमपृथग्लक्षणं पश्यति । सोऽर्द्धेन तत्र यदि तु । कदाचित्तं दृशं जगत्तत्तो विरज्येत तथिरक्तोभ

83

एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् स्थित्युत्पत्त्यप्ययान्पश्येद्भावानां त्रिगुणात्मनाम् १५ आदा
वन्ते च मध्ये च सृज्यात्सृज्यं यदन्वियात् पुनस्तत्प्रतिसंक्रामे यच्छिष्येत तदेव सत् १६

वती त्यर्थः जगदित्यादि । नन्वेतेषां भावानां उत्पत्त्यादयो न स्युः नादि कारणस्यैकस्याभावादेकात्मता मिथ्यात्वं च न स्यात् अत
स्तेषां उत्पत्त्यादीन्दर्शयति स्थितीति त्रिगुणात्मनां सावयवानामित्यर्थः विमता भावा उत्पत्त्यादिमन्तः सावयवत्वात् घटादि
वदिति परस्य तन्त्रमाह आदौ उत्पत्तौ अन्ते परिणामं तदापत्तौ च कारणत्वेन मध्ये चाश्रयत्वेन सृज्यात्सृज्यं कार्यात्कार्यान्तरं प्रति
पद्यमानं यदन्वियात् प्रत्यगच्छत् तत्प्रतिसंक्रामे तेषां प्रलये च यद्विशिष्येत तदेव सदिति परस्परेदित्यर्थः १६ श्रीमते रामानुजाय

प्रति कृपामुत्पादयन्नाह। दृष्ट्वेति। अस्मिन् बिले संसारकूपे पतितं। तत्र च कालाहिना दष्टं। एवमपि क्षुद्रसुखेष्वेवउरुत
र्षः तृष्णा यस्य तं। दह्यमानः कथं समुद्धरामि इति चेत्तत्राह। अपवर्ग्यैः अपवर्गबोधकैः वागमृतैः आसिंचेति १० तद्धि व्यासा
द्यैः विद्वत्सभायां निर्णीतमहं वक्ष्यामीत्याह। इत्थमिति ११ ज्ञानादिभिरुपबृंहितान्। तत्सहितानित्यर्थः तत्र ज्ञानं कथयति

दृष्ट्वा जनं संपतितं बिलेऽस्मिन् कालाहिना क्षुद्रसुखोरुतर्षं समुद्धरैनं कृपयापवर्ग्यैर्वचोभिरासिंच महानुभाव १०
श्रीभगवानुवाच॥ इत्थमेतत्पुरा राजा भीष्मं धर्मभृतां वरं अजातशत्रुः पप्रच्छ सर्वेषां नोऽनुशृण्वतां ११ निवृ
त्ते भारते युद्धे सुहृन्निधनविह्वलः श्रुत्वा धर्मान्बहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत तानहं तेऽभिधास्यामि देवव्र
तमुखाच्छ्रुतान् ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान् नवैकादश पंच त्रीन्भावान्भूतेषु येन वै ई
क्षेताथैकमप्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितम् १४

ति। नवेति। प्रकृतिपुरुषमहदहंकारपंचतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पंचमहाभूतानि त्रयो गुणाः एतान्भावानष्टा
विंशतितत्वानि भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कार्येषु अनुगतानि। येन ज्ञानेनेक्षेत। अथ एषु भिन्नेषु एकं परमात्म
तत्वं अनुगतं येनेक्षेत। कार्यकारणात्मकं जगत्पूर्वं परं कारणात्मकमेव तत् न तु ततः पृथगिति। येन पश्येत्तज्ज्ञानं

ऽङ्गचेष्टा लौकिकी क्रिया वचसा लौकिकेनापि मद्गुणानामीरणं कथनं २२ मदर्थेमज्जनार्थं तत्र हिरोधिनोऽर्थस्य
परित्यागः भोगस्य तत्साधनस्य चन्दनादेः सुखस्य पुत्रोपलालनादेः २३ इष्टादि वैदिकं पत्कर्म तदपि मदर्थं कृतं
भक्तेः कारणमित्यर्थः २४ भक्तिं प्रमलक्षणां जायते अस्य भक्तस्य अन्यः कोऽर्थः साधनरूपस्साध्यरूपो वावशिष्यं
ते सर्वोऽपि स्वत एव भवतीत्यर्थः किं बहुना चित्तमेवात्र बहिर्निष्ठमर्थानर्थयोः कारणं तदेवाह यदात्मनीति द्वाभ्यां

84

मदर्थेऽङ्गचेष्टा च वचसा मद्गुणेरणं मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनं २२ मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोग।
स्य च सुखस्य च इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद्व्रतं तपः २३ एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनां मयि संजा
यते भक्तिः को न्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते २४ यदात्मन्यर्पितं चित्तं शान्तं सत्वोपबृंहितं धर्मं ज्ञानं स वैराग्यमै
श्वर्यं चाभिपद्यते २५ यदर्पितं तद्विकल्पे इन्द्रियैः परिधावति रजस्वलं चासन्निष्ठं चित्तं विद्धि विपर्ययं
॥२६ धर्मो मद्भक्तिकृत्प्रोक्तो ज्ञानं चैकात्म्यदर्शनं गुणेष्वसंगो वैराग्यमैश्वर्यं चाणिमादयः २७ श्रीरामः

यदा आत्मनि मय्यीश्वरे चित्तमर्पितं तदा पुमान्धर्मादीन्प्राप्नोत्येव २५ एतदेव व्यतिरेकेणाह यदीति यद्यदत्तच्चित्तं
विकल्पे देहगृहादावर्पितं सत्परिधावति तदाधिकं रजस्वलमसन्निष्ठं च भवति तत्तश्च विपर्ययं अधर्मादि
कं विद्धि स्वाभिप्रेतान्धर्मादीन्व्याचष्टे धर्मो मद्भक्तिकृत् यतः स एव प्रोक्तः प्रकृष्टमुक्तः शास्त्रेषु २७

वैराग्यमाह श्रुतिरिति द्वाभ्यां श्रुतिः नेह नानास्ति किंचनेत्यादि प्रत्यक्षं पटादिकार्यं तन्त्वादिव्यतिरेकेण न दृश्य।
ते चैतन्यव्यतिरेकेण च न किंचिद्दृश्यत इति ऐतिह्यं महाजनप्रसिद्धिः अनुमानं विमतं मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्ति
रजतवत् इत्यादि एवं प्रमाणचतुष्टये एतेष्वनवस्थानात् एतैर्बाधितत्वात् स एव सर्वानुगतं सत्यमात्मतत्त्वं

श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयं प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्स विरज्यते १७ कर्म्मणां परिणामित्वा।
दाविरिंच्यादमंगलं विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् १८ भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय तेनघ
पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परं १९ श्रद्धामृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्त्तनं परिनिष्ठा च पू
जायां स्तुतिभिः स्तवनं मम २० आदरः परिचर्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनं मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः २१

प्रपञ्चविकल्पस्य च मिथ्यात्वं ज्ञातो विरज्यते विरक्तो भवतीत्यर्थः १७ न च वेदोक्तस्वर्गादिसुखाशया न विरज्य
तेत्याह कर्म्मणामिति आविरिंच्यात् ब्रह्मलोकपर्यन्तं अदृष्टमपि सुखममंगलं दुःखरूपं नश्वरं च पश्येत् १८
भक्तियोगः एवमुक्त एव तथापि तस्मिन् प्रीतिं प्राप्नुवते तुभ्यं पुनश्च कथयिष्यामि १९ श्रद्धा श्रवणादरः शश्वदि
ति सर्वत्रानुषज्यते मदनुकीर्त्तनं श्रवणानन्तरं मत्कथाव्याख्यानमित्यर्थः २१

मुमुक्षोरुपादेयान्शमादीन्हेयांश्च दुःखादीन् सहजानप्रसिद्धान्बोधयितुं ज्ञानानाह । शम इत्यादिनायायतः समाप्तिपर्यन्ते नैव तद्वि
वरीत्या । प्रश्नमाह येषु प्रश्नेषु यः शमो मन्निष्ठता बुद्धेः न तु शान्तिमात्रं दम इन्द्रियसंयमः न चौरादिदमनं तितिक्षा विहितदुः
खस्यासंमर्षः सहनं न भारादेः जिह्वोपस्थयोर्जयः वेगधारणं धृतिः न तु नु द्वेगमात्रं ३६ दण्डो भूतद्रोहः तस्य त्यागो दानं । न ध
नार्पणं कामत्यागः भोगापेक्षा तपः न कृच्छ्रादि । स्वभावो वासना तस्या जयः प्रतिबन्धः शौर्यं न विक्रान्तिः । समं ब्रह्म तस्य दर्शनमा
लोचनं । सत्यविषयत्वात्सत्यं न यथार्थभाषणमात्रं । ऋतं च सूनृता सत्या प्रिया च वाक् एवं ऋतसत्ययोः स्फुट एव
विवेकः क्रमप्राप्तं त्यागं व्याख्यास्यन्मध्ये ततो भेदेन शौचं व्याचष्टे

शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियसंयमः । तितिक्षा दुःखसंमर्षो जिह्वोपस्थजयो धृतिः ३६ दण्डन्यासः परं दानं काम
त्यागस्तपः स्मृतम् स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं च समदर्शनं ३७ ऋतं च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तिता ।
कर्मस्वसंगमः शौचं त्यागः संन्यास उच्यते ३८ धर्म इष्टं धनं नृणां यज्ञोऽहं भगवत्तमः दक्षिणा ज्ञानसंदेशः प्रा
णायामः परं बलं ३९

तस्यापि मलस्य त्यागरूपत्वेन त्यागाद्भेदप्रतीतेः कर्मस्वप्रसंगमः प्रनाशाकिः शौचं त्यागस्तु संन्यास इति तयोर्भेदः । धर्मः नृणां
इष्टं धनं धर्मः न पश्वादिः सा च यज्ञो भगवत्तमः परमेश्वरोऽहमेव यज्ञः न हु ध्यायज्ञो नुष्ठेयः न क्रियाबुद्ध्या तार्थः यज्ञार्थं दानं द
क्षिणा सा च ज्ञानोपदेशः न हिरण्यादिदानं तेन हि यज्ञरूपो विष्णुः प्राणापानेन्द्रियदमनं बलं । न तु श्रमनोदमनहेतुत्वात्प्राणाया
म इति । इह लोक प्रसिद्धैवाभिमता ॥ ३९ ८५

85

धर्मादीनां महाजनप्रसिद्धानामन्यथा व्याख्यानं त्वधर्मादिरूपविसंख्यातः स्वरूपतो वा किं चिह्नं लक्षणं स्यादिति संभावनयात
द्विशेषजिज्ञासुः पृच्छति। यमः कतिविधः इत्यादि। अन्याहिंसादीनां च किं पर इति विद्यादीनां विशेषणं। श्रीमंडलं प्रशान्त स्थानपीन।
विपरीतान् प्रशंसादीन्। यमनियमानाह॥ अहिंसेति त्रिभिः अस्तेयं मनसापि परस्वाग्रहणं आस्तिक्यं धर्मे विश्वासः शौचं द्वि
धा मान्तरं चेति द्वयं॥ एते द्वादश नियमाः श्रद्धा धर्मादरः उभयोः श्लोकयोर्यथाक्रमं ताः

श्रीउद्धवउवाच॥ यमः कतिविधः प्रोक्तो नियमो वारिकर्षण कः शमः को दमः कृष्ण का तितिक्षा धृतिः प्रभो: २८
किं दानं किं तपः शौर्यं किं सत्यमृतमुच्यते कस्त्यागः किं धनं चेष्टं को यज्ञः का च दक्षिणा २९ पुंसः किंस्विद्बलं
श्रीमन्भगो लाभश्च केशव का विद्या ह्रीः परा का श्रीः किं सुखं दुःखमेव च ३० कः पंडितः कश्च मूर्खः कः पंथाः
उत्पथश्च कः कः स्वर्गो नरकः कः स्वित्को बंधुरुत किं गृहं ३१ क आढ्यः को दरिद्रो वा कृपणः कः क ईश्वरः एता
न्प्रश्नान्मम ब्रूहि विपरीतांश्च सत्पते ३२ ॥श्रीभगवानुवाच॥ अहिंसा सत्यमस्तेयमसंगो ह्रीरसंचयः आस्ति
क्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमाभयं ३३॥ शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धातिथ्यं मदर्चनं तीर्थाटनं परार्थेहा तुष्टिरा
चार्यसेवनं ३४ एते यमाः सनियमा उभयोर्द्वादश स्मृताः पुंसामुपासितास्तात यथाकामं दुहंति हि ३५

तेयमा। नियमाश्च। यद्वा उभयोः प्रवृत्तनिवृत्तयोः मुमुक्षोर्यमा मुख्याः सकामस्य नियमा मुख्याः स्मृताः इत्यर्थः। एतत्फलमाह॥
हि यस्मात् उपासिताः सेविताः सन्तः पुंसां प्रवृत्तानां निवृत्तानां यथा कामं। कामनानुसारेण मोक्षं भुक्तिं च दुहंतीति ३५

श्री·भा·ए·टी·
८६

तमसउन्नाहउद्रेकः सनरकः नतामिश्रादिः गुरुरेवबंधुर्नभ्रात्रादिःसखाहमेव यथाहंजगद्गुरुः एकएवपरोबंधुर्विष
मेसमुपस्थिते: गुरुःसकलधर्मात्मायत्रात्तौकिंचनगोहरिरिति समाधनभोगायतनंगृहं तच्चमानुष्यंमानुषत्वं यच्छरी
रमिवनहर्म्यादि गुणैःसंपन्नआढ्यउच्यतेनधनी असंतुष्टोयःसदरिद्रः ननिस्वः योजितेंद्रियःसकृपणःशोच्यःनदी
नः विषयेष्वनासक्तधीर्यः सईशःस्वतंत्रः नराजादिः गुणासंगः गुणेषुसंगोयस्यसः विपर्ययः अनीशः एतच्चशमा
दिविपर्ययोपलक्षणार्थं उपसंहरति एतइति साधुमोक्षोपयोगितया एतच्चसर्वंगुणदोषयोर्विविकायोक्वेनष्टर

86

नरकस्तमउन्नाहोबंधुर्गुरुरहंसखे गृहंशरीरंमानुष्यंगुणाढ्योह्याढ्यउच्यते ४३ दरिद्रोयस्त्वसंतुष्टः कृपणो
योऽजितेंद्रियः गुणेष्वसक्तधीरीशोगुणसंगोविप[र्य]र्ययः एतउद्धवसंप्रश्नाःसर्वेसाधुनिरूपिताः ४५ किंवर्णि
तेनबहुनालक्षणंगुणदोषयोः गुणदोषदृशिर्दोषोगुणस्तूभयवर्जितः ४६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएको
दशस्कंधेएकोनविंशतितमोध्यायः॥ ॥१९॥ ॥

मितितयोःसंक्षेपतोलक्षणमाह किंवहुनावर्णितेनगुणदोषयोर्लक्षणमेतावदेव तदाह गुणदोषयोर्दृशिर्द
र्शनंदोषः गुणस्तुतदुभयादर्शनवर्जितः स्वभावइति ४६ इत्येकादशेएकोनविंशतितमोध्यायः॥ ॥१९॥ ॥ ॥

तम·
८६

लाभंव्याचख्यासुः प्रथमंभगंततोभेदेनव्याचष्टे लोकेतयोरभेदप्रसिद्धेः भगोभाग्यंतच्चमेऐश्वरोभावोमदीयंऐश्वर्य
द्विषाङ्गुरूपमित्यर्थः उत्तमोलाभस्तुमद्भक्तिः नपुत्रादि विद्याचात्मनि प्रतीतस्यभेदस्यबाधः नाज्ञानं नुज्ञानमात्रं अक
र्मसु जुगुप्सा हेतुत्वदर्शनं ह्रीः नलज्जामात्रं गुणाएवश्रीर्मंडनं नकिरीटादि दुःखसुखयोरत्ययः अतिक्रमः अनन्नु
संधानं सुखं नभोगः विषयभोगापेक्षैवदुःखंनाग्निदाहादि बंधान्मोक्षंच यंवापोवेत्तिसपंडितः नविद्यामात्रं अ

भगोमऐश्वरोभावोलाभोमद्भक्तिरुत्तमः विद्यात्मनिभिदाबाधोजुगुप्साह्रीरकर्मसु ४० श्रीर्गुणानैरपेक्षाद्याःसु
खंदुःखसुखात्ययः दुःखंकामसुखापेक्षापंडितोबंधमोक्षवित् ४१ मूर्खोदेहाद्यहंबुद्धिःपंथामन्निगमःस्मृ
तः उत्पथश्चित्तविक्षेपःस्वर्गःसत्त्वगुणोदयः ४२

हंबुद्धिरित्युपलक्षणं देहगेहादिष्वहंममेत्यभिमानवान् मूर्खइत्यर्थः मन्निगमः मांनिगमयति प्रापयतियोनिवृत्ति
मार्गःसतुपंथाः सन्मार्गः नकंटकादिशून्यः चित्तविक्षेपः प्रवृत्तिमार्गः सउत्पथः कुमार्गः नतुचोराद्याकुलः सत्व
गुणस्योदयः उद्रेकः स्वर्गः नेंद्रादिलोकः ४२

तथापि प्रस्तुते किमायातं अत आह गुणदोषेति गुणदोषयोर्दृष्टिर्दोषः इति निराकृतत्वात् गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण तां विनानि षेधविधिलक्षणं कर्मकाण्डं तव वचः कथं तस्य वचोंतरेणानृणां निःश्रेयसकं च स्यात् तत्रापि श्रोतव्यो मंतव्य इत्यादि सा धनविधेनानुष्ठाया ब्रह्मज्ञानं वाचो विलापनं हि तदित्यादि निषेधस्य चावश्यकत्वादिति भावः यद्वा गुणदोषभिदा दृष्टिमंतरेण निषेधविधिलक्षणं तव वचो विनेति सामानाधिकरण्यमेवास्तु यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण नि षेधविधिलक्षणमपि वचः कथं तु तत्त्वमस्यादिवाक्यवत् निःश्रेयसपरं स्यात् सर्वस्य वेदस्य तत्परत्वांगीकारादि त्यर्थः १ ननु पितरो देवाश्च सर्वज्ञाः सत्यक्षतोह भूमनुष्येभ्यः कथयिष्यंतीनेत्याह पित्रादीनां सर्वेषामतत्त्वदृ

गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण वचस्तव निःश्रेयसं कथं नृणां निषेधविधिलक्षणं ३ पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्तवेश्वर श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थे साध्यसाधनयोरपि ४ गुणदोषभिदादृष्टिर्निगमात्तेन हि स्वतः निगमेनापवादश्च भिदाया इति ह भ्रमः ५

क्वरूपो वेद एव तु श्रेयः श्रेष्ठं चक्षुः प्रमापकं क्व अनुपलब्धेऽर्थे मोक्षे स्वर्गादौ च तथा साध्यसाधनयोः इदमस्य साधनं इदम स्य साधनमित्यत्रापि तदेवं गुणदोषदृष्ट्यभावे निःश्रेयसं न घटते ४ किंच शास्त्रेणैव विहितां भेददृष्टिं तस्मिन्नेव विष येऽशास्त्रं कथं निवर्तयेदित्याह ते निगमात्तव यदाज्ञारूपाद्वेदादेव न हि स्वतः यस्मादर्थप्राप्तत्वेन निवर्तेत हस्फुटं भ्रमो भवति ते निवर्तयेति शेषः ५

विनियोगत्रयं प्रोक्तं भक्तिज्ञानक्रियात्मकं गुणदोषव्यवस्थार्थमधिकारिविभागतः १ गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभय
वर्जित इत्युक्तं तदाक्षिपति विधिश्चेति पंचभिः विधिश्च प्रतिषेधश्चेश्वरस्य तव निगम आज्ञारूपो वेद स च वि
धेयानां निषिद्धानां च कर्मणां गुणदोषं पुण्यपापफलरूपमवेक्षते उत्तमाधमभावेन तदधिकारिणां वर्णानामाश्रमा
णां विकल्पभेदं च गुणदोषरूपमवेक्षते प्रतिलोमानुलोमजं च गुणदोषं तथैवावेक्षते १ प्रतिलोमजाः उत्तमव

श्रीउद्धव उवाच॥ विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो हीश्वरस्य ते अवेक्षतेऽरविंदाक्ष गुणं दोषं च कर्म्मणां १
वर्णाश्रमविकल्पं च प्रतिलोमानुलोमजं द्रव्यदेशवयःकालान्स्वर्गं नरकमेव च २

र्णासु स्त्रीषु हीनवर्णेभ्यः पुरुषेभ्यो जाताः सूतवैदेहकादयः अनुलोमजास्तूत्तमवर्णेभ्यः पुरुषेभ्यो हीन
वर्णासु स्त्रीषु जाताः मूर्धावसिक्ताम्बष्ठादयः तेषां च अस्तत्संतस्तुविज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजा इति गुण
दोषौ द्रव्यादीन्कर्महितान्स्वर्गं नरकं च तत्फलतया गुणदोषरूपमेवावेक्षते एतच्चोत्तराध्याये प्रपंचयिष्यते २

कर्मयोगिनो ज्ञानभक्तिभूमिकारोहप्रकारमाह। स्वधर्मस्थ इति ॥ अनाशीःकामः अफलकामः। अन्यन्निषिद्धं नरकपातहेतुं दै
वाद्विहितातिक्रमाद्वा निषिद्धाचरणाद्वा। अतः स्वधर्मस्थत्वान्निषिद्धवर्जनाच्च नरकं न याति। अफलकामत्वाच्च स्वर्गमपि
न यातीत्यर्थः। किंतु अस्मिँल्लोके अस्मिन्नेव देहे। अनघः निषिद्धत्यागी। अतः शुचिः निरस्तरागादिमलः। यदृच्छयेति केवलज्ञानादपि
भक्तेरुत्कृष्टतां द्योतयति। एतेन प्रकारेण ज्ञानभक्तिसाधनत्वान्नरदेहं स्तौति ११ स्वर्गिणोऽपीति निरयिणो नारकिणः। इष्टं तत्रैनो। ज्ञा
नं ज्ञानभक्ती ज्ञानभक्त्योः। तदुभयं स्वर्गिनारकिशरीरं। अतो नरः स्वर्गतिं नारकीं हित्वा नरदेहमिति दृष्टान्तः यद्वा ॥

स्वधर्मस्थो यजन्यज्ञैरनाशीःकाम उद्धव। न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् १० अस्मिँल्लोके वर्त्तमानः
स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः। ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छया ११ स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छन्ति लोकं निरयिणस्त
था। साधकं ज्ञानभक्तिभ्यामुभयं तदसाधकः १२ न नरः स्वर्गतिं कांक्षेन्नारकीं वा विचक्षणः। नेमं लोकं च कांक्षे
त देहावेशात्प्रमाद्यति १३ एतद्विद्वान्पुरा मृत्योरभवाय यतेत सः। अप्रमत्त इदं ज्ञात्वा मर्त्यमप्यर्थसिद्धिदम् १४

स्वर्गनरकसाधनकर्माणि न कुर्यादित्यर्थः। अस्मात्तु श्रेष्ठत्वात्पुनरपि मनुष्यो भवेयमिति अपि न कांक्षेत। यतो देहावेशा
द्देहाभिमानात्स्वार्थे प्रमाद्यति। अनवधानयुक्तो भवति। अपि तु एतद्देहं साधकमिति १३ विद्वान् तत्त्वार्थसिद्धिः मयि म
तिं ज्ञात्वा। अप्रमत्तः अनलसः सन् मृत्योः पूर्वमेव मोक्षाय यतेत यत्नं तु कुर्यादित्यर्थः १४ ॥ श्री

विषयाभेदेऽप्यधिकारिभेदेनाविरोधं वक्तुं प्रथमं योगत्रयमाह ॥ योगा इति । उपायाः । ब्रह्म कर्म देवताकाण्डैः प्रोक्ताः । कर्म च निःकामं श्रेयोविधित्सया मोक्ष
साधनेच्छया । अन्य उपायो नास्तीति काम्यकर्मादिकं व्यावर्तयति । तथा चोत्तराध्याये स्फुटीकरिष्यति । यदृच्छयेत्यादिना । तथाऽधिकारभेदमा
ह द्वाभ्यां । निर्विण्णानामिति द्वाभ्यां । तेषां मध्ये कर्मसु निर्विण्णानां दुःखबुद्ध्या तत्फलेषु विरक्तानां । अत एव तत्साधनभूतकर्मन्यासिनां
ज्ञानयोगः । इह तेषु मध्ये अनिर्विण्णचित्तानां दुःखबुद्धिशून्यानां ॥ अतः कामिनां तत्फलेष्वविरक्तानामित्यर्थः ७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ६
निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु । तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनां ७ यदृच्छया मत्कथा
दौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ८ तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत
यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ९

यदृच्छया केनापि भाग्योदयेन । तत्र काम्यकर्मसु प्रवर्तमानस्य सर्वात्मना विधिप्रतिषेधाधिकारः स्यादित्युत्तराध्याये वक्ष्यति । निष्का
मकर्मयोगाधिकारिणस्तु यथार्हं ज्ञानिकः स च तावन्मात्रे योगाधिकारी । प्रागेव तदधिकृतयोर्ज्ञानभक्त्योः तामसानां सिद्धानां । ननु किं ते वृत्ति
साध्यकर्मयोगमाह । तावदिति त्रिभिः । कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि यावत्तावत् ॥ ९ ॥ श्री श्रीगोपिकाचन्द्रमाय नमः श्री

ननुतर्हियथापूर्वमेवस्यात् तत्राह मनोगतिंनविसृजेत् नोपेक्षेत किंत्वप्रमत्तःसन्लक्षयेदित्यर्थः अनुरोधमार्गं
सहमानस्तौति २० एषःअनुरुद्धत्रिमार्गोयोमनसःसंग्रहःपरमोयोगः तत्साधनत्वात् उपचारेणस्तुतिः यथाऽदांतस्यद
मनीयस्यअर्वतःअश्वस्यहृदयज्ञत्वंस्वाभिप्रायेणगतिमन्विच्छन् अपेक्षमाणः अश्वधारकः प्रथमंकिंचित्तद्गतिम
नुवर्तते तदाचररश्मिनातंधृत्वैवगच्छति नतूपेक्षतेतद्वदित्यर्थः एवमीषद्वशीभूतस्यमनसोऽत्यंतनैश्चल्योपायानाह २१

89 मनोगतिंनविसृजेज्जितप्राणोजितेंद्रियः सत्वसंपन्नयाबुद्ध्यामनआत्मवशंनयेत् २० एषवैपरमोयोगोमनसःसंग्रहःस्मृ
तः हृदयज्ञत्वमन्विच्छन्दम्यस्येवार्वतोमुहुः २१ सांख्येनसर्वभावानांप्रतिलोमानुलोमतः भवाप्ययावनुध्यायेन्म
नोयावत्प्रसीदति २२ निर्विण्णस्यविरक्तस्यपुरुषस्योक्तवेदिनः मनस्त्यजतिदौरात्म्यंचिंतितस्यानुचिंतया २३ श्री

सांख्येनेतित्रिभिः सांख्येनतत्त्वविवेकेनसर्वभावानांमहदादिदेहांतानां अनुलोमतः प्रकृत्यादिक्रमेणभवं प्रतिलोमतः
पृथिव्यादिक्रमेणाप्ययंचानुध्यायेत प्रसीदति निश्चलंभवति २२ ततश्चागमायाधिषु तेषुधिभूतात्मदर्शनात दृशीं विवेका
पन्नसंसारेनिर्विण्णस्य अतोविरक्तस्य ततश्चउक्तवेदिनः गुरूपदिष्टार्थालोचकस्य ततोगुरूपदिष्टस्यैवचिंतितस्यपुनः
पुनरनुचिंतयादौरात्म्यंदेहाद्यभिमानंत्यजति २३

अप्रमत्तो मुक्तसंगः सुखं प्राप्नोतीत्यत्र दृष्टांतः छिद्यमानमिति यमैः यमवन्निर्दयैः पुरुषैः कृतं नीडं यस्मिन् तं स्वकेतं स्वस्याश्रयं अलंपटः अनासक्तः १५ दार्ष्टांतिकमाह अहोरात्रैः छिद्यमानमायुर्बुद्ध्वा भयेन वेपथुः कंपो यस्य सः एवमप्रमत्तं प्रमत्तं निंदति १६ नृदेहं प्लवं नावं प्राप्येत्यध्याहारः यो भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा तत्र हेतवः आद्यं सर्वफलानां मूलं एतदुपार्जितकर्मभिः सर्वैः प्राप्ते किंचित्सुदुर्लभं उद्यमकोटिभिरपि प्राप्तुमशक्यं तथापि तु सुलभं यदृच्छयालब्धत्वात् न च सुकल्पं पटुतरं किंच गुरुः संचिंतनमात्रेण कर्णधारो नेता यस्य तं मया च स्मृतमात्रेणानुकूलमारुते

छिद्यमानं यमैरेतैः कृतनीडं वनस्पतिं खगः स्वकेतमुत्सृज्य क्षेमं याति ह्यलंपटः १५ अहोरात्रैश्छिद्यमानं बुद्ध्वायु
र्भयवेपथुः मुक्तसंगः परं बुद्ध्वा निरीह उपशाम्यति १६ नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारं मयानु
कूलेन नभस्वतेरितं पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा १७ यदारंभेषु निर्विण्णो विरक्तः संयतेंद्रियः अभ्यासेनात्मनो यो
गी धारयेदचलं मनः १८ धार्यमाणं मनो यर्हि भ्राम्यदाश्वनवस्थितं अतंद्रितोनुरोधेन मार्गेणात्मवशं नयेत् १९

नेरितं एवं तावद्विरक्तस्य वैराग्यद्वारा ज्ञानभक्तिसाधकं कर्मयोगमुक्त्वेदानीं सम्यग्विरक्तस्य ज्ञानयोगं तस्य च ज्ञानाभ्यासेः पूर्वं किंचित्कृत्यं वर्जनीयं चाह सार्द्धैर्नवभिः १७ यदा त्वारंभेषु कर्मसु निर्विण्णः दुःखदर्शनेनोद्विग्नः तत्फलेषु विरक्तश्च तदा संयतेंद्रियः सन् आत्मनोभ्यासेन आत्मविषयवृत्तिसंतत्या अचलं यथा भवति तथा मनो धारयेत्॥
तत्र प्रथममेवात्यंतं धारणासंभवात् तत्स्वभावानुसारेण वशीकरणमाह १८ यर्हि आशु भ्राम्यत् परिभ्रमत् अनवस्थितं॥
भवति तदाऽनुरोधेन किंचिदपेक्षापूरणद्वारेण १९

भक्त्यधिकारिणो भक्तियोगमाह जातश्रद्ध इति त्रिभिः मत्कथासु जातश्रद्धः प्रवृत्त एवान्येषु कर्मसु उद्विग्नः ननु तत्फलेषु विरक्तः तत्राह वेदेति यद्यपि वेद तथापि तत्परित्यागेऽप्यनीश्वरः प्रसक्तः २७ एवंभूतो यः स श्रद्धालुः भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढनिश्चयः सन् ततः तदनन्तरं मां प्रीत्या भजेत् विषयांस्तु सेवमानोऽपि तेषु प्रीतिं न कुर्यादित्याह गर्हयन्निति कथं भजतः किं वा ततो भवति २८ तत्राह द्वाभ्यां प्रोक्तेनेति द्वाभ्यां श्रद्धालुकथायामेवाध्यायेऽनुवर्णितेन मितादिना तत्र तत्र तेन मां असकृन्नित्यं भजतः हृदिस्थाः हृद्गताः कामा नश्यन्ति २९

१० जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु वेद दुःखात्मकान्कामान्परित्यागेऽप्यनीश्वरः २७ ततो भजेत मां
प्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः जुषमाणश्च तान्कामान्दुःखोदर्कांश्च गर्हयन् २८ प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो मास-
कृन्मुनेः कामा हृदय्या नश्यन्ति सर्वे मयि हृदि स्थिते २९ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि मयि दृष्टेऽखिलात्मनि ३० तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो

हृदयेव ग्रन्थिरहंकारः तत्पूर्वकाश्च सर्वे संशयाः असंभावनादयः कर्माण्यनारब्धफलानि संसारहेतुभूतानि ३० तदेवं व्यवस्थयाऽधिकारत्रयमुक्तं तत्र च भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वात् स्वस्य च तत्सापेक्षत्वात् भक्तियोग एव श्रेष्ठ इत्युपसंहरति तस्मादिति॥ त्रिभिः महात्मनः मयि प्रात्मा चित्तं यस्य तस्य श्रेयः श्रेयःसाधनं॥ ३१॥ १५०

किंचियमादिभिर्योगमार्गैः ।। आन्वीक्षिक्या पदार्थशोधनेन ममार्चनध्यानादिभिर्वा याएरे नान्यपञ्चस्प स्यात्तत्संदर्शी
यति ।। एतैरुपायैर्योग्यं परमात्मानं मनः स्मरेत् नान्यैः ।। अन्नौन्नं न कुर्यादित्यर्थः ननु पापक्षयाय प्रायश्चित्तं कार्यमेव तत्रा
ह । यदि कुर्यादिति योगेन ज्ञानाभ्यासेनैव । एतद्धि भक्तस्यापि नाम कर्म ।। तेनान्युत्पन्नज्ञानार्थ नान्यत्कृच्छ्रादि ननु नित्यनैमित्तिकं
कर्म सत्वशोधकत्वाद्गुणः हिंसादिकं त्वशुद्धिहेतुत्वाद्दोषः तत्र च तत्तन्निवर्तकत्वात्कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तं गुण इति विधिप्र
पंचाभ्यामुक्तत्वात् प्रायश्चित्तं विनायोगे नैव कथं पापं दहेत् । तत्राह स्वे स्वे इति सार्द्धेन स एव गुणो नेतरः तदुपपादयति

यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विद्यया ममार्चोपासनाभिर्वा नान्यैर्योग्यं स्मरेन्मनः २४ यदि कुर्यात्प्रमा
देन योगी कर्म विगर्हितं योगेनैव दहेदंहो नान्यत्तत्र कदाचन २५ स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्ति
तः कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः गुणदोषविधानेन संगानां त्याजनेच्छया ।। २६

यस्माद्विधिप्रतिषेधाभ्यामनेन गुणदोषावधारणेन कर्मकर्मणां नियमः संकोचः कृतः कुत इत्यत आह जात्यैवाशुद्ध
नां स च श्रुद्धानां संगानां त्याजनेच्छया । एवं भावः पुरुषस्याशुद्धेनीमनप्रवृत्तिरस्ति स्वाभाविकप्रवृत्त्यैव तस्य मालिन्यात्
न च सहसा सर्वतो निवृत्तिः कर्तुं शक्यते । अतः इदं न कर्तव्यमिदमेव कर्तव्यमिति स्वाभाविकप्रवृत्तिसंकोचद्वारेण निवृत्तिरेव
क्रियते यथा न प्रवर्तते परोवेहस्तथो तया ध्यायेवेहणामः उन्मत्तो वहिर्का मौषधपादिना अतो योगिनः स्वाभाविकप्रवृत्त्यभावा

श्री·भा·ए·टी·
८१

जयति स्वपरानंदः परानंदनकेसरी यत्कृपालवलेशेन श्रीधरः सत्कृतिः कृती इच्छंतामि व्यासंतः क्षमंतां मम
साहसं मया हि स्वीयबोधाय कृतमेतन्न सर्वतः एकविंशे क्रियाज्ञानभक्तिष्वनधिकारिणां कामिनां द्रव्यदेशादिगु
णदोषाः प्रपंचिता तदेवं गुणदोषव्यवस्थार्थं योगत्रयमुक्तं तत्र च ज्ञानभक्तिसिद्धानां न केचिद्गुणदोषौ साधकानां
तु प्रथमतो निवृत्तिकर्मनिष्ठानां यथाशक्ति नित्यनैमित्तिकं कर्म सत्वशोधकत्वाद्गुणः तदकरणं निषिद्धकरणं च
तन्मलीमसकरणत्वाद्दोषः तन्निवर्त्तकत्वाच्च प्रायश्चित्तं गुणः विशुद्धसत्वानां तु ज्ञाननिष्ठानां ज्ञानाभ्यास एव सिद्धि
हेतुत्वाद्गुणः भक्तिनिष्ठानां पुनः श्रवणकीर्त्तनादिभक्तिरेव गुणः तद्विरुद्धं सर्वमुभयेषां दोषं इत्युक्तं इदानीं ये तु न

91

श्रीभगवानुवाच ।। य एतान्मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् क्षुद्रान्कामांश्चलैः प्राणैर्जुषंतः संसरंति ते १
स्वे स्वेधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः २ श्रीरामाय नमः ।।।

सिद्धा न साधकाः किंतु केवलं काम्यकर्मप्रधानाः तेषां सकलगुणदोषान् प्रपंचयिष्यन् आदौ तानतिबहिर्मुखा
न्निंदति य एतानिति मत्पथः मद्भक्तिमार्गान् क्षुद्रान् तुच्छान् चलैः अस्थिरैः प्राणैर्देहवायुभिरिंद्रियैर्वा जुषंतः
सेवमाना भवंति ते संसरंति निखिलगुणदोषभाक्त्वेन नानायोनीः प्राप्नुवंतीत्यर्थः ननु तैरेव कर्मभिः केचिद्गुणदो
षभाजः केचिन्नेति कुतो वैषम्यं न ह्यग्निना केचिद्दह्यंते केचिन्नेति संभवति १ तत्राह स्वे स्व इति अधिकारभेदेन
कल्पितो गुणदोषो न वस्तुनिष्ठा चेति भावः २

रामः
८१

तत्रहेतुः यत्कर्मभिरित्यादि इतरैस्तीर्थयात्राव्रतादिभिः श्रेयःसाधनैर्यद्यज्ञास्यंसत्वशुद्ध्यादितत्सर्वं अंजसाऽनायासे
नैव स्वर्गमपवर्गमद्धाम वैकुंठं लभत एव वांछा तु नास्तीत्युक्तं यदि वांछतीति तत्र हेतुमाह नकिंचिदिति धीराः
धीमंतः यतो मम एकांतिनः मय्येव प्रीतियुक्ताः अतो मया दत्तमपि न गृह्णंति किं वक्तव्यं न वांछंतीत्यर्थः अपुनर्भ
वं आत्यंतिकमपि कैवल्यं तदुपपादयति नैरपेक्ष्यमेव परं उत्कृष्टमनल्पकं महत् निःश्रेयसफलं तत्साधनं च प्रा
हुः मे भक्तिः निराशिषः प्रार्थनाशून्यस्य निरपेक्षस्य प्रार्थनाकारणभूतापेक्षारहितस्य पुंसो भवेत् यद्वा मे निरपेक्षस्य
या भक्तिः सा निराशिषो भवेदित्यर्थः अनेन च प्रकारेण सिद्धानां न गुणदोषा इति विरोधपरिहारमुपसंहरति नमय्ये

यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ३२ सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो ल
भतेंजसा स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथंचिद्यदि वांछति ३३ नकिंचित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकांतिनो मम वांछंत्यपि
मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवं नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकं तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवे
त् ३५ न मय्येकांतभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः साधूनां समचित्तानां बुद्धेः परमुपेयुषां ३६ एवमेतान्मया
दिष्टाननुतिष्ठंति मे पथः क्षेमं विंदंति मत्स्थानं यद्ब्रह्म परमं विदुः ३७ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कं
धे भगवदुद्धवसंवादे विंशोऽध्यायः ॥ ॥२०॥ ॥

ति गुणदोषैर्विहितप्रतिषिद्धैः उद्भवो येषां ते गुणाः पुण्यपापादयः साधूनां निरस्तरागादीनां अतः समचित्तानां अ
तः क्षमा एव बुद्धेः परमीश्वरं प्राप्तानां न काम्यकर्मनिष्पत्तौ तेषां मुक्तिमार्गमुपसंहरति एवमिति मे पथः मत्प्र
प्त्युपायान् ये अनुतिष्ठंति ते क्षेमं कालमायादिरहितं मल्लोकं विंदंति यत्परं ब्रह्म संत विदुः ३७ इत्येकादशे विंशः २०

श्री भा. ए. टी.
६२

नकेवलं देहेष्वेव। अपितु देशकालादिभावानामपि। प्रादिशब्देनानुपादेयानां फलनिमित्ताधिकारिणां ग्रहणं। वस्तूनाम् उपा
देयानां व्रीह्यादीनामपि। सत्तम साधो। नियमार्थं संकोचार्थमित्यर्थः। ७ एवं गुणदोषविषयं परिप्राप्यानयोः शुद्ध्यशुद्धी मूलता
नः शुद्ध्यशुद्धी प्रपंचयति। अकृष्णसार इत्यादिषड्भिः। इदानीं देशशुद्धिमाह। देशानां मध्ये कृष्णमृगरहितो अशुचिः। तत्रापि अब्र
ह्मण्यः ब्राह्मणभक्तिशून्यः। तत्र सम्यक् शुद्धिः। कृष्णसारोऽपि कृष्णमृगेन सारः श्रेष्ठः। सोऽपि असौवीरः कीकटः। सौवीराः सत्पुरुषाः
न सन्ति सौवीरः कीकटोऽपि अशुचिः। तदुक्तं सर्वो पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते इति। नद्यादिजितो यः। कीकटः अंगवंगकलिं

९२

देशकालादिभावानां वस्तूनां मम सत्तम गुणदोषौ विधीयेते नियमार्थं हि कर्मणाम्॥ ७ अकृष्णसारो देशानाम्
अब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेत् कृष्णसारोऽप्यसौवीरः कीकटोऽसंस्कृतेरिणम्॥ ८ कर्मण्यो गुणवान्कालो द्रव्यतः स्वत
एव वा॥ यतो निवर्त्तते कर्म स दोषोऽकर्मकः स्मृतः॥ ९

गादिः असंस्कृतः संमार्जनादिरहितः म्लेच्छबहुलः ईरिणम् ऊषरं। एकवृक्षाकीर्णम् अशुचितरन्यः शुचिरित्यर्थादुक्तं भवति। ८ काल
स्य शुद्ध्यशुद्धी दर्शयति। कर्मण्य इति द्रव्यतः द्रव्यसंपत्त्या स्वतो वा पूर्वाह्णादिर्यः कर्मण्यः कर्मार्हः स कालः तस्मिन् कर्मणि
गुणवान्। यतः यस्मिन् द्रव्यालाभेन वा राहुविप्लवादिना कर्म निवर्त्तते यश्च स्वतश्च दशाहादिलक्षणोऽकर्मकः
कर्मानर्हः स्मृतः स कालो दोषः अशुद्ध इत्यर्थः ९

एक. भा
३ ६२ ॥
३

नत्वाशुद्धाशुद्धीइति॥ विचिकित्सार्थी योग्पमयो र्यपं चोति संदेहः हारास्वाभाविक प्रवृत्तिप्रतिबंधार्थमित्यर्थः न त्वशुद्धाशुद्धीयोग्यत्वायोग्यत्वे गुणदोषौ ताभ्यां भिन्नो यादृश्यत्वानुपादेयत्वे शुभाशुभौ ताभ्यां भिन्नावर्थौ नर्थौ ३ तत्राशुद्धाशुद्धी धर्मार्थं शुद्धेन धर्मः प्रशुद्धेनाधर्म इति गुणदोषौ व्यवहारार्थौ प्रशुद्धावपि राजादीनां व्यवहारदर्शनाद्युपादेयानान्येति शुभाशुभौ यात्रार्थं देहत्वे प्यापत्सु शरीरनिर्वाहमात्रोपादानेन पापं प्रधिकोपादाने तु पापमिति मयामन्वादिरूपेण धर्मरूपां धुरं भारं कर्मजडानामित्यर्थः शुद्धाशुद्धी प्रपंचयिष्यन् वेदोक्तत्वेन तद्भिन्नविभ्रमोमाभूदिति समाने ष्वपि वस्तुष्विति येदुक्तं तत्प्रपंचयति॥ ४॥

शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ ३ धर्मार्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमिति चानघ दर्शितो यं मयाचारो धर्ममुद्वहतां धुरं ४ भूम्यंब्वग्न्यनिलाकाशा भूतानां पंच धातवः आब्रह्मस्थावरादीनां शारीरा आत्मसंयुताः ५ वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि धातुषूद्धव कल्प्यंत एतेषां स्वा

भूम्यादय इति त्रिभिः भूतानां प्राणिनां धारयंतीति धातवः कारणानि शरीराः शरीरारंभकाः हेतवः साम्यमुक्तं जीवतोपाद आत्मसंयुता इति ५ धातुषु देहेषु नामरूपाणि वर्णाश्रमादीनि कल्प्यंते यावाः प्रयोजनमाह ५ एतेषां प्राणिनां स्वार्थसिद्धये प्रवृत्तिनिमद्वाराचेर्माद पुरुषार्थसिद्धये ६॥ श्रीकृष्णगोपिवल्लभाय नमः श्रीकृष्णाय तस्मै नमः हरये नमः ६

श्री.भा.ए.टी.
८३

इत्यादिभिर्द्रव्यस्यशुद्धिरित्युक्तं तत्रवचनादिशुद्धिरेकरूपैव द्रव्यतत्त्वशुद्धिर्बहुरूपेति तांप्रपंचयति धान्येतिदा
रुलौकिकंयरुचमसादिच अस्थिगजदंतादिरसास्तैलघृतादयः तेजसासुवर्णादयस्तेषांपार्थिवानाचरण्याक
दंमघटेष्टकादीनांयथायथंकालादिभिःशुद्धिः तत्रापिकालात्मजाद्युपघाततारतम्येनदेशकालाद्यवस्थाघ
नुसारेणच एतैरन्योन्यस्ययुतायुतैर्मिलितैःकेवलैश्च कालस्यपुनर्ग्रहणंपृथक्त्वप्रदर्शनार्थं १२ अमेध्यस्पर्शेशुद्धिमु
क्त्वालेपविषयेऽप्याह यत्पीठपात्रवस्त्रादियेनतत्तक्रगोमूत्राम्लोदकादिनागंधंचलेपंचव्यपोहति त्यजतिस्वगतंचमलं

93

धान्यदार्व्वस्थितंतूनांरसतैजसचर्म्मणाम् कालवाय्वग्निमृत्तोयैःपार्थिवानांयुतायुतैः १२ अमेध्यलिप्तंयद्येनगं
धलेपंव्यपोहति भजतेप्रकृतिंतस्यतच्छौचंतावदिष्यते १३ स्नानदानतपावस्थावीर्य्यसंस्कारकर्म्मभिः मत्स्मृ
त्याचात्मनःशौचंशुद्धःकर्माचरेद्द्विजः १४

त्यक्त्वाप्रकृतिंस्वमेवरूपंभजते तस्यतच्छौचंशोधकं यावतातत्तद्गंधादिव्यपोहति तावत्तमारांस्वरूपस्याहत्तितावात
त्कर्त्तव्यमिष्यते १३ एतावद्द्रव्यशुद्धिरुक्ता इदानींकर्तृशुद्धिमाह स्नानेति अवस्थाकौमारादिः वीर्य्यशक्तिः संस्कार
उपनयनादिः कर्म्मसंध्योपासनंदीक्षालक्षणं आत्मनःसाहंकारस्यकर्तुः एतैःस्नानादिभिर्यथायथं तत्कार्यानुसा
रेणशुद्धिः इयंशुद्धिर्नव्यवहारार्थाकिंतुविहितकर्मार्थेत्याह शुद्धइति द्विजइत्युपलक्षणंशूद्रादिरपि १४

राम.
८३

वस्तुशब्दोपात्तानां द्रव्याणां शुद्ध्यशुद्धी दर्शयति द्रव्यस्येति चतुर्भिः द्रव्येण तोयादिना शुद्धिः मूत्रादिना त्वशुद्धिः ॥ न वचनेन शुद्धमशुद्धं चेति वा संदेहे शुद्धमित्येवं रूपेण आप्तानुलवचनेन शुद्धिः विपरीतेनाशुद्धिः संस्कारेणाग्नी दरणादिना पुष्पादेः शुद्धिः अवघ्राणादिना त्वशुद्धिः कालेन दशाहादिनाऽनुक्तं च कालमेघोदकं याद्यं वर्ज्यं तु त्र्यहमेव हि अकाले दशरात्रं स्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते दशाहादिना नवोदकादेः शुद्धिः विपरीतेनाशुद्धिः पर्युषितान्नादेरशुद्धिः अन्त्यजात्युपहतानां तडागाद्युदकानां महत्त्वाल्पत्वाभ्यां शुद्ध्यशुद्धी ॥ १० शक्त्याशक्त्यास्त्रीपरागादिसूतकान्नादेः शक्त्या अन्त्यशुद्धिः अशक्त्यान्यातिशुद्धिः बालवृद्धातुराणां शुद्धिः वृद्ध्या पुत्रजन्मा

द्रव्यस्य शुद्ध्यशुद्धी च द्रव्येण वचनेन च संस्कारेणाथ कालेन महत्त्वाल्पतयाथवा ॥ १० शक्त्याशक्त्याथवा बुद्ध्या समृद्ध्या च यदात्मने अघं कुर्वन्ति हि यथा देशावस्थानुसारतः ॥ ११

द्धौ दशाहादिः वृद्धिर्ज्ञानेन शुद्धिः अज्ञानेनाशुद्धिः समृद्ध्या जीर्णमलवद्वस्त्रादेः समृद्धं प्रत्यशुद्धिः दरिद्रं प्रति शुद्धिः तत्रापि विशेषमाह यदिति एते च द्रव्यवचनादयो द्रव्याशुद्धिहारा आत्मने यदघं कुर्वन्ति तद्देशावस्थानुसारत एव यथावत्कुर्वन्ति न सर्वतः तथा हि निर्भय एव देशे कुर्वन्ति न तु चौराद्याकुले तथा रोगादिव्यतिरिक्त एवाद्यवस्थायामेव कुर्वन्ति न वान्यरोगाद्यवस्थायामिति तथा च स्मृतिः देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम्

उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेदिति ॥

अ भा॰ ए॰
८४

ऽप्रतो गुणदोषनियमविधीनां प्रवृत्तिसंकोचाय तदा निरन्तराविवेकानर्थ इत्यभिप्रेत्याह ॥ यतो यत इति १८ यथा च तत्प्रवृत्तिपरतां तस्य निरोधकत्वं प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुत्वं दर्शयन्ति विषयेष्विति चतुर्भिः संगः ऽआसक्तिः तत्र तेषु विषयेषु न प्रीतिर्जायते कामः तेन सह कामादेव कलिः कलहो विवादः १९ दुर्विषहः तीव्रः तमः संमोहः तं क्रोधं चेतना कार्याकार्यस्मृतिः द्रुतं शीघ्रं शून्याय कल्पते ऽअसत्तुल्यो भवती त्यर्थः २० स्वार्थविभ्रंशः पुरुषार्थहानिः मूर्छितमृततुल्यत्वे तत्तुल्यः स्यात् तत्तुल्यत्वं प्रपंचयति ॥ २१

यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः एष धर्मो नृणां क्षेमः शोकमोहभयापहः १८ विषयेषु गुणाध्यासात्पुंसः संगस्ततो भवेत् संगात्तत्र भवेत्कामः कामादेव कलिर्नृणां १९ कलेर्दुर्विषहः क्रोधस्तमस्तमनुवर्तते ॥ तमसा ग्रस्यते पुंसश्चेतना व्यापिनी द्रुतं २० तया विरहितः साधो जंतुः शून्याय कल्पते ततोस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्छितस्य मृतस्य च २१ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं वेद नापरं वृक्षजीविकया जीवन्व्यर्थं भस्त्रेव यः श्वसन् २२ फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परं श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनं २३॥

विषयेति व्यर्थं वृक्षजीविक एव योजीवन्वर्तते स मूर्छिततुल्यः ऽअत एव यो भस्त्रेव श्वसन्वर्तते स मृततुल्यः ॥ ऽअतः स्वार्थनाश इत्यर्थः ननु प्रवृत्तिमार्गे स्वर्गादिफलश्रवणात्कुतः स्वार्थविभ्रंशस्तत्राह इयं फलश्रुतिः न श्रेयः परमपुरुषार्थपरा न भवति नार्थः किं तु वहिर्मुखानां नृणां मोक्षविवक्षया ऽअवांतरफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रं यथा भैषज्ये गुडखंडे रोचनं ऽरुच्युत्पादनं तथा हि पिव निंवं प्रदास्यामि खलु ते खंडलड्डुकान् ऽपित्रैवमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ॥ २३॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु नमः श्रीकृष्णाय नमः श्रीः ए॰ स्क॰
८४

94

॰मंत्रशुद्धिमाह ॥ सद्गुरुमुखाद्यथावत्परिज्ञानं मंत्रशुद्धिः कर्म्मशुद्धिमाह ईश्वरार्पणं कर्म्मणः शुद्धिः धर्म्मो यद्यप्युक्तस्तथाप्य
पंचभिः प्रदेशैरपि संहरति ॥ धर्म्म इति । देशकालद्रव्यकर्तृमंत्रकर्म्मभिः षड्भिः ॥ संपद्यते एतेषां यो विपर्ययः सो धर्म्मः त
द्धेतुरित्यर्थः ॥ अपंचगुणदोषविभागेन वास्तव इत्याह २५ क्वचिदिति ॥ अपायादिप्रतिग्रहो गुणोपि नापदि निषिद्धत्वाद्दो
षः परधर्म्मश्चापरस्य गुणोपि स्यात् दोषः दोषोपि कुटुंबत्यागादिर्विरक्तस्य [illegible] न दोषः अपि तु विधित्वेन गुणः एवमेवं
गुणदोषयोरेकस्मिन्नेवार्थे नियमः गुणदोषार्थो वा यो नियमः नियामकं शास्त्रं तत्तयोर्भेदमेव बाधते २६ क्वचिद्दोषस्य दोषत्वाभावे

मंत्रस्य च परिज्ञानं कर्म्मशुद्धिर्मदर्पणं धर्म्मः संपद्यते षड्भिरधर्म्मस्तु विपर्ययः २५ क्वचिद्गुणोपि दोषस्याद्दोषोपि विधि
नागुणः गुणदोषार्थनियमस्तद्भिदामेव बाधते २६ समानकर्म्माचरणं पतितानां न पातकम् औत्पत्तिको गुणः
संगो न शयानः पतत्यधः २७ ॥

गुणत्वे चोदाहरणं दर्शयति । समानस्य तस्यैव कर्म्मणः सुरापानादेराचरणं अपतितानां पतनहेतुरपि जातं तत्कर्म्मणा वा
पतितानां पुनः पातकः अधिकारश्चैवं न भवति । पूर्वमेव पतितत्वात् । अतोत्र दोषस्यापि दोषता नास्ति इत्यर्थः तथा
संगोपि दोषपात्रे दोषः स गृहस्थानां स्वाभाविकः पूर्वस्मै कृतो न दोषः अपि तु गुणः कुतो भार्यामुपेयादिति विधानात् उभयत्र
दृष्टांतः पूर्वमेवाधः शयानो यथा न पततीति ॥ २७ ॥ श्रीकृष्णाय नमो नमः वासुदेवाय नमः हरये नमः श्रीकेशवश्री

कोसौ स्वलोकः तमाह नेति हृदिस्थमात्मानं मां स्वं लोकं न तु हृदिस्थमहंकारास्पदं जानंत्येव सत्यं परमात्मानं तु न जानंतीत्या
ह य इदं सृजति रिरक्षेन्न गच्छेति कृतः यत इदं जगज्जातं तं कुतो न जानंति हि यस्मात् उक्थं कर्मैक शस्त्रं शास्त्रं कथनी
यं पशुहिंसासाधनं वा येषां ते अतः केवलं असुतृपः प्राणतर्पणपराः नीहारं तमः तेन व्याप्तानि चक्षूंषि येषां ते य
था सति हितमपि न जानंति तद्वत् तथा च श्रुतिः नतं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव नीहारेण प्रावृता
जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरंतीति २८ वेदतात्पर्याज्ञानाज्ज्ञान्यान्यजंतीत्याह ॥ ते परोक्षमस्फुटं मे मतं मेऽविज्ञाय देवा
दीन्यजंत इत्युत्तरेणान्वयः स्वमतमेवाह हिंसायां मांसभक्षणार्थं तत्फलार्थं च यदि रागः स्यात्तर्हि यज्ञ एवेत्यभ्यनुज्ञात

नते मांग जानंति हृदिस्थं य इदं यतः उक्थशस्त्रा ह्यसुतृपो यथा नीहारचक्षुषः २८ ते मे मतमविज्ञाय परोक्षं वि
षयात्मकाः हृष्टोपभुंक्ते हिंसंति हिंस्यंते प्रेत्य ते स्तुते हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदना २९ इति वेदध्वनिं श्रु
त्वा न वेदज्ञा वदंति हि हिंसाविहारा ह्यालब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया यजंते देवता यज्ञैः पितृभूतपतीन्खलाः ३०

द्वारा परिसंख्येयं न त्वावश्यकत्वेन चोदनेत्येवरूपं यद्यपि नित्यनैमित्तिकयोः कामविशेषानुबंधो नास्ति तथापि क
र्मणा पितृलोकमिति श्रुतेः सामान्यतः पितृलोककामनास्त्येव अंतःकरणशुद्धिकामना चेति भावः २९ तदुक्तं ना
कामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् यद्यद्धि कुरुते जंतुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति अज्ञत्वादेव हिंसया वि

ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते यथाश्रुतस्याघटनादित्याह उत्पत्त्येति द्वाभ्यां उत्पत्त्या स्वभा
वत एव कामेषु पुष्पचन्दनादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रादिषु अनर्थहेतुषु परिपाकतो दुःखहेतुषु
अतः तान् स्वार्थं परमसुखम् अविदुषः अतोनतान्धकीभूतान्वेदोषज्ञो यदि ब्याति तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः
तानेवभूतान् वृजिनाध्वनि कामबाल्मनि देवादियोनिषु भ्राम्यतः ततः पुनः तमः वृक्षादियोनिं प्रविशतः पशुका
म इति पुष्पेषु पुष्पवदापातरमणीयेषु मत्संदेहेषु पुत्रादिकाम इति वा आयुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इ
ति च कथं पुनस्तेष्वेव कामेषु पायं बुधो वेदो युञ्ज्यात् प्रवर्तयेत् न तथा सत्य नाम्नः स्यादितिभावः कथं तर्हि मीमांसका
कर्मफलपरतां वदन्ति तत्राह एवमिति व्यवसितं वेदस्याभिप्रायं कुसुमितां अवान्तरफलप्ररोचनतो यारमणी
यां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयः तदाह हि यस्माद्वेदज्ञा व्यासादयस्तथा न वदन्तीति कुबुद्धितां प्रपंचयति २३

उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु २४ न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृ
जिनाध्वनि कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः २५ एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः फलश्रुतिं कुसुमितां
न वेदज्ञा वदन्ति हि २६ कामिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पेषु फलबुद्धयः अग्निमुग्धा धूमतान्ताः स्वं लोकं न विदन्ति ते २७

कामिन इत्यष्टभिः कामित्वात् कृपणाः ततो लुब्धाः तृष्णाकुलाः अतः पुष्पेषु अवान्तरफलेषु परमफलबुद्धयः अत एवाग्नि
मुग्धाः अग्निसाध्यकर्माणि इति निर्वेदो न तु प्रविवेचकाः ततश्च धूमतान्ताः धूममार्गोन्ते येषां स्वं लोकं आत्मत
त्त्वं तथा च श्रुतिः कश्चिद्वा अस्माल्लोकात्प्रेत्य आत्मानं वेद अयमहमस्मीति कश्चित्स्वं लोकं न प्रतिजानाति अ
ग्निमुग्धो हैव धूमतान्त इति २७

श्री.भा.ए.टी.
९६

नन्वेदस्याऽपि जैमिन्यादयः किमिति तथा न वर्णयंति। तं विना तत्वतो वेदं तदर्थं वा न कोऽपि वेदेत्याशयेनाह। शब्दब्रह्मेति। यावत्समाप्ति। सु
दुर्बोधं अतिसूक्ष्मत्वाद्दुर्विज्ञेयं॥ तच्च सूक्ष्मं स्थूलं चेति द्विविधं। तत्र सूक्ष्मं नादस्वरूपं तदपि दुर्विज्ञेयमित्याह। प्राणेंद्रियमनोमयं प्रथमं
प्राणमयं परारूपं ततो मनोमयं पश्यंतीरूपं ततः इंद्रियमयं मध्यमारूपं तस्य वाग्व्यंजकत्वेन वागिंद्रियप्रधानत्वात्। किं च अनंतपारं॥
समष्टिप्राणादिमयस्य निर्विशेषस्य तस्य कालतो देशतश्चापरिच्छेदात्। अर्थतोऽपि दुर्विज्ञेयमित्याह। गंभीरं निगूढार्थं अतो दुर्विगा।
ह्यं मतिप्रवेशानर्हं। तथा च श्रुतिः चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुहा त्रीणि निहिता नेंगे
यंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंतीति अयमर्थः वाचः शब्दब्रह्मणः परिमितानि गणितानि पदानि पद्यते ज्ञायते पदं तत्वमेभिरिति पदानि रूपा

९६

शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं प्राणेंद्रियमनोमयं अनंतपारं गंभीरं दुर्विगाह्यं समुद्रवत् ३६ मयोपबृंहितं भूम्ना ब्र
ह्मणानंतशक्तिना भूतेषु घोषरूपेण बिसेषूर्णेव लक्ष्यते॥ ३७॥ श्रीकृष्णाय तुभ्यं नमः॥ श्री श्री श्री

णि चत्वारि तानि चत्वार्यपि ये मनीषिणो तद्द्रष्टारस्ते विदुर्नान्ये यतो गुहायां देहमध्ये त्रीणि निहितानि नेंगयंति स्वरूपं न प्र
काशयंति। यतः केवलं वाचः तुरीयं चतुर्थं भागं वैखरीरूपं मनुष्याः प्राणिनो वदंति ३६ तमपि वदंत्येव नन्तु तत्वतो जानं
ति तत्र मनीषिभिरेव ज्ञेयं तत्सूक्ष्मं रूपं दर्शयति मयेति। तस्याभिप्रायेणोपबृंहितं अधिष्ठितं तं। अनंतस्य तस्येप्यपरिच्छेदमाह॥ भूम्नेति
अधिष्ठानत्वेन विकारित्वमाह ब्रह्मणेति। आविकृतस्य यानियंतृत्वं दर्शयति। अनंतशक्तिनेति भूतेषु सर्वप्राणिषु
घोषरूपेण लक्ष्यते। मनीषिभिः अंतः सूक्ष्मत्वेन दर्शनेऽदृष्टांतः बिसेषूर्णा तंतुरिवेति ३७॥ श्री श्री श्री

राम.
९६

किं चतेतिमेंद्वृक्ष्यइत्याह। स्वप्नोपमम् इति। अमुं परलोकं। आशिषश्चाशिषो वै संकल्प्य ननु निश्चित्यापि सुखबाहुल्यात् त्यजंति कर्मसु
विनियोजयंति। यथा कश्चिद् वणिक् बहुतरसमृद्ध्याशया धनेन वृद्ध्यर्थानां अनेच्छया सिद्धं धनं त्यजन्नुभयभ्रष्टो भवति तद्वदित्यर्थः
२१ अतो रजःसत्वतमोनिष्ठास्ते रजःसत्वतमोजुषः स्वानुरूपान् इंद्रादीन् एवोपासते न तु मां यद्यपीन्द्रादीनामपि मदंशत्वान्मदु
पासनमेव तत्। तथापि यथावत् न त्वासते भेददर्शित्वादित्यर्थः २२ हृदि संकल्प्येत्युक्तं तमेव संकल्पं दर्शयति। इष्ट्वेति। तस्य
भोगस्यांते महाशाला महागृहस्थाः ततः किमित्यत आह। एवमिति। अतो मत्सेवया त्वाभावात् कोऽयं संसारिणो भवंतीति भावः
२३ नद्देवं प्रवृत्तिपरत्वं निषेधकृत्यप्रवृत्तिं निवृत्तिपरत्वमेवोपसंहरति॥ वेदा इति कर्मब्रह्मदेवताकांडविषया इमे वेदाः २४

स्वप्नोपमममुं लोकमसंतं श्रवणप्रियं। आशिषो हृदि संकल्प्य त्यजंत्यर्थान्यथा वणिक् २१ रजःसत्वतमोनिष्ठा रजःस
त्वतमोजुषः उपासत इंद्रमुख्यान्देवादीन्न तथैव मां २२ इष्ट्वेह देवता यज्ञैर्गत्वा रंस्यामहे दिवि तस्यांत इह भूयास्म म
हाशाला महाकुलाः २३ एवं पुष्पितया वाचा व्याक्षिप्तमनसां नृणां मानिनां चातिलुब्धानां मद्वार्तापि न रोचते
२४ वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषया इमे परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियम् २५

ब्रह्मात्मविषयाः ब्रह्मैवात्मा न संसारीति तात्पर्याः न तु परत्वापत्तीतौ च फलश्रुतिरियं नृणां नष्टो योरोचनं परं श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा
भैषज्यरोचनं इत्युक्तमेव कारणमनुस्मारयति परोक्षेति ऋषयो मंत्राः तद्द्रष्टारो वा न तु इक्षिमिति। यतः परोक्षमेव मम चाप्रियं अयं भावः
शुद्धांतःकरणैः स्वतत्त्वो ध्येयो नान्यैरनधिकारिभिः वृथा कर्मत्यागेन भ्रंशप्रसंगादिति॥ २५॥

केषुकानिविचित्तछंदांसिदर्शयति गायत्रीति तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ततश्चतुरक्षरवृद्ध्या उष्णिगादिछंदांसि
अत्यष्टिः अतिजगती अतिविराडित्यर्थः एतैः छंदोभिरुक्तमंत्रैर्लक्षितानीति एवं योगान्वयः अतो वृहत्यापि साकल्येन
स्वरूपतो दुर्ज्ञेय इत्युक्तं अर्थतो पि दुर्ज्ञेयत्वमाह किमिति कर्मकांडे विधिवाक्यैः किं विधत्ते देवताकांडे मंत्रवाक्यैः
किमाचष्टे प्रकाशयति ज्ञानकांडे च किमनूद्य विकल्पयेत् निषेधायेति एवमस्या हृदयं तात्पर्यं मत्तो मत्तोन्यः क
श्चिदपि न वेद ननु तर्हि त्वमेव कृपया कथय अहमिति कथयति मामेव यज्ञरूपं विधत्ते मामेव तत्तद्देवतारूपम
भिधत्ते न मत्तः पृथक् यदा आकाशादि प्रपंचजातं तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिना विकल्प्यापो

97

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च बृहती पंक्तिरेव च त्रिष्टुब्जगत्यतिछंदो ह्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट् ४१ किं विधत्ते किमाचष्टे
किमनूद्य विकल्पयेत् इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ४२ मां विधत्ते भिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते हं ह्यर
एतावान्सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदां मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति ४३ इति श्रीभागवते महापु
राणे एकादशस्कंधे एकविंशतितमोध्यायः २१

ह्यते तदप्यहमेव न मत्तः पृथगस्ति कुत इत्यपेक्षायां सर्ववेदार्थं संक्षेपतः कथयति एतावानेव सर्वेषां वेदानामर्थः
तमेवाह शब्दो वेदः मां परमार्थरूपमाश्रित्य भिदां मायामात्रमित्यनूद्य नेह नानास्ति किंचनेति प्रतिषिध्य प्रसीदति
निवृत्तव्यापारो भवति अयं भावः यथा अंकुरे योरसः स एव तद्विस्तारभूतनानाकांडशाखास्वपि तथैव प्रणवस्याप्यो
र्थः परमेश्वरः स एव विस्तारभूतानां सर्ववेदकांडशाखानामपि संगच्छते नान्य इति नित्यमुक्तः स्वतः सर्ववेद
वित्स्वपरज्ञानदाता यस्तं वंदे गुरुमीश्वरं ४२ इत्येकादशे एकविंशः २१

ततोवैखर्याख्ययाबृहत्यावाच उत्पत्तिप्रकारंसदृष्टांतमाह यथेतित्रिभिः हृदयात्स्वकारणात् मुखात्द्वारात् उद्वमते बहिःप्रकटयतिदार्ष्टांतिकेदर्शयति आकाशादिति प्राणः तदुपाधिर्हिरण्यगर्भरूपः प्रभुर्भगवान् तेनरूपेण ३८ छंदोमयोवेदमूर्त्तिः स्वतस्त्वमृतमयः घोषवान् नादोपादानवान् मनसानिमित्तभूतेन निमित्ततामेवदर्शयति स्पर्शादीन्वर्णान्रूपयति संकल्पयति इतिस्पर्शरूपीतेन स्पर्शग्रहणमुपलक्षणं हृदयाकाशाद्बृहतीं सृजतीतितृतीयश्लोकेनान्वयः बृहतीशब्दार्थव्याख्यानाय विशेषणानि सहस्रपदवीं बहुमार्गां तदेवाह ओंकारात् उरः कंठादिस

यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमतेमुखात् आकाशाद्घोषवान्प्राणोमनसास्पर्शरूपिणा ३८ छंदोमयोमृतमयः
सहस्रपदवींप्रभुः ओंकाराद्व्यंजितस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूषितां ३९ विचित्रभाषाविततां छंदोभिश्चतुरुत्तरैः
अनंतपारांबृहतींसृजत्याक्षिपतेस्वयम् ४०

येनव्यंजितैः स्पर्शादिभिर्भूषितां ओंकारश्चात्रहृद्गतः स्फोटोभिप्रेतः नत्वकारादिवर्णरूपः तस्यव्यंजककोटित्वात् तत्र स्पर्शाः कादिपंचवर्गाः स्वराअकारादयःषोडश ऊष्माणःशषसहाः अंतस्थाःयरलवाः ३९ विचित्राभिर्वैदिकलौकिकभाषाभिर्विततां यथोत्तरंचत्वारि चत्वार्यक्षराण्युत्तराणि अधिकानियेषांतैः छंदोभिरुपलक्षितां॥
एवमनंतपारांसृजति स्वयमेवाक्षिपते उपसंहरति ४०

श्री.भा.ए.टी. ननु यदि सर्वमपि युक्तं कुतो विवादः यदि च मायैवालंबनं कुतो हेतुं प्रति विवादः तत्राह नैतदिति हेतुं प्रति च विवदमाना
९८ नां मदीया दुरतिक्रमाः शक्तयः सत्वाद्या अंतःकरणवृत्तिविक्षेपरूपेण परिणता एव एहेतुरित्यर्थः तासां विवा
दहेतुत्वमुपपादयति ५ यासामिति यासां व्यतिकरात् क्षोभात् वदतां पदं विषयः विकल्पो भेद आसीत् अंतःक
रणवृत्तिविकल्पो वा तन्मूलभूतः एतदेव व्यतिरेकेणाह द्योतयति शमदमयोर्द्वैक्यं तस्मिन्प्राप्ते विकल्पोप्येति ली

२४ नैतदेवं यथात्थ त्वं यदहं वच्मि तत्तथा एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्ययाः ५ यासां व्यतिकरादासीद्विकल्पो
वदतां पदं प्राप्ते शमदमेप्येति वादस्तमनु शाम्यति ६ परस्परानुप्रवेशात्तत्वानां पुरुषर्षभ पौर्वापर्यप्रसंख्या
नं यथा वक्तुर्विवक्षितं ७ एकस्मिन्नपि दृश्यंते प्रविष्टानीतराणि च पूर्वस्मिन्वा परस्मिन्वा तत्वे तत्वानि सर्वशः ८

यते तं च विकल्पमनु वादः शाम्यतीति ६ संति सर्वात्रेति यदुक्तं तत्प्रपंचयति परस्परेति द्वाभ्यां अन्योन्यस्मिन्ननु
प्रवेशात् वक्तुर्यथा विवक्षितं तथा एवं कारणं अपरं कार्यं कार्यकारणाभावेन प्रसंख्यानं भवति पंचा एवीत्य
संख्याः परा अधिकसंख्यातपोभावः पौर्वापर्यं तेन प्रसंख्यानं गणनमिति ७ अनुप्रवेशं दर्शयति एकस्मिन्नपीति
पूर्वस्मिन्कारणे भूते तत्वे कार्यतत्वानि सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टानि मृदि घटवत् अपरस्मिन्कार्यतत्वे कारणत्वान्यनु
गतत्वेन प्रविष्टानि घटे मृद्वत् ८ राम
९८

द्वाविंशे तत्त्वसंख्यानामविरोध विधीयते पुंप्रकृत्योर्विवेकश्च जन्ममृत्युविधा विव १ तदेवं वेदानां प्रवृत्तिपरत्वं निराकृत्य
मोक्षपरत्वं निर्णीतं सति च मोक्षपरत्वेपि तत्त्वांतरवादाः तथाहि केचित्तत्त्वसंख्यासु विवदंते तत्रापि च वा यथार्थं सदस
त्वेनात्मतत्त्वेष्वेकत्वनानात्वादिषु तत्र किं सत्यमिति जिज्ञासया पृच्छति कतीति ऋषिभिरागमेषु बहुधा संख्या
तानि तेषु कति युक्तानीत्यर्थः भगवन्मतानुवाद एवैकं बहुधा संख्यानं प्रपंचयति नवेति त्रिभिः त्वया तावदष्टा
विंशतितत्त्वान्याख्यातानि च वयं शुश्रुम श्रुतवंतः १ एतावत्तीनां भाव एतावत्त्वं नानार्थमित्यर्थः यद्विवक्षया यन्मयो

श्रीउद्धव उवाच ॥ कति तत्त्वानि विश्वेश संख्यातान्यृषिभिः प्रभो नवैकादश पंच त्रीण्यात्थ त्वमिति शुश्रुम १ ॥
केचित्षड्विंशतिं प्राहुरपरे पंचविंशतिं सप्तैके नव षट् केचिच्चत्वार्येकादशापरे २ केचित्सप्तदश प्राहुः षोड
शैके त्रयोदश एतावत्त्वं हि संख्यानामृषयो यद्विवक्षया गायंति पृथगायुष्मन्निदं नो वक्तुमर्हसि ३ श्रीभगवा
नुवाच ॥ युक्तं यत्संति सर्वत्र भाषंते ब्राह्मणा यथा मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां किं नु दुर्घटम् ४ श्रीरामजी सहाः

जनमभिप्रेत्य च गायंति आयुष्मन्नित्यमन्त्रौ विवक्षाभेदेन सर्वं युक्तमेव मायया च किं नाम न युक्तमित्याह युक्तमिति
यथा ब्राह्मणा भाषंते तद्युक्तं च न वस्तुतः यस्मात्संति सर्वत्रांतर्भूतानि सर्वाणि तत्त्वानि किं च मायामिति असत्वे
पि मायाश्रयत्वात् घटत एवेत्यर्थः उद्गृह्य स्वीकृत्य नहि मरीचिजलपरिमाणादिविवादे किंचिदघटितमिव भवति ४

अतः सत्त्वं सत्त्वमयं ज्ञानं प्रकृतेर्गुण इति पूर्वैर्विरोधः नन्वयः नलु तर्हि जीवस्य कर्म वाज्ञानं च तत्त्वांतरं स्यात् न रजः कर्म रजसो वृत्तिः अज्ञा
नं च तमसः ॥ अतः कर्म्माज्ञानयो रजस्तमो द्वारा प्रकृतावेवांतर्भावः इति भावः तथापि कालस्वभावयोस्तत्त्वांतरता स्यात् न गुण
व्यतिकरो यस्मात्स ईश्वर एव कालो नाम । स्वभावो नाम सूत्रं महत्तत्त्वमेव ॥ तस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् तदेवं ज्ञानादीनां यथायथ
मंतर्भावान्नपत्नं त्रयोपि ते तत्त्ववृद्धिः एतच्च पक्षांतरेष्वपि ज्ञेयं स्वमते तु गुणानामागमापायित्वात् प्रकृतेर्भेदो विवक्षितः अतो गु
णाः स्त्रीणि तत्त्वानि ॥ अपराणि पंचविंशतितत्त्वानि पूर्वोक्तपक्षद्वयसाधारणानि दर्शयति ॥ १२ ॥ पुरुष इति सार्द्धद्वाभ्यां । व्यक्तं

७७ सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते ॥ गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च १३ पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहंकारो नभो
निलः ज्योतिरापः क्षितिरिति तत्त्वान्युक्तानि मे तव १४ श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः वाक्पाण्युप
स्थपाय्वंघ्रिः कर्माण्यंगोभयं मनः १५ शब्दः स्पर्शो रसो गंधो रूपं चेत्यर्थजातयः गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानि कर्माय

महत्तत्त्वं । नभआदीनि तन्मात्राणामभेदया । एकाशया दर्शयति ॥ १४ श्रोत्रमिति । दर्शनं चक्षुः ज्ञानशक्तयः ज्ञानेंद्रियाणि
पंच वागादिपाय्वंतानि द्वंद्वेनोक्तानि । चत्वारि अंघ्रिश्चेति । कर्माणि कर्मेंद्रियाणि पंच उभयं उभयात्मकं मनः ॥ अंगहे
हव । एवमेतान्येकादश १५ पंच दर्शयति शब्द इति पाशादिनि विषयतया परिणतानि पंचमहाभूतानि । ननु गत्यादिभिस्त
त्वाधिक्यं पक्षत्रयेपि स्यात् । नेत्याह । गतीति गतिश्च उक्तिश्च उत्सर्गश्च शिल्पं चेतानि कर्मायतनानां । कर्मेंद्रियाणां सिद्धयः
फलानि न तत्त्वांतराणीत्यर्थः १६ ॥ श्रीकृष्णजिसहाय कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्णः।

॰प्रविरोधमप्रसंकल्प्तिः। अमीषां तत्त्वानां पौर्वापर्येण तत्कारणकार्यत्वं प्रसंख्यानं च न्यूनाधिकत्वाभावः तत्र नामधेयं यथा यथा
विवक्षायां षड्विंशतिः यत्प्रस्तुतं प्रवर्तन्ते तत्सर्वं चैव तत्त्वं निरुक्तं चायं गृहीतः। उक्तन्यायेन सर्वत्र युक्तेः संभवात् ६ ननु का
र्यकारणतत्त्वानां पृथक्त्वापृथक्त्वविवक्षया भवतु नाम संख्याभेदः जीवेश्वरयोस्तु कथं भेदाभेदविवक्षया षड्विंशति
पंचविंशतिपक्षौ स्तौ अत आह। अनादीति। सादितोत्पत्तिसंभवतीति। अनादितत्त्वसंभवात् ततः सर्वज्ञः यदमेश्वरो न्यो भवितव्य
इति। षड्विंशतिपक्षाभिप्राय इत्यर्थः कथं तर्हि पंचविंशतिपक्षः तत्राह पुरुषेति। चैतन्यज्ञानैर्विसदृशत्वं नास्ति॥ हृदयोरपि

पौर्वापर्यक्रमं तत्त्वानामीषां प्रसंख्यानं नाम भिन्नता यथाविवक्षितं पक्षं गृहीत्वा युक्तसंभवात् ६ अनाद्यविद्यायुक्त
स्य पुरुषस्यात्मवेदनं स्वतो न संभवात् अन्यस्मात् ज्ञानदो भवेत् पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपि तद
न्यकल्पनापार्थी ज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः ११ प्रकृतिर्गुणसाम्यं वै प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः सत्त्वं रजस्तम इति स्थिरत्वस्य

चिद्रूपत्वात्। अतस्तयोरन्यतरकल्पना अपार्थी व्यर्था एवं पंचविंशतिपक्षः प्रशस्त इत्यर्थः ॥७॥ नन्वेवमपि ईश्वर
प्रसादलभ्यज्ञानस्य पृथक्त्वात् पक्षद्वयमपि न घटते अत आह ज्ञानं चेति। सत्त्वगुणकार्यत्वात् तत्प्रभूतामित्यर्थः ननु ज्ञा
नं जीवधर्मः कथं प्रकृतेर्गुणः स्यात् अत आह ११ प्रकृतिरिति गुणसाम्यं हि प्रकृतिः अतस्तद्विशेषरूपा गुणास्तस्या
एव न तु आत्मनो जीवस्य। अकार्यत्वात् तस्य स्थिरत्वादिहेतुभूतगुणाभावात्वान्मुपपत्तेः १२ श्रीकृष्णाजि सहाय॥ श्री श्री

भूतानि च मात्राणि च इंद्रियाणि च पंच पंच एकेन मनसा सह आत्मा सप्तदश २२ आत्मैव संकल्पयन्मन उच्यते २३।
त्रयोदशपक्षे भूतानि तन्मात्रैरेकीकृतानि पंचैव इंद्रियाणि च तत्प्रकाशकानि पंचैव मन एवैकमिंद्रियाधिष्ठातृ आ
त्मा द्विविधः जीवात्मा परमात्मा च एवं त्रयोदश २४ एकादशपक्षे पंच भूतानि पंचेंद्रियाणि जीवमनसोरात्मांतर्भा
वेनैतान्येवैकादश नव पक्षे अष्ट प्रकृतयः पुरुषश्च विकाराणामंतर्भावः २५ उपसंहरति इतीति इति एभिः प्रकारैः

संख्याने सप्तदशके भूतमात्रेंद्रियाणि च पंच पंचैकमनसा आत्मा सप्तदशः स्मृतः २२ तद्वत्षोडशसंख्याने आ
त्मैव मन उच्यते भूतेंद्रियाणि पंचैव मन आत्मा त्रयोदश २३ एकादशत्व आत्मासौ महाभूतेंद्रियाणि च अष्टौ
प्रकृतयश्चैव पुरुषश्च नवेत्यथ २४ इति नाना प्रसंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतं सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्वाद्वि
दुषां किमशोभनम् २५ श्रीउद्धव उवाच॥ प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ अन्योन्यापाश्रयात्कृ
ष्ण दृश्यते न भिदा तयोः २६ प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथात्मनि छेत्तुमर्हसि सर्वज्ञ वचोभिर्नयनैपुणैः २७

प्रकृतिपुरुषभेदज्ञापनायेत्यर्थः तत्र पृच्छति प्रकृतिरिति आत्मना जडाजडस्वभावेन विलक्षणौ अन्योन्यापा
श्रयात् परस्परपरिहारेणाप्रतीतेरित्यर्थः तदेव व्यनक्ति प्रकृतौ तत्कार्ये देहे प्रकृति आत्मानि तेन विना तस्या अ
प्रतीते अहमित्यभेदप्रतीतेर्न देहात्मनोर्भेदो लक्ष्यत इत्यर्थः हृदि वर्तमानं संशयं नयैर्युक्तिभिर्नैपुणं प्रावीण्यं ये
षां ते॥२७॥

तदेवंमतत्रयेतत्वसंख्याभेदंनिरूप्ययद्विवत्सपगायंतीतियत्पृष्टंतन्नमतेनतात्पर्यंदर्शयति सर्गादाविति कार्याणिषोड
शविकाराः कारणानिमहदादीनिसप्ततद्रूपिणीसतीप्रकृतिः अस्यविश्वस्यसर्गादौगुणैःसत्वाद्यवस्थाधत्ते उपा
दानकारणरूपत्वात् पुरुषस्तुअव्यक्तः अपरिणामिनिमित्तभूतःकेवलमीक्षते अतःपरिणामिन्याःप्रकृतेःपुरुषो
भिन्नइति १७ तत्त्वैरारब्धस्यकार्यस्यतदंतर्भावमभिप्रेत्याह व्यक्तादयोमहदादयःप्रकृतेरुत्पन्नाःयेधातवस्ते
विकुर्वाणाःपुरुषेक्षणालब्धवीर्याःसंहताःअंडंसृजंतिप्रकृतेर्बलात् ताआश्रित्येत्यर्थः एवंसमतमुपसंहृत्यम

सर्गादौप्रकृतिर्ह्यस्यकार्यकारणरूपिणी सत्वादिभिर्गुणैर्धत्तेपुरुषोऽव्यक्तईक्षते १७ व्यक्तादयोविकुर्वाणाधात
वःपुरुषेक्षया लब्धवीर्याःसृजंत्यंडं संहताःप्रकृतेर्बलात् १८ सप्तैवधातवइतितत्रार्थाःपंचखादयःज्ञान
मात्मोभयाधारस्ततोदेहेंद्रियासवः १९ षडित्यत्रापिभूतानिपंचषट्परःपुमान् तैर्युक्तआत्मसंभूतैःसृष्ट्वेदंसमु
पाविशत् २० चत्वार्येवेतितत्रापितेजआपोऽन्नमात्मनः जातानितैरिदंजातंजन्मावयविनःखलु २१ श्रीरामः

त्वांतरेष्वपिसामान्यतोनिरूपितांघटनांविशेषतःसतात्पर्यंदर्शयति १८ सप्तैवेति ज्ञानंजानातीति ज्ञःआजीवः उभयो
र्दृष्टदृश्ययोराधार आत्माचेतिशास्त्र तत्रप्रकृत्यादीनांकारणत्वेनखादिष्वंतर्भावः उत्तरेषामंतर्भावार्थमाह ततस्ते
भ्यःसंभ्यःदेहेंद्रियासवःकार्याणिजायंते १९ षडितिमतेपिभौतिकस्यभूतांतर्भावंजीवस्यचपरमात्मांतर्भाव
माह तैर्युक्तइति अन्नंपृथ्वीआत्मनोजातानि २० आत्मनासहचत्वारितत्त्वानिइति आवयविनःकार्यस्य २१

तान्निरूपाणि दर्शयति दृगिति। अध्यात्मं रूपं अधिभूतं। अत्र रंध्रे चक्षुर्गोलके प्रविष्टं आर्कं वपुः अंशो अधिदैवमिति। तापेक्ष्य प्रका
शतामाह। परस्परमिति। चक्षुषा रूपं ज्ञायते तदन्यथा नुपपत्त्या चक्षुस्तत्प्रवृत्त्यन्यथा नुपपत्त्या तदधिष्ठात्री देवता तत्तस्य
रूपप्रवृत्तिस्ततो रूपज्ञानमित्येवमंतत्रयं परस्परं सिध्यति। अत्र रंध्र इति विशेषेण व्यावर्त्यमाह दृष्टांतोपयोगितया य
स्तु खे आकाशे अवर्त्तते मंडलात्मा स तु स्वतः सिध्यति॥ चक्षुर्विषयत्वेपि प्रतियोगपेक्षाभावेन आत्मा स्वत इत्युक्तं॥
इदानीमात्मनो विकारित्वाद्यभावेन भेदमाह। यत् यस्मात् आत्मा एषाम् आत्मादि। नामाद्यकारणं। अतएकरूपः॥

दृग्रूपमार्कं वपुरत्र रंध्रे परस्परं सिध्यति यः स्वतः खे। आत्मा यदेषामपरो य आद्यः स्वयानुभूत्याखिल
सिद्धसिद्धिः। एवं त्वगादि श्रवणादि चक्षुर्जिह्वादि नासादि च चित्तयुक्तम्॥ ३२॥

202

अभिव्यक्तस्मादेतेभ्योऽपरो भिन्नः स्वप्रकाशत्वादपीत्यर्थः॥ स्वयानुभूत्या स्वतः सिद्धप्रकाशेन अखिलानां सिद्धानां प्र
काशिकानामपि प्रकाशकः सर्वेषामपि सामान्यतश्चित्प्रकाशविषयत्वात्। अतएव तस्य स्वप्रकाशत्वं सिद्धं। चक्षुषि
दर्शितं त्रैविध्यमिंद्रियांतरेष्वतिदिशति एवमिति। यथा चक्षुः एवं त्वगाद्यपीत्यर्थः। त्वक् स्पर्शो वायुरिति। श्रवणं शब्दो
दिश इति जिह्वा रसो वरुण इति। नासा गंधोऽश्विनाविति। चित्तेन युक्तमंतःकरणं तरमपि। तत्र चित्तं चेतयितव्यं। वासुदेव इति
मनो मंतव्यं चंद्र इति॥ बुद्धिर्बोधव्यं ब्रह्मेति। अहंकारो अहंकर्त्तव्यं रुद्र इत्येवं त्रिविधमित्यर्थः॥ ३१॥ श्री कृष्ण सहाय हरिः॥

ग्रद्दीसी तु तत्। तत्र हेतुमाह। हि यस्मात् त्वत्तः त्वत्प्रसादादेव। ज्ञानं ज्ञानेप्रमोषः भ्रंशश्चते शक्तितः मायातः ननु च स्वप्रकाशस्यात्म
नः कथं ज्ञान प्रमोषः तेनेशानेन तत्प्रमोषे वा मम किं प्रयोजनं। तत्राह। त्वमेवेति। विकाराविकाराभ्यां नन्वात्मैकत्वाभ्यां
सापेक्षानिरपेक्ष प्रकाशाप्रकाशाभ्यां वा तयोः तन्मेदं वक्तुमाह॥ २८ प्रकृतिः पुरुषश्चेति। विकल्पो त्वयं तन्मेद एव। कुत इत्यपे

त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तेऽत्र शक्तितः त्वमेव ह्यात्ममायाया गतिं वेत्थ न चापरः २८॥ श्रीभगवा
नुवाच॥ प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः पुरुष - र्षभ एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः २९॥
ममांग माया गुणमय्यनेकधा विकल्पबुद्धीश्च गुणैर्विधत्ते वैकारिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेकमथा
धिदैवमधिभूतमन्यत् ३०॥

ज्ञायां प्रकृतिपुरुषो तत्र देहादिसंघातस्य विकारित्वं तावद्दर्शयति एष इति द्वाभ्यां एष सर्गः सृज्यत इति सर्गो देहादिसंघातः॥
वैकारिकः वैकारिणां ग्रन्थे हेतुः गुणव्यतिकरात्मकः गुणक्षोभकृतः नानात्वमाह। २९ ममेति। विकल्पभेदं तद्दृष्टी
स्त्वन्यनेकधा त्वं प्रपंचयति। वैकारिकः अनेकविकारिणामपि स्थूलेन मार्गेण तावत् त्रिविधः त्रैविध्यमेवाह अध्यात्ममिति

तत्र एव च्छति त्वत्त इति व्यापकस्यात्मनो देहाद्देहांतरगमनं अकर्त्तुः कर्माणि नित्यस्य च जन्ममरणादीनि कथमिति भावः। त
तद्विद्वांसो न संतीति हि यस्मात् मायया वंचिताः मोहिताः लिंगशरीराध्यासेन सर्वं घटत इत्युत्तरमाह मन इति प्रधानत्वेन मनं
पंचभिरिति निर्दिश्यो ऽन्येषामप्युपलक्षणार्थं देहाद्देहांतरं प्रति याति ततोन्य एवात्मा तन्मनो ऽनुवर्त्तते अहंकारेणा
नुगच्छति ननु मनसो पि एवं देहं वियोगो देहांतरयोगश्च कथं भवतीति चेत् स्मृति वियोग योगाभ्यामिति वक्तुं त
योः कारणमाह ३६ ध्यायन्निति कर्मतंत्रत्वात्कर्मोपस्थापितान् दृष्टान्वा अनुश्रुतान्वेदोक्तान्वा ऽनुध्यायन् अ

श्री उद्धव उवाच ॥ त्वत्तः परावृत्तधियः स्वकृतैः कर्मभिः प्रभो उच्चावचान्यदेहान्या गृह्णंति विसृजंति च तन्ममाख्या
हि गोविंद दुर्विभाव्यमनात्मभिः न ह्येतत्प्रायशो लोके विद्वांसः संति वंचिताः श्री भगवानुवाच ॥ मनः कर्ममयं नृ
णामिंद्रियैः पंचभिर्युतं लोकाल्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्त्तते ३६ ध्यायन्मनोनु विषयान्दृष्टान्वानुश्रुतानथ
उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रं स्मृतिस्तदनु शाम्यति ३७ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यत्स्मरेत्पुनः जंतोर्वै कस्यचिद्धेतो
मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ३८

थ अनंतरं ध्यायमानेषु उद्यदाविर्भवेत् पूर्वविषयेषु च सीदत् लीयमानं भवति तदनंतरं तस्य स्मृतिः एवं परानुसं
धानं न स्यादिति ३७ ततः किं अत आह विषयेति कर्मोपस्थापित देवादिदेहाद्यंताभिनिवेशेन आत्मानं पूर्वदेहं पुनर्म
नो न स्मरेत् इति यत् ममसैवयातमैं नादेहाभिनिवेशेन भयशोकादेः देवादिदेहाभिनिवेशेनुवा हर्षतर्षादे हेतोः पू
र्वदेहे अत्यंतविस्मृतिः अहंकारनिवृत्तिः तदभिमानिनो जंतोर्जीवस्य मृत्युरित्युच्यते न तु देहस्य नाशः ३८ श्रीः

ननु च पुनरपि वैकल्पलक्षणमात्रमेवोक्तं त्रिविधप्रपंचव्यतिरिक्तात्मप्राप्तिस्तु कुतः स्यात् अहंकारनिवृत्त्यात्तत्कृतः॥
त्रिविधविकल्पनिवृत्त्यै चेत्याशयेनाह योसौ अहं अहंकारः तमेवाह गुणक्षोभं करोतीति तथा ततः परमेश्वरान्निमि
त्तात् प्रधानं मूलमुपादानं यस्य तस्मान्महतः प्रसृतो विकारः सच त्रिवृत् त्रिविधः मोहमयस्य विकल्पस्य हेतुः त्रिवृत्त्वमे
वाह वैकारिक इति सकृतो निवर्तते आत्माज्ञानविलसितत्वात् ज्ञानेनेत्याशयेनाह आत्मापरिज्ञानमय इति ननु क
थं मोहमयत्वं विकल्पस्याहंकारस्य वा केश्चित्सत्यत्वांगीकारात् तत्राह विवाद इति अयं भिदार्थनिष्ठो विवादो यात्मा

योसौ गुणक्षोभकृतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसूतः अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामसऐंद्रि
यश्च ३२ आत्मापरिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदार्थनिष्ठः व्यर्थोपि नैवोपरमेत पुंसां मत्तः परावृत्त
धियां स्वलोकात् ३३

परिज्ञानमय इत्यन्वयः यद्वा विवादः सर्वो भिदार्थनिष्ठ एव न तु वस्तुमात्रनिष्ठः अतः परस्परयुक्तिभिरेव भेदस्य
निराकृतत्वात् मोहमयत्वं सिद्धमिति ननु यद्यहंकारो विकल्पश्च नास्ति अलं तर्हि तन्निवृत्ति प्रयासेन तत्राह व्य
र्थोपि अर्थरहितोपि स्वरूपभूतात्मनो बहिर्मुखानां नैवोपरमेत अहंकारो विकल्पश्च प्रत्युत तत्कृतैः कर्मभिरुच्च
नीचदेहेषु ते संसरंतीति ३३

म

भा॰ ए॰ १०३ सतोर्जन्मवस्थादीर्घत्वाने कारणभेदेन तद्भेदेन सत्वमेव तयोः कुतस्त्यमित्याशंक्यानुमानेन साधयति। प्रार्चिषां परिणामादिभिः श्री
तसांगत्यादिभिः फलानां रूपादिभिर्यथावस्थाविशेषाः कृताः कालेनैव पूर्वस्यानुभंगः प्राप्तिप्रवेनतेजोवल्लकामकौ
शल्यादीनामुपादानेविमतं। प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशवत्‌ प्रवस्थात्वेदीपज्वालादिवदित्यनुमानः। सोयमिति
कथंतर्हि। ननु प्रदीपवस्तुनिर्वाणांभो प्रत्यभिज्ञानदे देवसादृश्यादविच्छिन्नत्वाद्‌। सोयमिति। सा द्रष्टार्चिषामेव यथा
सोयंदीपे इति प्रत्यभिज्ञा। यथा चस्रोतसां प्रवाहे जलानामेव तदिदं जलमिति। यथा सोयं पुमानिति धीर्गीश्च मृषा नृणां

यथार्चिषां स्रोतसां च फलानां वा वनस्पतेः तथैव सर्वभूतानां वायोवस्थादयः कृताः ४३ सोयंदीपोर्चि
षां यद्वत्स्रोतसां तदिदं जलं सोयं पुमानिति नृणांमृषा गीर्धीर्मृषायुषां ४४ मास्वस्य कर्मबीजेन जायते सो
प्ययं पुमान्‌ म्रियते वामरो भ्रांत्या यथाग्निर्दारुसंयुतः ४५

103

वृत्तानां परिणामानां मृषा अर्थमायुषे येषामविवेकिनां तेषां भवति। ननु कथं देहाध्यानतः पुंसः कर्मे मरणजन्मानि संति। नान्यसोति
तवेत्याह। नहि स्वतो घटस्य पुरुषभेदेन सत्वमस्तीत्येवेति॥ नः प्रज्ञस्यादित्यस्तुतस्तरभावादित्याह ४४ मास्वस्य नैवात्मनः कर्मणा
बीजभूतेन सोपि प्रज्ञोपि पुमान्‌ जायते म्रियते वा किंतु प्रयं भ्रांत्या। प्रजन्मापि जायत इव प्रमरोपि म्रियत इव यथा महाभूतेजो
रूपोग्निराकल्पांतमवस्थितोपि दारुयोगवियोगाभ्यां जन्मनाशौ प्राप्नोतीति तद्वत्‌॥ ४५ श्रीगोपी भगवान्‌ योगस्य युक्तायस्येः राम॰ १०३

जन्मन्तु विषयस्वदेहस्य॰ प्राप्ततयास्वीकृतं॰ अभिमानं प्राहुः नतु देहवद् उत्पन्नं नच पुत्रादिदेहवत् प्रीत्या निश्चयमात्रेण किंतु सर्व
भावेन॰ अभेदेन॥ अभिमानमात्रेणोत्पत्तिमरणे दर्शनदृष्टं॰ यथा स्वप्नभ्रममनोरथस्त्रोत्पन्नः दृष्टांतौ विवृणोति स्वप्नमिति॥
तद्धि मानेस्वप्नादौ पूर्वं चेति॰ अपूर्वमिवेति चान्वयः॰ पूर्वसिद्धयथात्मानमपूर्वमिवाद्य जातमिव पश्यतीत्यर्थः
उपसंहरति॰ इंद्रियाणां मयनं मनः तस्य देहतारामिनिवेशेन यासृष्टिः उत्पत्तिस्तया वस्तुनि॰ आत्मनि तत्रैम
मानेदं त्रैविध्यं उत्तायमध्यमनीवत्वं॰ प्रसवेन भाति॰ अन्वयः एवं भूत॰ आत्मा वाह्याभ्यंतरभेदेन तत्र भवति। वाह्यवि
षयान्तरखादि अवपश्यतीत्यर्थः यथा जन्मेजीवः स्वप्नेवहून् जना न्पश्यन् वहुरूपो भाति नद्वत् यदेहंत्रैविध्यं॰ प्रत्यात्मा

जन्मत्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिदः। विषयस्वीकृतं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथाः ३९ स्वप्नं मनोरथं चेष्टं
प्राक्तनं न स्मरत्यसौ तत्र पूर्वमिवात्मानमपूर्वं चानुपश्यति ४० इंद्रियायतनस्येदं त्रैविध्यं भाति वस्तुनि
वहिरंतर्भिदाहेतुर्जनो सज्जनकृद्यथा। ४१ नित्यदा ह्यंग भूतानि भवंति न भवंति च। कालेनालक्ष्यवेगेन
सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते॥ ४२

दि रूपं भाति॰ प्रसज्जनकृद् हृत् पुत्रोत्पादको जनः पिता स्वयं समोपि पुत्राभिमानत स्तदरिमित्रादिषु॰ यथा भेदहेतुर्भव
ति॰ नद्वदित्यन्यत्समानं ४१ नदेवम्लोकप्रसिद्धैः जन्ममृत्युभिरुपलक्षमावर्णात्राप्यपितो वैराग्यार्थमनिरूपयति॥ नि
त्यदा अनि॰ ह्यंग भूतानि शरीराणि उत्पद्यंते नश्यंति च यदि कालेनाक्रांतिसूक्ष्मत्वान्नद्भृतं भवनं॰ अभवनं वा विवेकिभिर्दृ

उ
द्ध
द्द

अविवेकिनः संसारं प्रपंचयति प्रकृतेरिति पंचभिः तत्वेन तत्वतोऽविद्यातत्वदृष्ट्या स्पर्शेषु विषयेषु संमूढ इति वा गुणभेदेना
श्री.भा.ए.टी. त्रिविधं तत्रापि तन्नारतम्येनैकैकं त्रिविधं संसारमाह ५० सत्वेति नन्वकर्तुरात्मनः कुतः कर्मभिर्भ्रमणं तत्राह नृत्य
२०४ तो गायतो यन्नानुपश्यन् अनुकरोति तद्गतच्छरतालादिगतिं शृंगारकरुणादिरसं च मनस्यनुवर्त्तयतीत्यर्थः अनुका
र्यते गुणैर्वेलादित्यर्थः दृष्टांतेन दृश्यधर्मो द्रष्टरि स्फुरतीति दर्शितं उपाधिधर्मोऽप्युपगूढ इत्तो वभासत इत्यत्र दृष्टांतमाह॥५३॥

प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधः पुमान् तत्वेन स्पर्शसंमूढः संसारं प्रतिपद्यते ५० सत्वसंगादृषीन्देवान् रजसासुरमा
नुषान् तमसा भूततिर्यक्त्वं भ्रामितो याति कर्म्मभिः ५१ नृत्यतो गायतः पश्यन्यथैवानुकरोति तान् एवं बुद्धिगुणा
204 न्पश्यन्ननीहोऽप्यनुकार्य्यते ५२ यथांभसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रमतीव भूः ५३
यथा मनोरथधियो विषयानुभवो मृषा स्वप्नदृष्टाश्च दाशार्ह तथा संसार आत्मनः ५४ अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि सं
सृतिर्न निवर्त्तते ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ५५

यथांभसेति तीरस्थतरवो धावंत इव दृश्यंते जले प्रतिबिंबिता वा चंचला इवेति विषयग्राहकेण मनसा परिकल्पिता एवं तेषु
लावण्यादयो गुणाः न वस्तुतः संति अतो मनोनिबंध एव संसार इत्यभिप्रेत्य ग्राहकगुणा ग्राह्येष्व भासंत इत्यत्र दृष्टांतमाह
चक्षुषेति भोगस्यापि मिथ्यात्वे दृष्टांतद्वयमपि यथेति यथा एता प्रसिद्धा मनोरथधियः स्वप्नदृष्टाश्च धियो यथा मृषा ए
वमात्मनो विषयानुभवः संसारो मृषा ५४ ननु यदि मृषा तर्हि किं तन्निवृत्तिश्रमेणेति तत्राह अर्थे हीति अस्यात्मनः ५५ राम:
२०४

सिद्धवत्योक्तादयोवस्थाः प्रपंचयति निषेकोजठरे प्रवेशः गर्भस्तन्मध्येवृद्धिः बाल्यंआपंचमाब्दात् कौमारं आषोडशाब्दा
त् ततोयौवनमापंचचत्वारिंशतः ततोवयोमध्यमाषष्टिवर्षात् देहसंबंधं जन्ममरणादौ नित्युपयाद्वितमर्थमुपसंहरति।
एताइतिहि स्फुटं अन्यस्यदेहस्य तनूः अवस्थाः गुणसंगात्साकृत्यविवेकात् उपदत्ते कश्चित्परईश्वरानुग्रहीतः॥
जहातिचकपंजहाति अवस्थावतोदेहस्य द्रष्टानवस्थावानितिविवेकज्ञानेन नतुतदानींतनमूर्छिततत्वेनजन्ममरणे

निषेकगर्भजन्मानि बाल्यकौमारयौवनं वयोमध्यंजरामृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ४६ एतामनोरथमयीर्ह्यन्यस्यो
च्चावचास्तनूः गुणसंगादुपादत्तेक्वचित्कश्चिज्जहातिहि ४७ आत्मनःपितृपुत्राभ्यामनुमेयौभवाप्ययौ नभवाप्ययव
स्तूनामभिज्ञोद्वयलक्षणः ४८ तरोर्बीजविपाकाभ्यांयोविद्वान्‌जन्मसंयमौ तरोर्विलक्षणोद्रष्टाएवंद्रष्टातनोःपृ
थक् ४९

वान्देहेनहन्त्रपते तत्राह आत्मनइति पितुर्देहस्योर्ध्वदैहिकंकुर्वताप्ययदर्शनात् पुत्रदेहस्यचजातकर्मणि जन्मदर्श
नादात्मनः स्वदेहस्यापि भवाप्ययावनुमेयौ एवंचद्वहत्रपत्वेसति भवाप्ययवतांवस्तूनां देहानामभिज्ञोद्रष्टाद्वयलक्ष
णः भवाप्ययधर्मकोनभवति एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति तरोइति तरुशब्देनोक्तिमात्रस्योपलक्षणं किंतुफल
पाकांतस्यजीर्णादेरित्यर्थः यथातरोरेवांतः परिणामोविपाकः जीवाज्जन्मविपाकोसंयमनंनाशेचविद्वान् ४९

त्रयोविंशे तिरस्कारसहनोपाय ईर्यते भिक्षुगीतप्रकारेण मनःसंयमधिया १ दुर्जनोपद्रवो नूनं दुःसहोपि महीयसां तत
श्चतुर्भिरध्याये सहनोपायवर्णनं २ तत्र तावदस्मिन्नध्याये भिक्षुगीतया मनोविजयः उत्तरस्मिन्प्रकृतिपुरुषविवेकः त
दुत्तरस्मिन्गुणवृत्तिविजयः ततः परस्मिन्नैलगीतया विषयसंगत्यागेन सत्संग इति क्रमेणोपाया भगवता वर्ण्यंते आशंसितः
प्रार्थितः भृत्यस्य वचः सत्कुर्वन् तं भृत्यं प्रति आबभाषे तत्र तदंगीकारस्तद्वचः संपूजयतीत्याह हे बार्हस्पत्य बृहस्पतेः शि ८१

श्रीशुक उवाच॥ स एवमाशंसित उद्धवेन भागवतमुख्येण दाशार्हमुख्यः सभाजयन्भृत्यवचो मुकुंदस्तमाबभाषे श्रव
णीयवीर्यः १ श्रीभगवानुवाच॥ बार्हस्पत्य स वै नात्र साधुर्वै दुर्जनेरितैः दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं यः समाधातुमीश्वरः २
न तथा तप्यते विद्धः पुमान्बाणैस्तु मर्मगैः यथा तुदंति मर्मस्था ह्यसतां परुषेषवः ३ कथयंति महत्पुण्यमितिहास
मिहोद्धव तमहं वर्णयिष्यामि निबोध सुसमाहितः ४ केनचिद्भिक्षुणा गीतं परिभूतेन दुर्जनैः स्मरता धृतियुक्तेन वि
पाकं निजकर्मणां ५

ष्य अत्र लोके स साधुर्नास्ति यो दुर्जनोक्तैर्भिन्नं क्षुभितं मनः शमयितुमीश्वरः स्यात् कुत इत्यत आह २ नेति यथा मर्मस्थाम
र्मस्वेव नित्यं स्थिता असतां पुरुषोक्तिरूपा इषवस्तुदंति व्यथयंति तथा इतरे बाणा न तुदंति अतस्तथा तैर्न तप्यत इत्यर्थः त
था पि मया वक्ष्यमाणेनोपायेन सर्वं सोढुं शक्यमित्यभिप्रायेणेतिहासं प्रस्तौति ४ महद्यथा भवति तथा पुण्यमितिहासं गाथां
कथयंति॥५॥ ॥

अतो भोगोद्यमो न कर्त्तव्य इत्याह तस्मादिति दुःखप्रतीकारोद्यममपि परित्यज्य परमेश्वरनिष्ठेनैव भाव्यमित्याह ५६ क्षिप्त इति
छाभ्यां क्षिप्त आक्षिप्तः नुन्न इति वा प्रलब्धः अवज्ञया उपहसितः ५७ विष्ठितः निष्ठीवनविषयीकृतः मूत्रितः मूत्रेणार्द्रीकृतः प्रकंपि
तः परमेश्वरनिष्ठातः अच्यावितोपि कृच्छ्रगतः कृच्छ्रप्राप्तोपि ५८ एवं तदुक्तं यथावदनुबुध्येयं तथा नः सर्वोऽतिवदन्नूह्य

तस्माद्दुःखमात्मानं च विषयान् सद्भिरिन्द्रियैः आत्माग्रहणनिर्भातं पश्यन्वैकल्पिकं भ्रमं ५६ क्षिप्तोवमानितोसद्भिः प्रलब्धो
सूयितोथवा ताडितः सन्निरुद्धो बाहूत्यावापरिहापितः ५७ विष्ठितो मूत्रितो वाज्ञैर्बहुधैवं प्रकंपितः श्रेयस्कामः कृच्छ्र
गतः आत्मनात्मानमुद्धरेत् ५९ उद्धव उवाच ॥ यथैवमनुबुध्येयं वदनो वदतां वर सुदुःसहमिमं मन्य आत्मन्यसदति
क्रमं ५८ विदुषामपि विश्वात्मन्प्रकृतिर्हि बलीयसी ऋते त्वद्धर्मनिरतान् शान्तांस्ते चरणालयान् ६० इति श्रीभागवते
महापुराणे एकादशस्कंधे द्वाविंशोध्यायः ॥ ॥२२॥ ॥

र्मनिरतान् ऋते विदुषामपि असद्भिः कृतमतिक्रमं अपराधं सुदुःसहं मन्य इत्यन्वयः ५९ प्रकृतिः स्वभावः निरस्य सर्वे
संदेहानेकीकृत्य सुदर्शनं प्रकाशितरहस्यं तं भजामि गुरुमीश्वरं ६० इत्येकादशे द्वाविंशोध्यायः ॥ ॥२२॥ ॥श्रीरामजी

श्रीकृष्ण

नष्टरायः नष्टरायः॥ अर्थो यस्य तपस्विनः संतप्तस्य अमेयाः प्राप्तादि दुःखं येषां वा तान् अनुतापनं प्रपंचयति। न धर्माय इत्यादिना यस्य
श्री॰भा॰ए॰टी॰ १०६ ईदृशो अर्थायासः तेन मया। नरकाय च सत्यं यथा धर्मान् अनुध्यानात् श्वित्रं श्वेतकुष्ठः लिखितं तस्य उत्कर्षे संवर्धने नाशोपभोग
योर्दैविकं। अनुपभोगे चेत्यर्थः संधिनो उत्कर्षयोरायासस्ततः त्रासः चिंता च नाशे भ्रमः इति॥ किंच। अर्थप्राप्त्यर्थं स्तेयादयः

तस्यैवं ध्यायतो दीर्घं नष्टरायस्तपस्विनः खिद्यतो बाष्पकंठस्य निर्वेदः सुमहानभूत् २३ न चाहेदमहो कष्टं
वृथात्मा मेनुतापितः न धर्माय न कामाय यस्यार्थायास ईदृशः २४ प्रायेणार्थाः कदर्याणां न सुखाय कदाचन॥
इह चात्मोपतापाय मृतस्य नरकाय च॥ २५ यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः लोभः स्वल्पोपि तान्
हंति श्वित्रं रूपमिवेप्सितं॥ २६ अर्थस्य साधने सिद्धे उत्कर्षे रक्षणे व्यये नाशोपभोग आयासस्त्रासश्चिंता
भ्रमो नृणां स्तेयं हिंसानृतं दंभः कामः क्रोधः स्मयो मदः २७ भेदो वैरमविश्वासः संस्पर्धा व्यसनानि च॥ एते पंच
दशानर्था ह्यर्थमूला मतामतां नृणां २८ तस्मादनर्थमर्थाख्यं श्रेयोर्थी दूरतस्त्यजेत् भिद्यंते भ्रातरो दाराः
पितरः सुहृदस्तथा॥ २९ एकास्निग्धाः काकिणिना सद्यः सर्वेरयः कृताः अर्थेनाल्पीयसा ह्येते संरब्धा दीप्तमन्य
वः॥ त्यजंत्याशु स्पृधो घ्नंति सहसोत्सृज्य सौहृदं ३०

षडनर्थाः प्राप्त्यर्थे स्मयादयो व्यसनांतः सह नव व्यसनानि। स्त्रीद्यूतमद्यविषयाणि॥ त्रीणि भेदवैरस्पर्धाः प्रपंचयति द्वाभ्यां॥ भिद्यं
ते स्नेहं त्यजंति। कथंभूता एकास्निग्धाः एक एव प्राणाः येन ते भ्रातृस्निग्धाः अतिप्रियाः अथ अन्यार्थः कुतः कारणेन पुनर्नाशं विव
राभिः इति वराटिका काकिणी तया संरब्धाः क्षुभिताः स्पृधः स्पर्धमानाः ३० श्रीकृष्णजी सहाय देव्ये नमः कृष्णाय नमः

एम॰ १०६

भिक्षुः पूर्वं धनाढ्यः कृच्छ्रार्जितस्य धनस्य नाशेन संतप्यमानो निर्विण्णः स्यात् भिक्षुर्महान् दुर्जनैरुपद्रुतः प्रकृतोपयोगि नीं गाथामगायदिति वक्तुं तस्य चरितमाह। अवंतिष्विति षड्भिः वार्ता कृषिवाणिज्यादिरूपा वृत्तिर्यस्य। कदर्यस्तु स्मार्तोक्तः॥ आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन्। देवतापितृभ्यश्च यो लोभात्स कदर्य इति स्मृतेः तस्य ये ज्ञातयो बांधवा अतिथयोऽध्वनीनाश्च ते नार्चिता

अवंतिषु द्विजः कश्चिदासीदाढ्यतमः श्रिया वार्तावृत्तिः कदर्यस्तु कामी लुब्धोऽतिकोपनः ६ ज्ञातयोऽतिथयस्तस्य वाङ्मात्रेणापि नार्चिताः शून्यावसथ आत्मापि काले कामैरनर्चितः ७ दुःशीलस्य कदर्यस्य द्रुह्यंते पुत्रबांधवाः दारा दुहितरो भृत्या विषण्णा नाचरन् प्रियं ८ तस्यैवं यक्षवित्तस्य च्युतस्योभयलोकतः धर्मकामविहीनस्य चुक्रुधुः पंचभागिनः ९ तदवध्यानविस्रस्तपुण्यस्कंधस्य भूरिद। अर्थोऽप्यगच्छन्निधनं बह्वायासपरिश्रमः १० ज्ञातयो जगृहुः किंचित् किंचिद्दस्यव उद्धव। दैवतः कालतः किंचिद्ब्रह्मबंधोर्नृपार्थिवात् ११ स एवं द्रविणे नष्टे धर्मकामविवर्जितः उपेक्षितश्च स्वजनैश्चिंतामाप दुरत्ययां १२

शून्यावसथो धर्मादिहीने गृहे देहे वा यक्षाणामिव वित्तं रक्षणीयं वित्तं यस्य ये च भागिनः पंच यज्ञदेवताः तेषामव ध्यानमनादरः तेन विस्रस्तो विशीर्णः पुण्यस्कंधो। अर्थोऽपि नाशमगात् हेतुर्वर्णो यस्य तस्य बह्वायासैः कृष्यादिभिः क्लेशं श्रमो यस्मिन्सः दैवतः गृहदाहादिना कालतः निखातं धान्यादि। नृणां पार्थिवानां दंडेन तस्मात्॥ १२ आकृत्या

इदानींसंपन्नविवेकःसंहृष्टत्वात् नूनमितित्रिभिः येननीतोनात्मनःप्लवरूपोनिर्वेदश्चभवति सहरिर्मेनूनंप्रीतइति २७
अंगंशोषयिष्येतपसा यद्वाविद्ययालयंनेष्यामि यदिस्यात्कालावशेषः स्वल्पोत्तत्रैवसिद्धस्तुष्टःसन् अखिलेस्वार्थे
धर्मादिसाधनेअप्रमत्तःसन् २८ अनुमोदेरन् अनुगृह्णंतु ननुदेवैरनुमोदितोपिजरठः स्वल्पेनकालेन किंसाध

नूनंमेभगवांस्तुष्टःसर्वदेवमयोहरिः येननीतोदशामेतांनिर्वेदश्चात्मनःप्लवः २७ सोहंकालावशेषेणशोषयिष्येंग।
मात्मनः अप्रमत्तोखिलस्वार्थेयदिस्यात्सिद्धआत्मनि २८ तत्रमामनुमोदेरन्देवास्त्रिभुवनेश्वराः मुहूर्तेनब्रह्मलोकं
कट्वांगःसमसाधयत् २९ श्रीशुकउवाच॥ इत्यभिप्रेत्यमनसाह्यावंत्योद्विजसत्तमः उन्मुच्यहृदयग्रंथीन्शांतोभि
क्षुरभून्मुनिः ३० सचचारमहीमेतांसंयतात्मेंद्रियानिलः भिक्षार्थंनगरग्रामानसंगोलक्षितोविशन् ३१ तंवैप्र
वयसंभिक्षुमवधूतमसज्जनाः दृष्ट्वापर्यभवन्भद्रबह्वीभिःपरिभूतिभिः ३२ केचित्त्रिवेणुंजगृहुरेकेपात्रंकमंड
लुं पीठंचैकेक्षसूत्रंचकंथाचीराणिकेचन प्रदायचपुनस्तानिदर्शितान्याददुर्मुनेः ३३ श्रीरामजीसहाय॥

c 207

यिष्यतितत्राह मुहूर्तेनेति अभिप्रेत्यनिश्चित्य आवंत्यः अवंतिदेशभवः हृदयग्रंथीन् अहंकारममकारादीन् असंगःआस
क्तिशून्यः अलक्षितः अस्वरूपमद्योतयन् प्रवयसंवृद्धः अवधूतंमलिनं पर्यभवन् अवमेनिरे हेभद्रपरिभूतिभिस्तिरस्कारैः
परिभवानेवदर्शयतिकेचिदितिसप्तभिः भोभगवन्यहोरोतिदर्शितानिसंतिप्रदायमुनेर्याददुः ३३

इहतावदर्थनिष्ठानामेतेनार्थपरलोकेप्यनर्था एवतेषामित्याह लब्ध्वेतित्रिभिः मानुषंजन्मतत्रापिद्विजाग्र्यतांब्राह्म
ण्यंस्वार्थंयेघ्नंति आत्महितंनकुर्वंतियेतेयांति अमरप्रार्थ्यतांदर्शयन्नाह स्वर्गेति लोकंदेहं अनुषज्जेत् आसक्तिंकु
र्यात् ऋषयोमनुष्ययज्ञयोर्देवताः देवपितृभूतानीतरेषु ज्ञातयःसगोत्राः बंधवोवाहादिनासंबंधः तानन्यांश्चभागि
नः नागाही आत्मानंच असंविभज्य अन्नादिभिरसंतर्प्य एवंविमृशन्ननुतप्यमान आह व्यर्थयार्थेहयाप्रमत्तस्यवित्तादिग

लब्ध्वाजन्मामरप्रार्थ्यंमानुष्यंतद्द्विजाग्र्यतां तदनादृत्ययेस्वार्थंघ्नंतियांत्यशुभांगतिं २१ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं प्रा
प्यलोकमिमंपुमान द्रविणेकोनुषज्जेतमर्त्योनर्थस्यधामनि २२ देवर्षिपितृभूतानिज्ञातीन्बंधूंश्चभागिनः अस
विभज्यचात्मानंयक्षवित्तःपतत्यधः २३ व्यर्थयार्थेहयावित्तंप्रमत्तस्यवयोबलं कुशलायेनसिध्यंतिजरठः किं
नुसाधयेत कस्मात्संक्लिश्यतेविद्वान्व्यर्थयार्थेहयासकृत् कस्यचिन्माययानूनंलोकोयंसुविमोहितः २५ ॥
किंधनैर्धनदैर्वाकिंकामैर्वाकामदैरुत मृत्युनाग्रस्यमानस्यकर्मभिर्वोतजन्मदैः २६ श्रीकृष्णायनमः ॥ श्री ॥

त्तमितिशेषः येनवित्तादिनाकुशलाः विवेकिनः सिध्यंतिविमुच्यंते जरठोवृद्धः अन्यमपिस्वसदृशंशोचति कस्मादिव
मनर्थविद्वानपिसंक्लिश्यति कारणंसंभवयति कस्यचिदिति ननुनायंविमोहितः क्लिश्यति किंतु धनादिभिर्भोगादि
विवक्षया अतआह किंधनैरिति उतपुनरपि २६

नामेवाशाहूराम्लोवौ। गाथामाह। नायमिति। अयं जनोऽधिभूतादिः देवता इंद्रादिः आत्मा देहो ग्रहाः ग्रहाः प्रादि। त्वाद्यः कर्मप
एवः कालश्चैते मे सुखदुःखहेतवो न भवंति। न चात्मन्यपि ग्रहादयः मनः परं केवलं सुखदुःखयोः कारणं वदंति मनसा एव
प्रवर्तित मनसा सृष्टानीत्या घोराघ्ननयः परिवर्त्तन प्रकारमाह मन इत्यादि। गुणान् वृत्तीः सृजति। ततस्तेभ्यो गुणेभ्यः शुक्ला
नि सात्विकानि कृष्णानि तामसानि लोहितानि राजसानि। सवर्णाः तत्तदनुरूपाः सृतयः देवतिर्यङ्नरादिजातयः
नहि मनस एव संसारः स्यान्नात्मन इत्याशंक्याह। अनीह इति। अयमर्थः अविद्यया मनोध्यासेनैव मनः संसृतिर्न तु स्व

॥द्विज उवाच॥ नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः। मनः परं कारणमामनंति संसारच
क्रं परिवर्त्तयेद्यत्। मनो गुणान्वै सृजते बलीयस्ततश्च कर्माणि विलक्षणानि। शुक्लानि कृष्णान्यथ लो
हितानि तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवंति। अनीह आत्मा मनसा समीहता हिरण्मयो मत्सख उद्विचष्टे॥ मनः
स्वलिंगं परिगृह्य कामान् जुषन्निबद्धो गुणसंगतोऽसौ॥४३

108

तः यतस्तद्रहितस्येश्वरस्य नास्ति। किंतु तद्युक्तो जीवस्यैवेति तदेतदाह मनसा समीहमानेन सह स्वयं तत्त्वेन अनीहमानोऽपि
परात्मा अनीहः तत्क्रिया संगरहितः यतो हिरण्मयो विद्याशक्तिप्रधानः कुतः यतो मत्सखः मम जीवस्य सखा नियंता। अतः
उद्विचष्टे। प्रतिरोहितज्ञानेन केवलं पश्यति इत्यर्थः। असौ पुनरहं जीवः स्वस्मिन्नात्मनि लिंगयति द्योतयति
संसारमिति तथा तन्मनः परिगृह्य आत्मत्वेन स्वीकृत्य तस्य मनसो गुणैः कर्मभिः संगतः संबद्धः गुणसंगाद्वा कामान्

प्रदेमूचयंति। मर्द्धिचष्ठिवंति स्फूत्कारेणास्तेषमाणं प्रद्विपंति। निंदंति निंदामेवाह।। एष धर्मध्वजः त्रिदंडलिंगोपजीवी एवो
लोकवंचकः नेदंवाह्य द्वीणा विजह्रति। महासारः प्रतिवन्नी दुर्वीनयन्ति। तदुपर्य घोवा पुमुंचति। एवं धूः श्रुषन्नेः निरूध्य कारा
गृहादिषु द्विजं श्युकसात्विको द्विंयथा।। भौतिकं दुःखं नादिकृतं दैविकं ज्वरादि निमित्तं दैहिकं पीतोस्मादि प्रभवं धर्मात्या

प्रन्नंच मैत्र्यसंपन्नं मंत्रानस्यासदिनते।। मन्नयं ज्ञि चपापिष्ठाः श्रीवंत्यस्य चन्द्रर्द्धनि यत्नवाचांवा चर्षंति ताडयंति नव
निचेर तर्जयंत्यपरे कांडिस्ते नो यतिवितिवादिनः ३५ वध्नंति रज्वातं केचिद्धध्यातांव ध्यातामिति ज्ञियंत्ये के चया
चंतमेव धर्मध्वजः शठः ३६ द्वीणाविजह्मांरांज्ञमय्रेह्ली। स्वंजनो हितः प्रद्दोएषमहासारो धृतिमाकिरिदुहिव
।। मोनेन साधयत्यर्थी वकवद्दृढनिश्चयः इत्येके विदसंत्येनमेके दुर्वातयंतिहितं वयं चुर्निरूध्युर्यथा कीडनकं द्वि
जं। एवंसमौतिकं दुःखं दैवं दैविकं दैहिकं चयत् ३६ भोक्तव्यमात्मनो दिष्टं प्राप्तं प्राप्तमबुध्यत्त परिभूतश्मांगा
धामगोयतन राधमैः यातयद्भिः स्वधोत्मस्थोधृतिमास्थायसात्विकीम् ४०

नयद्भिः। परिभूतोपि। सात्विकी धृतिमास्थाय। स्वधर्मे एवस्थितः स्मांतद्धमाणंगाथा मगायत। सात्विकी धृतिरुक्ताय
था। धृत्यायाया धारयते मनः प्राणेंद्रियक्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सायार्थ सात्विकी।।ति ५ श्रीरामजि सहाय।।

श्री·भा·ए·टी १०८ ततश्चानेनप्रकारेणभ्रमंतीत्याह देहमिति मनोमात्रपरिकल्पितंस्वदेहमितिपुत्रादिदेहे एवममेतिस्वीकृत्यतमसिसंसारे
तद्दुःखसुखदुःखकारणत्वमुपपाद्येदानींजनादीनांबस्वामकारणत्वंप्रपंचयति ४८ जनस्त्विति षड्भिः अत्रआस्मिन्नपिपक्षेआ
त्मनः किंचाकिंचित्सुखदुःखकर्मत्वंतत्कर्तृत्वंचेत्यर्थः कुतइत्यतआह हनिश्चितं भौमयोर्भूविकारयोर्देहयोस्तत् नत्वात्म
नः अमूर्त्तस्याक्रियस्यचहननादिषुकर्मत्वकर्तृत्वानुपपत्तये तथापिदुःखात्मपर्य्यवसायेवेतिचेत् एवमपिपरमात्मनः॥।॥

देहंमनोमात्रमिमंगृहीत्वाममाहमित्यंधधियोमनुष्याः एषोहमन्योयमितिभ्रमेणदुरंतपारेतमसिभ्रमंति ४८ जनस्तु
हेतुःसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्रहभौमयोस्तत् जिह्वांक्वचित्संदशतिसदद्भिस्तद्वेदनायांकतमायकुप्येत ४९
दुःखस्यहेतुर्यदिदेवतास्तुकिमात्मनस्तत्रविकारयोस्तत् यदंगमंगेननिहन्यतेक्वचित्कुप्येत्कस्मैपुरुषःस्वदेहे ५०

उभयत्राप्येकत्वान्नकोपिविषयोस्तीतिस्वदृष्टांतेनदर्शयति जिह्वामिति ४९ यदिदेवताअस्तुनाम तत्रापिपक्षेआत्मनःकिं
यतोविकारयोः विक्रियमाणयोर्देवतयोस्तत् हस्तेनमुखेभिहतेतेनवाहस्तेदष्टे तदभिमानिनोर्देवतयोर्वन्हींद्रयोरेवतत्
तत् नत्वविक्रियस्यानहंकारस्य = चात्मनः देवतानांचसर्वदेहेष्वभेदान्नकोपविषयोस्तीति स्वदेहदृष्टांतमाह यद्यदाअंग
देवताधिष्ठानंहस्तमुखादि अतएवपूर्वत्रदेवताधिष्ठानरूपभूविकारदंतोदाहरणं ५० श्रीकृष्णायनमःश्रीरामायनमः

अतोजनोनिग्रहेसर्वं कृतंस्यात्तंविनातुसर्वंव्यर्थमित्याह दानमिति द्वाभ्यां स्वधर्मा नित्यनैमित्तिकाः सद्व्रतानि एकादश्युपवासा
दीनि अन्यानिचयावंतिकर्माणि एतेसर्वेउपाया मनोनिग्रहलक्षणाः अतोनिष्ठाफलंयेषांतेतथा ननुत्तानगत्वंतेषांप्र
सिद्धं तत्राह मनसः समाधिर्निग्रह एवपरोयोगः ज्ञानंज्ञेयमित्यर्थः अतोयस्यमनः समाहितंभवति तस्यकिंकृत्यमस्ति व
देतिपरं प्रत्युयदिज्ञान्निवस्वयमेवाह असंयतंविक्षिप्तंचेत् यद्वाविनत्रपदालस्यादिनालीयमानंचेद्भवेत् तर्हि एभिर्दाना
दिभिः किमपरंप्रयोजनंस्यात् नकिंचिदित्यर्थः नन्वितरेंद्रियजयः प्रयोजनंस्यान्नेत्याह मनोवशाइति देवाइंद्रियाणितद्

दानंस्वधर्मोनियमोयमश्चश्रुतंचकर्माणिचसद्व्रतानि सर्वेमनोनिग्रहलक्षणांताः परोहियोगोमनसः समाधिः ४४
समाहितंयस्यमनः प्रशांतंदानादिभिः किंवदतस्यकृत्यं असंयतंयस्यमनोविनश्यद्दानादिभिश्चेदपरंकिमेभिः ४५
मनोवशेन्येह्यभवन्स्मदेवामनश्चनान्यस्यवशंसमेति भीष्मोहिदेवः सहसः सहीयान्युंज्याद्वशेतंसहिदेवदेव ४६ तंदुर्ज
यंशत्रुमसह्यवेगमरुंतुदंतंनविजित्यकेचित् कुर्वंत्यसद्विग्रहमत्रमर्त्यैर्मित्राण्युदासीनरिपून्विमूढा ४७

धिष्ठातारोवाभीष्मः योगिनामपिभयंकरोमनोलक्षणोदेवः कुतः सहसः बलादपि बलिनोपि वा सहीयान्बलीयान् अत
स्तंवशवर्तिनंकुर्यात्स एवदेवदेवः सर्वेंद्रियजेताभवतिनान्य तथाचश्रुतिः मनसोवशेसर्वमिदंबभूवनान्यस्यमनो
वशमन्वियाय भीष्मोहिदेवः सहसः सहीयानिति अतः असह्यारागादयोवेगायस्यतं अतएवारुंतुदं अरुर्मर्मतत्तुदतीइ
त्यरुंतुदः तंनने तिच्छेदः तंनविजित्य अजित्वातत्ततः ये केचिन्मर्त्याः केचिदसद्विग्रहंकुर्वंति तत्रवानुकूलप्रतिकू
लादीन् अन्यान्मित्रादीन्कुर्वंतिते मूढा इत्यर्थः ४७

भा.ए.टी. ११० कर्महेतुश्चेदात्मनस्तस्योपगमः कर्मैव नास्ति कुतः सुखादिहेतुत्वमिति॥ तदाह हीति यस्मात् तत्कर्म एकस्य जडाजडत्वे सति स्यात्
जडत्वे विद्विकारित्वोपपत्तेः अजडत्वाच्छुद्धिनानुसंधानात् प्रवृत्त्यसंभवात् अचिदचिदेहः अतस्तस्य प्रवृत्तिर्न संभवति॥ पुरुष
स्तु सुपर्णः शुद्धज्ञानस्वरूपः अतः कस्मै क्रुध्यते यतः सुखदुःखयोर्मूलं कर्म तत्कर्मैव नास्तीति ५३ तत्र कालपक्षेऽपि आत्मनः

कर्मास्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनस्तद्धि जडाजडत्वे देहस्त्वचित्पुरुषोयं सुपर्णः क्रुध्येत कस्मै न हि कर्ममूलं
५३ कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनस्तत्र तदात्मकोसौ नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत्स्यात् क्रुध्येत कस्मै न पर
स्य द्वंद्वं ५४॥

220

क्रियतो सौ कालात्मक एव ब्रह्मांशः स्यात् स्वांशस्य स्वतः पीडा नास्ति इत्यत्र दृष्टांतः नाग्नेर्हि तोत्तदंशस्य ज्वालादेस्तापो दाहो वा
मास्ति । तत्रोपाधिभेदकांशदाहान्नाशः स्यादिति दृष्टांतरमाह हिमस्य तत् नाशो तदंशस्य तुषारकणस्य नाशकं न स्यादिति सर्वथः
किंच । आत्मा तमपरत्वं वस्तुतः परस्याबाधं न च परस्य द्वंद्वं सुखदुःखादिकमस्तीति ॥ ५४ ॥ श्री

रामः
११०

आत्मनः सुखदुःखाद्याकारः परिणामः॥ अतः सा वह्नेर्यदि स्यात् तत्र तस्मिन्नात्मन्यन्यतः किं न किंचिदन्यतो भवति यस्मै कुप्येदित्य
र्थः यतो निज एव स्वभावः सः न त्वात्मनस्तथापरिणामोऽन्यनिमित्तो भवति॥ प्रतीतिको पविषय इति चेत्तत्राह॥ नहीति आत्मन्य
निमित्तं नास्त्येव॥ यदि स्यादस्तीति प्रतीयेत तर्हि तन्मृषैव॥ अतः कस्माद्धेतोः क्रुध्येत॥ यतो नास्ति निमित्तं न च सुखं दुःखं चेत्यर्थः॥ ग्रह
पक्षेऽप्यजस्यात्मनः किं अतः जन्यात्त इति जनो देहस्तस्यैव जन्मलग्नापेक्षया॥ दारएषा ह्मा हिंस्यात्मसुखदुःखयोर्निमित्तं भवति

आत्मा यदि स्यात्सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र निजः स्वभावः नह्यात्मनोऽन्यद्यदि तन्मृषा स्यात्क्रुध्येत कस्मान्न सुखं न दुः
खं॥५१ ग्रहा निमित्तं सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनोऽजस्य जनस्य ते वै ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदंति पीडां क्रुध्येत कस्मै पुरुषस्त

किंच॥ अंतरिक्षस्थैर्ग्रहैस्तत्रस्थस्य ग्रहस्यैव पीडा ह्रीहिंसा इत्येतैः पीडां वदंति दैवज्ञा न तु शरीरकोपाधिस्थितस्य तत्॥ इत्यसौ
जीवस्य पुरुषस्य ग्रहगतैवानुपीडा न ह्लीनो मध्ये देहे तस्याभिमानाद्भवति॥ अतः पुरुषस्ततो ग्रहाद्देहाच्चान्यः कस्मै क्रुध्येत ५२

श्री·भा·ए·टी·
१११

चतुर्विंशे तु सांख्येन मनोमोहो निवार्यते आत्मनः सर्वभावानामागमापायचिंतया १ स्वपदद्वंद्वभक्तानामृद्धं हत्वाय संयमं चित्तस्यो
त्कापुनः कृष्णः सांख्यमत्राहतत्कृते २ अद्वितीयात्परमात्मनो मायया प्रकृतिपुरुषद्वारा सर्वं द्वैतमुदेति पुनस्तत्रैव लीयत इत्य
नुसंदधानस्य द्वंद्वभ्रमो निवर्तत इति वक्तुं सांख्यं प्रस्तौति अथेति पूर्वैः कपिलादिभिर्विनिश्चितं वैकल्पिकं भेदनिमित्तं भ्रमं सु
खदुःखादिरूपं अथो शब्दः कार्त्स्न्ये ज्ञानं द्रष्टा तेन दृश्यः कृत्स्नोप्यर्थश्च अविकल्पितं विकल्पशून्यमेव ब्रह्मरूपेण लीनमा
सीदित्यर्थः कदेत्यपेक्षायामाह अयुगे युगेभ्यः पूर्वं प्रलय इत्यर्थः तथा आदौ यत्कृतयुगं तस्मिंश्च अन्यदापि यदा विवेकनि

222

श्रीभगवानुवाच॥ अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चितं यद्विज्ञाय पुमान्सद्यो जह्याद्वैकल्पिकं भ्रमं १ आसीज्ज्ञानम
थो अर्थ एकमेवाविकल्पितं यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगे युगे २ तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितं
वाङ्मनोगोचरं सत्यं द्विधा समभवद्बृहत् ३ तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः
सोभिधीयते ४ तमो रजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणाः मयाप्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन च ५ श्रीरामजी॥

पुणा जना भवंति तदापि तेषां भेदास्फूर्तेः २ तदृह ब्रह्म वाङ्मनोगोचरं यथा भवति तथा मायाद्रूपं फलं तत्प्रकाशः तद्रूपेण
मया विलासरूपेण वा द्विधा भूतं तयोर्द्विधाभूतयोरंशयोर्मध्ये उभयात्मिका कार्यकारणरूपिणी अभवत् अभिव्यक्ताव
भूवुः मया परमेश्वरेण जीवादृष्टप्रयुक्तत्वात्स्रष्टेः पुरुषानुमतत्वं यद्वा स्वस्यैव प्रकृतीक्षणरूपायाः पुरुषावस्थातदनुम
तेन तद्द्वारेणेत्यर्थः ५

ए·म·
१११

तेदेवंषड्ते हेतवः प्रसिद्धा निरस्ताः यदि कश्चिद् त्वं तरमुद्भावयेत् तदपि वस्तु महिमा वेद्यायां न संभवतीत्याह नकेनचिदि
तिनन्वपरोक्षः कथमपहूयते तत्राह यथेति संसृतिमविद्यमानामेव वं पश्यति अकारशयतीति तथा अस्य अहमः अहंकार
स्य यथा स्यात् न तथा परतः प्रकृतेः परस्यात्मनो द्वंद्वसंबंधः अहंकारनिमित्तोसौ न वास्तव इत्यर्थः ५५ एवं प्रबुद्धोयः सम्य
त्तैः कृत्वा न विभेति अतो हमप्येतयैव परमात्मनिष्ठया तरिष्यामीत्याह एतामिति सोहमित्यन्वयः नन्वियं निष्ठैव धर्म
वेत् तदाह मुकुंदेति प्रस्तावेन सह गाथार्थं संक्षेपतो दर्शयति द्वाभ्यां इत्थं नष्टद्रविणो निर्विण्णगतक्लमः प्रव्रज्यां गां पर्यटन्न

नकेनचित्क्वापि कथंचनास्य द्वंद्वोपरागः परतः परस्य यथाहमः संसृतिरूपिणः स्यादेवं प्रबुद्धो न विभेति भूतैः ५५ ए
तां स समास्थाय परात्मनिष्ठामध्यासितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः अहं तरिष्यामि दुरंतपारं तमो मुकुंदांघ्रिनिषेवयैव ५६ श्री
भगवानुवाच ॥ निर्विद्य नष्टद्रविणो गतक्लमः प्रव्रज्य गां पर्यटमान इत्थं निराकृतोसद्भिरपि स्वधर्मादकंपितो मूं मुनि
राह गाथां ५७ सुखदुःखप्रदो नान्यः पुरुषस्यात्मविभ्रमः मित्रोदासीनरिपवः संसारस्तमसः कृतः ५८ तस्मात्सर्वा
त्मना तात निगृहाण मनो धिया मय्यावेशितया युक्त एतावान्योगसंग्रहः ५९ य एतां भिक्षुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठां समाहि
तः धारयं छ्रावयं छृण्वन् द्वंद्वैर्नैवाभिभूयते ६० इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे त्रयोविंशोध्यायः २३

सद्भिर्निराकृतेपि स्वधर्मादकंपितः सन् मुरमूं गाथामगायत् इत्यन्वयः मित्रोदासीनरिपवः सर्वोपि च संसारः सत्तमसः अज्ञान
तः आत्मनो मनसो विभ्रममात्रं कृतः न तात्त्विक इत्यर्थः उक्तं द्वंद्वसहनोपायमुपसंहरति तस्मादिति मनोनिग्रहात्राज्ञोपि
न च्छ्रवणादिनिष्ठस्तत्फलं प्राप्नोतीत्याह य इति द्वंद्वैः सुखदुःखादिभिः भिक्षुगीतेति विवेकं कृत्वा भक्तचित्तगतं हरिः मोहेनि
घ्नन्निह भाति परमानंदरूपतः ६० इति एकादशे त्रयोविंशः ॥ ॥२३॥ ॥

तस्माद्द्विविधात्प्रकृतिपुरुषात्त्रिविधप्रपंचोत्पत्तिं दर्शयति ॥ प्रथीरिति तन्मात्रिकान् शब्दादितन्मात्रकारणात् तामसात् द्वा
रामद्वा भूतरूपेणाधीयन्ते व भूव भूतानामाधारत्वस्वभावत्वात् इंद्रियाणि हृत्पात्तैजसाद्राजसात्तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वा
त् ॥ वैकृतात्सात्त्विकात् देवताः दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवन्हीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः चंद्रस्त्रेत्येकादशैव एवं च मनश्च ॥ तेषां प्रका
शस्वभावत्वात् समवेता मौलर्याः मिताः सलिलेसंस्थिताः यस्य तत्सलिलसंस्थिति तस्मिन्सलिलसंस्थिता वंडे श्रीनारा
यणरूपो लीलाविग्रहेण समभवं स्थितः इत्यर्थः विश्वाख्यं लोककारणभूतं तत्र चात्मभूः चतुराननरूपभोगविग्रहेणपु

प्रथीस्तन्मात्रिकान्हन्ये नामसा हिंद्रियाणि च तैजसाद्देवताः प्रासन्नेकादश च वैकृतात् ॥ ८ मयासंनोदिता भाया
स्सर्वे संहत्यकारिणः प्रस्स्तान्यस्या मास्य मेनायतनमुत्तमं ॥ ९ तस्मिन्नहं समभवं अंडे सलिलसंस्थितौ ॥ म
म नाभ्यामभूत्पद्मं विश्वाख्यं तत्र चात्मभूः १० सो सृजत्तपसा युक्तो रजसा मदनुग्रहात् लोकान्सपालान्वि
श्वात्मा भूर्भुवः स्वरिति त्रिधा ११ देवानामोक आसीत्स्वर्भूतानां च भुवः पदं मर्त्यादीनां च भूर्लोकः सिद्धानां
त्रितयात्परं प्रधोस्सुराणां नागानां भूमेरोका सृजत्प्रभुः १२

नवीराजएवतस्मिन्नाविर्भूतइत्यर्थः रजसायुक्तो मदनुग्रहात्तपसा सृजत् भूः प्रजालयादिसहिता भुवः प्रेतादिवालोकः
स्वः स्वर्गलोकः महल्लोकादरस्यपलक्षणं ११ लोकस्य विभागं दर्शयन्नाह देवानामिति सार्द्धेन ओको निवासः पदं स्थानं
त्रितयात्परं महर्लोकादि भूमेरधः प्रातलादि ॥ १२ ॥

सूत्रं क्रियाशक्तिमान प्रथमो विकारः ततो महान् ज्ञानशक्तिः तन्त्वयं महानेव प्रथमो विकारः प्रसिद्धः तत्राह सच ज्ञानक्रियागर्भत्वात् सूत्रे
ण संयुतः न पृथक् एकमेव तत्त्वं क्रियाज्ञानशक्तिभ्यां द्विधोच्यत इत्यर्थः विमोहितः जीवस्य भ्रमहेतुः संजातः यतस्तन्मात्रादीनां का
रणं मनः शरीरं नदेवोनाम पृथक्त्वाणां। चिदचिन्मयः चिदाभासव्याप्तत्वाद् भयग्रंथिरूपः इति। जीवोपाधित्वं दर्शितं। यद्यपितस्माद्वा
एतस्मादात्मनः आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतेरन्नमयं हि सौम्य मन इत्यादिश्रुतेश्च प्रथमं भूतानि जायन्ते। तेभ्यश्चापंचीकृतेभ्यः

तेभ्यः समभवत्सूत्रं महान्सूत्रेण संयुतः ततो विकुर्वतो जातो योऽहंकारो विमोहितः ६ वैकारिकस्तैजसश्च ता
मसश्चेत्यहं त्रिवृत् तन्मात्रेंद्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः ७॥

प्राणादिक्रमेण समष्ट्यात्मकं लिंगशरीरं। पंचीकृतेभ्यश्च ब्रह्माण्डं तस्मिन्वैराजस्तादृक् तस्य नाभीनीलावित्रग्रहः क्षीराब्धिशायि
श्रीनारायणस्य नाभिपद्मेच वैराजस्य भोगविग्रहः स्वतन्त्रा जनः ततो यथावसरमन्येषां जीवानामाविर्भावइति प्रक्रियात
थापि यत्राभिव्यक्तिः पूर्वं कोऽहंकारस्ततो भूतेंद्रियादिव्यवहारः इत्येतावता महदादिक्रमेणास्मृष्टिरुच्यते तयोः महत्तोरहवि
स्फुलिंगाद्येः सृष्टिश्रीघोदिता उपायः सोवतारायन्नास्ति भेदः कथंचनेति। ७॥ श्री॥ श्री॥ श्रीकृष्णजिसहाय॥

नन्वेवं तर्हि खकार्यं प्रति महदादीनामप्यायुं तद्रूपत्वात्सत्यत्वं स्यात् तत्राह यदिति यद्रूपमुपादाय उपादनकारणतया स्वीकृ
त्य एवं कारणरूपो महदादिर्भावः पर अहंकारादिकं भावं विकुरुते सृजति यथा पिंडो मृदमुपादाय स्वयं निमित्तभूतो घ
टं सृजति तद्वत्स एवं स इत्यपि पूर्वस्यानुषंगः कथं तर्हि मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि श्रुतिस्तत्राह आदिरिति यद्यदा यस्या
दिरंतश्च विवक्ष्यते तदा तत्सत्यमित्यभिधीयते श्रुत्या परमकारणस्यात्मनः सत्यत्व विवक्षयैव त्वर्थः १७ ननु तथापि प्रकृ
तिपुरुषकालानामकार्यभूतानां भिन्नत्वात्कथम द्वितीयता तत्राह प्रकृतिरिति अस्य सतः कार्यस्योपादानं या प्रकृतिः

223 यदुपादाय एवं स्तु भावो विकुरुते परं आदिरंतो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते १७ प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः
परः सतोऽभिव्यंजकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहं १८ सर्गः प्रवर्त्तते तावत्पौर्वापर्येण नित्यशः महान् गुणविसर्गार्थः स्थित्यं
तो यावदीक्षणं १९

प्रसिद्धा यच्च तस्या आधारः अधिष्ठाता परः पुरुषः यश्च गुणक्षोभेणाभिव्यंजकः कालस्तत्त्रितयं ब्रह्मरूपोऽहमेव न तु
पृथक् प्रकृतेः शक्तित्वात् पुरुषकालयोरवस्थारूपत्वात् एवं तावत्कालत्रयेऽप्यव्यभिचारित्वात् ब्रह्मैव सत्यमिति
वक्तुं तस्य सृष्टिकारणत्वेनादौ सत्त्वमुक्त्वा मध्ये पितृस्येव सत्त्वमुपपादयति अवधित्वेन सत्त्वं दर्शयिष्यन् सर्गप्रवाहरूपा
यां स्थितेरवधिमाह सर्ग इति महान् बहुलः पौर्वापर्येण पितृपुत्रादिरूपेण नित्यशः अविच्छेदेन किमर्थं प्रवर्त्तते।
तदाह गुणेषु देहेषु विविधतया सर्ज्यत इति गुणविसर्गो जीवः तदर्थः तद्भोगप्रयोजनः किं पर्यंतं वर्त्तते यावत्स्थि तेरंतः कोपि किमवधिः तदाह यावदिति ईशगं परमेश्वरसत्तावत्ताः १९॥

एवंमवस्थायाकारणमाहसार्द्धेन त्रिलोक्यांपातालादिसहितायां योगादितारतम्येनयथोत्तरं महर्लोकादयः मङ्-
तिर्वैकुंठलोकः तत्रतुमङ्तिव्यतिरेकेणोत्तरागतयश्चचला इत्याह वैराग्यार्थं मयाकालात्मकेनाधात्रा परमेश्वरेणक-
र्मफलप्रदेनहेतुभूतेनगुणप्रवाहे संसारे उन्मज्जति आसत्यलोकमुत्तमागतीः प्राप्नोति पुनर्निमज्जति अस्थावरं
नीचागतीः प्राप्नोति सृष्टिरूपेणास्याद्वितीयात्मप्रतिपत्त्यर्थंत्वात्मनोऽतियादनायकारणेनकार्यस्यव्याप्तिमाह अण्वा-
दिति उभयेनसंयुक्तोव्याप्तः तदेवाह प्रकृत्येति इदानीं कार्यस्यकारणात्मतांदर्शयति यस्यकार्यस्य आदिकार-

त्रिलोक्यांगतयःसर्वाःकर्मणांत्रिगुणात्मनां योगस्यतपसश्चैवन्यासस्यगतयोऽमलाः १३ महर्जनस्तपःसत्यं
भक्तियोगस्यमद्गतिः मयाकालात्मनाधात्राकर्मयुक्तमिदंजगत् १४ गुणप्रवाहएतस्मिन्नुन्मज्जतिनिम-
ज्जति अणुर्बृहत्कृशःस्थूलोयोयोभावःप्रसिध्यति १५ सर्वोप्युभयसंयुक्तःप्रकृत्यापुरुषेणवा यस्तुयस्यादिरन्त-
श्चसवैमध्यंचतस्यसन् १६ विकारोव्यवहारार्थोयथातैजसपार्थिवः ॥

णांअंतः लयस्थानंचतस्यमध्यं मध्यावस्थापिसत्यवैप्रसिद्धं मृत्सुवर्णादिषु अनतत्त्वाव्यभिचारित्वात्स एव सन्ने-
तरः अन्तंहिमिथ्याभूतकार्यदृष्ट्वा तत्राहविकारइति तैजसाः कटककुंडलादयः पार्थिवाघटशरावादयश्चेयथेति १६

श्री भा० ए टी

२२४

प्रवरं भूतादिनाऽहंकारेण ग्रस्यमानं गच्छतम्मन्त्रि॥ तद्वैकारिकं नामसाहंकारस्य कार्यस्य गत्वा पूर्वोक्तलयमुक्त्वा राजसाहंकार
कार्यस्यापाह इन्द्रियाणि स्वयोनिष्विति॥ स्वप्रवर्त्तकदेवतानामतु तेषां प्रवृत्तिसुप्तावस्थाप्रवर्त्तनेऽस्य देवताधीनत्वात्तासु लय
इति। बाह्यो युक्तिः वस्तुतस्तु स्वकारणे राजसाहंकारे लयो भिप्रेतः योनिदिक्षु देवपगतत्वादेकत्वमविवक्षितं॥ योनयोदेवता
स्तु मनसि॥ कुतईश्वरे लियन्तरिमनोवशे न्येष्वमवंस्मदेवाइत्युक्तस्यात्॥ इन्द्रियलयोक्त एवात्राप्यभिप्रायः मनस्यदेवताभिः
सहवैकारिके प्रहंकारइत्यर्थः तामसाहंकारकार्यावशेषितस्य पारस्य लयमाह॥ शब्द इति भूतादिं तामसाहंकारं प्रत्येति॥ तस्मिन्ली

प्रवरं शब्दतन्मात्रइंद्रियाणि स्वयोनिषु। योनिर्वैकारिके सौम्य लीयते मनसीश्वरे॥२४॥ शब्दो भूतादिमप्येति भू
तादिर्महतिप्रभुः सलीयते महान्स्वेषु गुणेषु गुणवत्तमः॥२५॥ तेऽव्यक्ते संप्रलीयंते तत्कालेलीयतेऽव्यये॥

घनइत्यर्थः भूतादिरित्युपलक्षणं। त्रिविधोप्यहंकारो महतिजत्यर्थं विहाय ज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपो भवति कथंभूतः प्रभुः सम
र्थः॥ सर्वजगन्मोहकत्वात् सच महान्स्वकारणेषु गुणेषु ज्ञानक्रियाशक्तिमत्वात्तद्गुणवत्तमस्तान्भावं विहाय गुणमात्र
रूपो भवति। तेऽव्यक्ते प्रकृतौ साम्यावस्थां गच्छंतीत्यर्थः तदव्यक्तं कालेकालाधीनत्वात्तेनैकीभूयावतिष्ठते॥ प्रपंचे उपरव

प्रलयं निरूपयति। विराडिति। ब्रह्माण्डं। मया कालात्मना व्याप्यमानः लोकानां महदादीनां कल्पः सृष्टिः प्रलयश्च विविधाः कल्पन्ते यस्मि
न्नाभ्यां स्वस्मिन्निति कल्पयतीति। तथा सः तथाभूतोऽपि पंचत्वाय सूक्ष्माय विशेषाय विभागाय कल्पते। योग्यो भवति। पंचानां भूता
नामैक्यरूपस्तेषां पृथग्भावायत्यानप्रतीत्यर्थः। तत्र तस्मात्। एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः। आकाशाद्वायुः वायोरग्निः
अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नं। अन्नात्पुरुष इति। श्रुत्युक्तसृष्टिक्रम॥ प्रातिलोम्येन प्रलयमाह
अन्न इति। मर्त्यं शरीरं येनोपचितं तस्मिन्नन्ने शतवर्षाभावेन॥ नष्टे तन्नाशे सति तत्रैव लीयत इत्यर्थः। अन्नं धानासु बीजे

विराण्मयासाद्यमानो लोककल्पविकल्पकः। पंचत्वाय विशेषाय कल्पते भुवनैः सह॥ २१॥ अन्ने प्रलीयते म
र्त्यमन्नं धानासु लीयते। धाना भूमौ प्रलीयन्ते भूमिर्गन्धे प्रलीयते॥ २२॥ अप्सु प्रलीयते गन्ध आपश्च स्वगुणे
रसे। लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रलीयते। रूपं वायौ स च स्पर्शे लीयते सोऽपि चाम्बरे॥ २३॥

मात्रावशेषं भवतीत्यर्थः। धाना भूमौ अन्नप्ररोहं ती इत्यर्थः। भूमिर्गन्धे संवर्तकादित्यशोषिता॥ संकर्षणमुखाग्निना दग्धा च सती
भूतसूक्ष्मरूपगन्धमात्रावशेषा भवति। अप्सु गन्धः शतवर्षधारया आप्लाव्यमानोऽप्सु लीयते॥ एवमेकार्णवे ज्योतिषा शोष्यमाणा आपः रस
मात्रावशेषा भवति। ततो रसोऽपि तस्मिन् लीयते। ज्योतिश्च वायुनाभिभूयमानं रूपमात्रं तस्मिन् लीयते॥ वायुश्चाकाशेन प्रेरितेनां
वरणयुक्तः स्पर्शमात्रः सन् तस्मिन्॥ २३॥ श्रीकृष्णसखाय हरये नमः श्री॥

अनजतातवरंवतान

पंचविंशोऽस्मिन्नैर्गुण्यप्रतिपत्तये निरूप्यते चित्तप्रभवसत्वादिगुणवृत्तिरनेकधा १ प्रकृतिपुरुषज्ञानवतोऽपि यावत्त्रय न विशेषेण
गुणत्रयवृत्तिजयो न स्यात् न तावद्ब्रह्म दोपरमः अतस्तज्जयोपायपरं गुणप्रवृत्तिनिरूपणार्थमाह गुणानामिति सह मिश्री
भूय वर्तमानाः सम्मिश्राः न सम्मिश्रा असम्मिश्रास्तेषां विभक्तानां गुणानां मध्ये येन गुणेन यथा यादृशो भवेत् तदिदं कथयतो मे
शृणु निबोधेत्यर्थः तत्र सत्ववृत्तीराह शम इति ईक्षा विवेकः तपः स्वधर्मवर्तित्वं स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानं तुष्टिर्यथालाभसं
तोषः त्यागो व्ययशीलत्वं अस्पृहा वैराग्यं श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः अनुचितकर्मणि लज्जा दयादानं दयदानगतिर हृत्सोद्भृति

225

श्रीभगवानुवाच ॥ गुणानामसमिश्राणां पुमान्येन यथा भवेत् तन्मे पुरुषवर्येदमुपधारय शंसतः १ शमो दमस्तितिक्षेक्षा तप
सत्यं दया स्मृतिः तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः २ काम ईहा मदस्तृष्णास्तम्भ आशीर्भिदा सुखं मदोत्सा
होयशः प्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलोद्यमः ३ ॥

स्मरणात् आदिशब्देनार्जवविनयादि स्वनिर्वृत्तिः आत्मरतिः ॥ २ ॥ रजसो वृत्तिराह कामोऽभिलाषः ईहा व्यापारः मदो दर्पः तृष्णा
लाभे सत्यप्यसंतोषः स्तम्भो गर्वः आशीः धनाभिजीवनदेवतानिं प्रार्थनं भिदा अहं मन्य इति भेदबुद्धिः सुखं विषयभोगः म
दोत्साहः मदेन युद्धाभिनिवेशः यशःप्रीतिः स्तुतिः प्रियता हास्यमुपहासः वीर्यं प्रभावाविष्कारः बलेनोद्यमः न्यायेनोद्यमः
सात्विक एव ३ ॥

मायामयेमायाप्रवर्त्तकेज्ञानमयेवा अतएवज्ञीनयतीज्ञीवस्तस्मिन्महापुरुषेअयंभावः विश्वस्यहिर्महापुरुषस्योपकरणरूपः
कालोहितत्त्वंशेनसृज्यश्च अतस्तदात्मनावतिष्ठतइति तदुक्तंसप्तमे कालंचरंतंसृजतीशआश्रयंप्रधानपुम्भ्यांनरदेवसत्यकृदि
ति दशमेच योयंकालस्तस्यतेव्यक्तबंधोचेष्टामाहुश्चेष्टतेयेनविश्वं निमेषादिर्वत्सरांतोमहीयांस्तंत्वेशानंक्षेमधामप्रपद्ये
इति जीवआत्मनिप्रकृतेलीनत्वेनप्रतियोग्यभावात् परिपूर्णोसद्रूपेणावतिष्ठते आत्मावात्मस्थएवनान्यत्रलीयते यतः के
वलोपिनिरुपाधिः अत्रहेतुः विकल्पापायायाभ्यांविश्वस्योत्पत्तिलयाभ्यांलक्ष्यते अधिष्ठानत्वेनावधित्वेनचेति तथासःअस्य

कालोपमामयेजीवेजीवआत्मनितिष्ठते आत्माकेवलआत्मस्थोविकल्पापायलक्षणः २६ एवमन्वीक्षमाणस्यक
थंवैकल्पिकोभ्रमः मनसोहृदितिष्ठेतव्योम्नीवार्कोदयेतमः २७ एषसांख्यविधिःप्रोक्तःसंशयग्रंथिभेदनः प्रतिलो
मानुलोमाभ्यांपरावरदृशामया २८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेचतुर्विंशोध्यायः २४

कथंनस्यप्रस्तुतोपयोगमाह एवमिति मनसः कथंभेदनिमित्तोभ्रमःस्यात् जातोवाकथंहृदितिष्ठेदिति २६ उपसंहरतिए
षमिति प्रत्यक्षमिवयेनदेदर्शितंतत्वमात्मनः सांख्यंप्रख्यातंतस्मैहरयेगुरवेनमः २८ इत्येकादशेचतुर्विंशोध्यायः॥ ॥२४॥

[illegible]ध्याय॥[illegible]

२०।२१ ननु तवापि गुणावृत्तेन कर्तृत्वाविशेषात्तेन निरोधेनालंसेव्यो जीवस्त्वमेवातः कृत इति नियमः यतो मां भजेतेति वा रं वारमुच्यते तत्राह॥ सत्वमिति। जीवस्यैव तत्वमेकतः यतो स्विन्नजाः जीवोपाधौ चित्ते मिलन्त्यतो ऽप्रतीपः सएववध्यते। कौ। द्रुणः भूतानां देह रूपाणां मन्ये वा चमध्ये सन्नुमानः पृथं तत्वनाम सन्नु मानो गुणानियं तत्वेन। स एवादिकर्तापि नियमनात् अतो महान्विशेष इति भावः यहा भूतानामपंची कृतानां यत्कार्यभूतं चित्तं प्रथमयाद्भि सोम्य मेनइति श्रुतेः तत्प्रभावाः अतो भूतोपाधि तस्य जीवस्यैवेति॥ प्रपन्नसमानं २१ तदेवं मिश्रामिश्र गुणकार्याणि प्रदर्श्य इदानीमेकैकगुणोद्रेककार्याणि॥ दर्शयति। यदेति सप्तभिः यदेत्तरो गुणोयजेत्॥ प्रभिभवेन भास्वरं प्रकाशकं विशदं स्व च्छं शिवं शान्तं शिवत्व विशदत्वभास्वरत्वानां यथा क्रमं सुखधर्मज्ञान त्वेदेन त्वान्नहातैर्युज्येत॥ ग्रादिश ब्राह्म्म समादि भिश्च २२॥

यदा भजति मां भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः संसत्वप्रकृतिं विद्यात्पुरुषं स्त्रियमेववा २० यदा प्राशिष आशास्य मां यजेत स्वक र्मभिः तं रजः प्रकृतिं विद्याद्धिंसामाशास्य तामसं २१ सत्वं रजस्तम इति गुणाजीवस्य नैवमे चित्तजायैस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते २२ यदेतरौ जयेत्सत्वं भास्वरं विशदं शिवं तदासुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभिः पुमान् २३ यदा जयेत्तमः सत्वं रजः संगं भिदाचलं॥ तदादुःखेन युज्येत कर्मणा यशसाश्रिया २४ यदा जयेद्रजः सत्वं तमो मूढं लयं जडं युज्येत मोहशोकाभ्यां निद्रयाहिंसयाशया २५ यदा चित्तं प्रसीदेत इन्द्रियाणां च निर्वृतिः देहे भयं मनो ऽसंगं तत्सत्वं विद्धि मत्पदं २६

तमः सत्वं च कर्मभूतं रजः कर्तृसंगं संगहेतुभिः भेदहेतुः चलं प्रवृत्तिस्वभावं अतः संगहेतुत्वात् यशसा श्रिया च युज्येत। तत्कामः पुमान् भवतीत्य र्थः भिदाहेतुत्वाद्दुःखेन युज्येत द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः चलत्वात् कर्मणा च युज्येत २४ यदा रजः सत्वं च कर्मभूतं तमः कर्तृ भजयेत् मूढं विवेकभ्रंसकं लयं प्रावरणात्मकं जडं प्रत्नघमात्मकं। अतो मूढत्वात् क्रोधमोहहिंसाभिः लयत्वान्निद्रया जडत्वाद्दुद्यमाभावेन केवलमाशया युज्येतेति द्रष्टव्यं मनइति पाठे लयात्मकत्वमेवानिद्राशययोर्हेतुः २५ किंच यदा चित्तं प्रसीदेत स्वच्छं भवेत् निर्वृतिरुपरति॥ तदा मत्पदं मदुपलब्धिस्थानं सत्वं गुणं विद्धि॥ २६॥ श्रीकृष्णवल्लभाय नमः २६ श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री

126

नर्मेदृत्तीयाद्र॥ क्रोधइति लोभो व्ययपराङ्मुखता ॥ क्लमः श्रमः कलिः कलहः शोकमोहौ प्रकटौ शोचनं ॥ भ्रमस्य विषादः दीनत्वं दैन्यं वाचि
व्रातन्द्रा॥ प्राशाहमेभविष्यतीत्यन्वीक्षा॥ भीः भयं ॥ प्रवृत्युद्यमो॥ नाद्य॥ प्रकृपूर्वेण क्रमेणोक्ताः श्लोकत्रयोक्ताः वीर्णितप्रायाः प्रत्याश्रा
यद्याहस्ति भावः ॥ विभक्ताः नां गुणानां वृत्तयो वर्णिताः मिश्राणामाह ॥ सन्निपातइति त्रिभिः ॥ अहं ममेति च मता बुद्धिः सर्वेद्धि सामा
न्याधिकरणपदर्शनात् ॥ संनिपातस्तत्ले ॥ अहं शान्तः क्रोधी त्यादि तथाममणां निरस्ति ॥ कामक्रोधइत्यादिद्वन्द्वं तत्पूर्वकः सर्वो
व्यवहारस्यास्संन्निपातकार्यमित्याह ॥ व्यवहारइति ॥ अत्रदेहे मनस्य मात्राणि चाहं द्रियाणि च ॥ प्रसवस्त्रवेते मनःप्रादीनां सात्विक

क्रोधो लोभोनृतं हिंसायाचा दंभः क्लमः कलिः शोकमोहौ विषादार्त्ती निद्राशा भीरनुद्यमः ॥ ७ ॥ सत्वस्य रजसश्चैतास्तमस
श्चानुपूर्वशः ॥ रजत्रयोवर्णितप्रायाः सन्निपातमथोश्रृणु ॥ ८ ॥ सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव यामतिः ॥ व्यवहारः सन्नि
पातो मनमात्रेन्द्रियासुभिः ॥ ९ ॥ धर्मेचार्थे च कामे च यदासौपरिनिष्ठितः ॥ गुणानां सन्निकर्षोयं श्रद्धारतिधनावहः ॥ १० ॥
प्रवृत्तिलक्षणेनिष्ठा पुंसोयर्हिगृहाश्रमे स्वधर्मेवानुतिष्ठेत गुणानां समितिर्हिसा ॥ ११ ॥ पुरुषंसत्वसंयुक्तमनुमीयाच्छ
मादिभिः कामादिभी रजोयुक्तं क्रोधाद्यैस्तमसायुतम् ॥ १२ ॥

नामसराजसस्यात्तैर्व्यवहारः सन्निपातजइतिभावः ९ असौ पुरुषोयदा धर्मादिष्वपरिनिष्ठितो भवति ॥ तदाश्रद्धः त्रिषुनिष्ठारूपः सन्नि
कर्षः धर्मादीनां सत्वतमोरजः कर्षत्वाद्विषयतः सन्निपातजत्वमर्कतंफलं तस्य तथात्वमाह ॥ श्रद्धाइतिधनानि ॥ सत्वरजस्तमोमया
न्यावदन्तीतितेषा ॥ धर्मनिष्ठायामेवसन्निपातं दर्शयति प्रवृत्तिलक्षणे काम्ये धर्मे यदापुंसो निष्ठा भवति तथा गृहाश्रमएव
सक्तस्तिष्ठेत् ॥ अनुपश्यात्त्व धर्मेवनितत्वे भितकेनिष्ठे स्वाजि सन्निति सन्निपातः ॥ हिंसयात्काम्य धर्मगृहासक्तिस्वधर्मा ॥ रजस्तमः स
त्वमयाइत्यर्थः ॥ तदेवं मिश्रामिश्रगुणाक्त जीः प्रदर्प्यदालीप्रमात्वेत तथा भवेदिति ॥ यदुक्तं तद्दर्पयतिपुरुषमिति त्रिभिः ॥ ९ ॥ हिंसारा

कुमरा णादिकमाणांसु योभजेतं तामसं विद्यात् एतैर्गुणैरेव भक्ता
भवतीतितात्पर्यार्थः ॥ ९ ॥

श्री.भा.ए.टी.
११७

117

कैवल्यं देहादिव्यतिरिक्तात्मविषयं वैकल्पिकं देहादिविषयं यत्तद्रजः राजसं प्राकृतं बालमूकादिज्ञानतुल्यं मन्निष्ठं परमेश्वर
विषयं २४ वनं विविक्तत्वात्सात्त्विको वासः भगवन्निकेतनं तु साक्षात्तदाविर्भावान्निर्गुणास्थानं कारकः कर्ता संगी आ
नासक्तः रागान्धः अत्यभिनिवेशवान् स्मृतिविभ्रष्टः अनुसंधानशून्यः मदपाश्रयः मदेकशरणः सदा निरहंकारत्वान्नि
र्गुणः अधर्मे धर्म इति या श्रद्धा २७ पथ्यं हितं पूतं शुद्धं अनायस्तं अनायाससाध्यं आहार्यं भक्ष्यभोज्यादि इन्द्रियाणां प्रेष्ठं कटु
म्ललवणादि आर्तिदा अशुचि दैन्यकरं अशुद्धं च शब्दात् तामन्निवेदितं निर्गुणमित्यभिप्रेतं २८ आत्मोत्थसुखं मदपाश्रयमित्यपि त

कैवल्यं सात्त्विकज्ञानं रजो वैकल्पिकं तु यत् प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम् २४ वनं तु सात्त्विको वासो ग्रामो रा
जस उच्यते तामसं द्यूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणं २५ सात्त्विकः कारकोऽसंगी रागान्धो राजसः स्मृतः तामसः स्मृतिविभ्र
ष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः २६ सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा २७
पथ्यं पूतमनायस्तमाहार्यं सात्त्विकं स्मृतं राजसं चेन्द्रियप्रेष्ठं तामसं चार्तिदाशुचि २८ सात्त्विकं सुखमात्मोत्थं विषयो
त्थं तु राजसं तामसं मोहदैन्योत्थं निर्गुणं च मदाश्रयं २९ द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः श्रद्धावस्था च प्र
कृतिर्निष्ठा त्रैगुण्य एव हि ३० सर्वे गुणमया भावा पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या वा पुरुषर्षभ ३१

तत्पदार्थविषयत्वेन ज्ञानवदेवं स्वरूपं उक्तं संसारहेतुभूतं त्रैगुण्यमुपसंहरति द्वाभ्यां २९ द्रव्यं पथ्यमेतादि देशो वनग्रामादिः
फलं सात्त्विकं सुखमित्यादि कालः यदा भजेत मां भक्त्या यदेतरो जयेदित्यादिना योऽर्थ उक्तः ज्ञानं कैवल्यं सात्त्विकमित्यादि क
र्म मदर्पणमित्यादि कारकः सात्त्विकः कारकोऽसंगीत्यादि श्रद्धा सात्त्विक्याध्यात्मिकीत्यादि अवस्थास्तु जागरणमित्या
दि आकृतिः उपर्युप[illegible]रि गच्छतीत्यादिनोक्ता देवत्वादिरूपा निष्ठा सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्यान्तीत्यादिनोक्ता स्वर्गादि ३०
एवं सर्वोऽप्ययं भावस्त्रैगुण्यात्मकः गुणात्मकः एकं केवलमेव किंतु यावन्तः पुरुषाव्यक्ताभ्यां अधिष्ठिता अधिष्ठितास्ते स
र्वे भावा गुणमया एवं तत्प्रपंचः दृष्टमिति ३२

राम
११७

यदा पुनः क्रियया कुर्वन् विकारं प्राप्नुवन् आधीर्भवति आसमंतात् दिक्षिप्ता धीर्यस्य सः चेतसा बुद्धीन्द्रियाणां अनुपरतिः गात्रा
णि कर्मेन्द्रियाणि तेषाम् अस्वास्थ्यं विकाराधिक्यं मनो भ्रांतं चंचलं रजउत्कटं निद्रामयं जानीहि १८ यदा सीदन्ति शेरभवन् चे
तसो ग्रहणो चिदाकार परिणामे अन्नतमं छिन्नं विलीयते मनोपि संकल्पात्मकं न प्रलीनं तमोज्ञानं ग्लानि विषादश्च भव
ति तन्न दात्मम उत्कटं उपधारय विद्धि १९ किंच एधमान इति इंद्रियाणां एव प्रवृत्ति निवृत्ति मोह स्वभावानि देवासुर र
क्षांसि इति ज्ञेयं यद्वा प्रसंगात् अधिष्ठे विकानां गुणानां उत्कर्षकार्याणि उक्तानीति ज्ञेयं २० गुणोत्कर्षतो ऽवस्थाभेदं दर्शं
यति सत्वादिति प्रसंगात् निर्गुणावस्थामाह तुरीयं चतुर्थम् अवस्थान्तरं नाम त्रिषु जागरणादिषु संततम् एकरूपम् आत्मतत्त्वमेव

विकुर्वन् क्रियया व्याधीर निवृत्तिश्च चेतसां गात्रास्वास्थ्यं मनो भ्रांतं रज एतैर्निद्रामयं १८ सीदन्त्वित्तं विलीयेत चेतसो ग्रह
णोज्ज्वलं मनो नष्टं तमो ग्लानितमस्तदुपधारय १९ एधमाने गुणोसत्वे देवानां बलमेधते असुराणां च रजसि तमसि उ
वरक्षसां २० सत्वाज्जागरणं विद्यात् रजसात्स्वप्नमादिशेत् प्रस्वापं तमसा जंतोस्तुरीयं त्रिषु संततं २० उपर्युपरि गच्छंति
सत्वेन ब्राह्मणा जनाः तमसाधोध आमुख्यात् रजसांतरचारिणः २१ सत्वे प्रलीनाः स्वर्यांति नरलोकं रजोलयाः त
मोलयास्तु निरयं यांति मामेव निर्गुणाः २२ मदर्पणं निष्फलं वा सात्विकं निजकर्म तत् राजसं फलसंकल्पं हिंसाप्रा
यादि तामसं २३

त्यर्थः २० गुणोत्कर्षद्वारेण तत्तत्कर्मफलनिष्ठां दर्शयति उपर्युपरीति जालणा वेदार्थानुष्ठानाभियुक्ताः आब्रह्मलोक
मभिव्याप्येत्यर्थः आमुख्यात् स्थावरान् अभिव्याप्य अंतरचारिणः मनुष्या एव भवंति २१ देहादुत्क्रांतत्कालीन गुणोत्कर्ष
फलमाह सत्वे लब्धे सति प्रलीना मृता रजोलयाः रजसि प्रवृद्धे सति लयो येषां ते एवं तमोलया इत्यपि निर्गुणा इत्यत्र तुल
यत्राद्यानुपादात् जीवंतोपि निर्गुणा अन्ते मामेव यांतीत्यर्थः २२ इदानीं गुणोत्कर्षकृतमेव तत्तत्फलसाधनकर्मत्रैवि
ध्यमाह मदर्पणं मत्प्रीत्युद्देशेन कृतं निष्फलं केवलं दासभावेनैव कृतं यन्निजं कर्म नित्यादि तत्सात्विकं फलसं

कल्पते यस्मिन् तत् हिंसाप्रायं हिंसोद्देशेन कृतं हिंसाबहुलं च आदिशब्दात् दं
भमात्सर्यादि कृतं इदानीं सगुणनिर्गुणभेदेन ज्ञानादीनां चातुर्विध्यमाह ॥२३॥

श्री भा ए टी

११८

गुणमयीति। गुणमयी या जीववृत्तिः जीवोपाधिः तया विमुक्तः गुणेषु वर्तमानोऽपि तेन दृश्यमानो संगं न प्राप्नोति।। प्रवृद्धेन प्रवस्तुभिः नवस्तुभिः
नोपयुज्यमाना दृश्यन्ते। तत्राह।। प्रवस्तुतेन दृश्यमानेषु तेष्वपि संगं वर्जयेदित्याह २।। संगमिति। प्रसंगं तेन ज्ञाणमाह। शिस्नोदरेति पर्यंतौ ति। शि
स्नोदरतृपः तेषां कचित्कदाचिदपि प्राप्तौ नावकाशो नांसंगः किंतु तस्यैव स्याप्यनुगमः प्रवृत्ती ... प्रथमदृष्ट्वैतिहा
सत्वहरा।।३ अत्रेतिहासमाह। ऐलः पुरूरवाः सम्राट् चक्रवर्ती बृहच्छ्रवाः कीर्तिर्यस्य सः उर्वशी विरहात् प्रथमं मुह्यन् पश्चात् कुरुक्षेत्रे
समागम्य गंधर्वदत्तेनाग्निना देवानिष्ट्वा पुनरुर्वशीलोकं प्राप्य पुरा कामेन सनि तृप्तो निर्विण्णः सन् इमां गाथां प्रगायतेति।। नवमस्कंधा
नुसारेण द्रष्टव्यं ४।। प्रज्ञानांमोहावस्थामाह। त्यक्त्वेति। घोरे तिष्ठेति प्रपराधं न करिष्येदयेजाये।। मनसा तिष्ठ चौरे वसाक्षिमि आकृष्ट

वर्तमानोऽपि न पुमान्युज्यते वस्तुभिर्गुणैः संगं न कुर्यादसतां शिस्नोदरतृपां क्वचित् ३ तस्यानुगतमस्यंधे पतत्यंधानुगांधवत् ऐलः
सम्राडिमां गाथामगायत बृहच्छ्रवाः उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्णः शोकसंयमे त्यक्त्वात्मानं व्रजंतीं तां नग्न उन्मत्तवन्नृपः विल
पन्नन्वगाज्जाये घोरे तिष्ठेति विक्लवः ५ कामानतृप्तोऽनुजुषन्क्षुल्लकान्वर्षयामिनीः नवेद यांतीर्नायांतीरुर्वश्याकृष्ट
चेतनः।। ६ ।। ऐल उवाच ।। अहो मे मोहविस्तारः कामकश्मलचेतसः देव्या गृहीतकंठस्य नायुःखंडा इमे स्मृताः ७ नाहं वेदाभि
निर्मुक्तः सूर्यो वाभ्युदितोऽमुया।। मूषितो वर्षपूगानां बताहानि गतान्युत।। ८ अहो मे आत्मसंमोहो येनात्मा योषितां कृतः क्री
डामृगश्चक्रवर्ती नरदेवशिखामणिः ।। ९ ।।

वदैतु। ननौमंत्रा। प्रबुद्धितासत्ते भयस्कारः परत रेवनाह।। नित्येतं मंत्रे। विलपन्वैक्लव्ये कारणमाह ५।। कामानिति वर्षाण्यायामिनी रात्रीः
यांतीरयायांतीः आगामिनीः आकृष्टा चेतनायस्य सः ६।। तस्य गंधर्वलोकं प्राप्तस्य बहुकालमुर्वश्या संभोगानंतरं निर्विण्णस्य गाथामा
ह। अहो इत्यादिभिः तत्रापि भिरनुताप प्रपंच्यते। अहो इति यतो मया इमे अहोरात्रिरूपाः आयुःखंडा न स्मृताः ७।। तदेवाह। नाहमिति। अभिनिर्मु
क्तः अपरिममाणो अस्तंगतः अभ्युदितो वा सूर्य इति। अमुया दुर्वश्या वंचितः बत खेदे हतस्त्वमपि। वर्षपूगानामपि शतानि महर्षि भवेदिति।। येन

संमोहेन ।। ८।। आत्मानमाह। क्रीडामृगवत् अधीनः कृतः ननु प्रणयकुपितया। प्रणतपार्थिवचीनतः पुत्रे वसतां ... तरक्ती त्याह।। ९।। श्री

२१८

इत्यनीमुक्तो ऽयं गुणापस्पसंसारे देहत्वमन्तवद्रत्तन्निर्यन्मोहत्यादसाताइति॥ सा देहं नयेन निर्जिताः सपश्चाद्विज्ञि प्रेनभक्तियोगेन मद्भि
तःसन् मद्भावाय मोक्षाय प्रपद्यते योग्यो भवति। तस्माद्विवेकेनो मिदंमेवयक्त मित्याह तस्माद्दितिज्ञानविज्ञानयोः संभवो यस्मिंस्तत
थिमं नरदेहं भजनप्रकारमाह। निःसंग इति सार्द्धेन। सत्वसंसेवया सात्त्विका एवसेवेत पुमान् सात्विकरूपया इति ३४ प्रागुक्तेन नैरपे
क्ष्येण उपशमात्मकेन सत्वेनैव एवंसंति मां प्राप्नोतीत्याह संपद्यत इति। जीवं जीवत्वकारणं लिंगशरीरं मां प्राप्तस्य न पुनः संसार इत्याह
जीवेइति। नवहि विषयभोगेन नोत्तरतः स्मरणेन गुणाकृतान्स संसरण प्रथम जित पुण्यकथाकर्णनादिभिः॥ धुनेन भक्तिरसेन
विवेकिनो नहि पुनःसृजन्म जन्तुरीदृशं ३६ ॥इत्येकादशे पंचविंशः॥२५॥ षड्विंशे योगानयाया विघातो दुष्टसंगतः साधुसंगेन तन्निष्

एताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबंधनाः येनामी निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः ३२ भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रप
द्यते तस्माद्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवं ३३ गुणसंगं विनिर्धूय मां भजंतु विचक्षणाः निःसंगो मां भजेद्विद्वानप्रमत्तो
जितेंद्रियः ३४ यथा मन्नानपायिन्या सर्वान्कामानेपाश्नुते रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्वसंसेवया मुनिः ३५ सत्वं चाभिजये
द्युक्तो नैरपेक्ष्येण शांतधीः संपद्यते गुणैर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय माम् ३६ जीवो जीवविनिर्मुक्तो गुणैश्चाशयसंभवैः मयै
व ब्रह्मणा पूर्णो न बहिर्नांतरश्चरेत् ३७ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे पंचविंशोऽध्यायः॥२५॥ मल्लक्षणमिमं
कायं लब्ध्वा मद्धर्म आस्थितः आनंदं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति मां॥१॥ गुणमय्या जीवयोन्या विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया गुणेषु
मायामात्रेषु दृश्यमानेष्ववस्तुतः॥२॥ ॥ इति यथा वज्रा...स्पर्धिः भैरेगीनं चिंतन्यते २॥ निःसंगो मां भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितें
ष्ठाकाष्ठेति वर्ण्यते। योगिनो योगविघ्नः संगतः संभवेदिति यथा वज्राद्भिरपर्धः स्यादित्यसंक्षोत्तेमक्तानुवाद पूर्वकं पतितस्तत्सार्द्ध दाम्यं
द्रिय इत्युक्तं॥ तत्र विपक्षो नर्यः। कथ्यं विषयजीवन्मुक्तिः साऽपि तर्हि संगो दुस्त्यज इत्यत्र वर्षः स्यादित्यसंक्षो... भक्तियोगलक्षणं आस्थितः सन् आत्मस्थं आत्मन्येव नियंतृत्वेन स्थितं परमा
मल्लक्षणमस्वरूपं ज्ञातं येन तत्तमिमं नरदेहं लब्ध्वा मद्धर्मं भक्तियोगलक्षणं आस्थितः सन्

ममत्वमपितस्मिन्परिकल्पितमेवेत्याह पित्रोः स्वंकायः जनकत्वात् नुवितर्के भार्यायावाभोगप्रदत्वात् अत्रानुपयुक्तमप्येत॰
आयतुल्यत्वादुक्तं स्वामिनोवाअधीनत्वात् अग्नेर्वा अन्येषांतद्दाहकत्वात् श्वगृध्रयोर्वाभक्ष्यत्वात् किंच आत्मनः तत्कृतशुभा
शुभभागित्वात् सुहृदांवाउपकारित्वात् एवंयोननिश्चीयते १९ तुच्छाकृमिविड्भस्मलक्षणानिष्ठा अंतेयस्य तस्मिन्कायेक
लेवरे पूयत्वेनगृहीतेविषंगमेवाह अहो इतिसुनसंशोभननासिकं २० अतोगुणारोपेणारसमाणामादृशाः कृमिसमाः इत्याह
त्वगादिसंहतौ तत्संघातेदेहेविण्मूत्रादिसहितौ रमतांकृमीणांवा २१ यद्यप्येवंबीभत्सितास्त्रियः २२ अथापिनोपसज्जे
तअवलोकनादिनापिसंगनकुर्यात् अर्थवित् विवेकी अत्रहेतुः विषयेति २२ ननुकश्चिन्निमीलितनयनादेरपिमनःक्षोभोह

पित्रोः किंस्वंनुभार्यायाः स्वामिनोऽग्नेस्वगृध्रयोः किमात्मनः किंसुहृदामितियोनावसीयते १९ तस्मिन्कलेवरेमेध्येतु
च्छनिष्ठेविषज्जते अहो सुभद्रंसुनसंसुस्मितंचमुखंस्त्रियः २० त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंहतौ विण्मू
त्रपूयेरमतांकृमीणांकियदंतरं २१ अथापिनोपसज्जेतस्त्रीषुस्त्रैणेषुचार्थवित् विषयेंद्रियसंयोगान्मनःक्षुभ्यतिनान्यथा
२२ अदृष्टादश्रुताद्भावान्नभावउपजायते असंप्रयुंजतःप्राणान्शाम्यतिस्तिमितंमनः २३ तस्मात्संगोनकर्तव्यःस्त्रीषु
स्त्रैणेषुचेंद्रियैः विदुषांचाप्यविस्रब्धःषड्वर्गःकिमुमादृशाम् २४ श्रीभगवानुवाच ॥ एवंप्रगायन्नृपदेवदेवःसउर्वशी
लोकमथोविहाय आत्मान[..]मात्मन्यवगम्यमांवैउपारमज्ज्ञानविधूतमोहः २५ ततोदुःसंगमुत्सृज्यसत्सुसज्जेत बुद्धि
मान् संतएवास्यछिंदंतिमनोव्यासंगमुक्तिभिः २६

नृपते सत्यसौपिएवंदर्शनादिकंविनानभवतीत्याह २३ अदृष्टादिति भावात्पदार्थात् भावोमनःक्षोभः अंतःप्राणान् इंद्रिया
णि असंप्रयुंजतः निरुध्यतः स्तिमितंनिश्चलंसत् २३ इंद्रियैः कृत्वा अविस्रब्धः अविश्वसनीयः मादृशांअविवेकिनांफलित
माह द्वाभ्यां २४ एवमिति नृपेषुदेवेषुचदीव्यतीतितथा २५ उक्तिभिः हितोपदेशैरिति २६ श्रीरामायनमः कृष्णायनमः॥

229

त परिच्छदराज्यादिसहितं दृश्वरं च कृवर्तिनं तृणमिवत्यक्त्वायांतीमपि अन्वगम अनुगतोस्मि किं च मम प्रभावाद्य भिमा
नोवृथैवेत्याह २० कुतस्तेस्यमेतेजोबलं रवरोयप्रायद्राताड़ितोपिरवरीमनुगच्छतितद्वत् एवंभूतस्य पूर्वसाधनं व्यर्थमित्याह २१ त्या २
किमितित्यागेनसंन्यासेन विविक्तेनएकांतसेवया मौनेनवाग्नियमेन अनुतपः सन्नात्मानं निंदतिइति द्वाभ्यां २२।२३ स्वार्थस्ये
ति अकोविदमज्ञातारं गोरवरवत्गोश्विरवर इवेति अपरासवं सेवमानस्य आत्मभूर्मनसि पुनः पुनर्मुह्यत २४ एवमपूभिर्नि
र्वेदोनिवृत्तिः इदानीं तस्य विवेकमाहद्वाभ्यां पुंश्चल्येति अयंभावः कर्मभिर्दैवानुष्ठाद् दुःखमेव प्राप्तोस्मि अतः परमेश्वरमेव
भजेयमिति २५ परमेश्वरप्रसादं विनादेवेरूपदिष्टादपिवेदवाक्यान्मोहोननिवर्तते इत्याह बोधितस्यापीति देव्या उर्वश्या

सपरिच्छदमात्मानं हित्वा तृणमिवेश्वरं यांतीं स्त्रियं चानगमं नग्न उन्मत्तवद्रुदन् ॥२०॥ कुतस्तस्यानुभावः स्यात्तेज ईशि
त्वमेववा योन्वगच्छं स्त्रियां तीं खरवत्पादताडितः ॥२१॥ किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेनवा किं विविक्तेन मौनेन स्त्री
भिर्यस्य मनोहृतं ॥२२॥ स्वार्थस्याकोविदं धिङ्मां मूर्खं पंडितमानिनं योहमीश्वरतां प्राप्य स्त्रीभिर्गोखरवज्जितः ॥२३॥ सेवतोव
र्षपूगान्मे उर्वश्या अधरासवं न तृप्यत्यात्मभूः कामोवह्निराहुतिभिर्यथा ॥२४॥ पुंश्चल्यापहृतं चित्तं कोन्वान्यो मोचयितुं प्रभुः ।
आत्मारामेश्वरमृते भगवंतमधोक्षजं ॥२५॥ बोधितस्यापि देव्या मे सूक्तवाक्येन दुर्मतेः मनोगतो महामोहो नापयात्यजितात्म
नः ॥२६॥ किमेतयानोपकृतं रज्ज्वावासर्पचेतसः रज्जुस्वरूपाविदुषो योहं यदजितेंद्रियः ॥२७॥ क्वायं मलीमसः कायोदौर्गंध्या
द्यात्मकोऽशुचिः क्व गुणाः सौमनस्याद्याह्यध्यासोविद्यया कृतः ॥२८॥

सूक्तवाक्येनयथार्थवचनेन पुरूरवोमामृथामाभूतस्त्रीणांत्वाहृकाः सोअसिवासस्तछन्न नवैस्त्रैणानिसख्यानिसंतिशा
लावृकाणां हृदयान्येषा इत्यनेन ॥२६॥ एवंपुंश्चल्यापहृतंचित्तमित्यादिनातस्याअपकोनस्मीति इदानीममैवापराध इत्याह ॥ रो २
किमेतयेति नः अस्माकं कामिकाएतयाकिमपकृतं न किंचिदपि यथारज्जुस्वरूपाविदुषोरज्जुः ईदृशः पुंसस्तस्यासर्पकल्प
नयाखिद्यतोपि रज्ज्वा किमपिनापकृतं नहतं यद्यस्मायोहमेवंभूतः सएवाजितेंद्रियत्वादपराधीत्यर्थः ननुतथापि सेवसौ
जंधप्रेमादिगुणैः संमोहमूलमित्याशंक्यतेपिस्वपरिकल्पिताएवेत्याहचतुर्भिः ॥२७॥ क्वापमिति मलीयसः अतिमलिनः सुमनसां
कुसुमानामिवमंधसौकुमार्यादिः सौमनस्यं ह्योभनमनो भावेवा ॥२९॥

राजाद्याकुलचित्तानांकृतोसंग्रादिसंभव: इतिकृत्स्नार्चनंभद्रमनुस्मृत्यानुग्रहाति क्रियायोगमिति भवदाराधनरूपंयस्मादि
तिकरणाधिष्ठानादिप्रश्न: सर्वकारकाणाधिष्ठानादिप्रश्न: सर्वकारणानांनिमित्तत्वस्याविशिष्टत्वात् यथेति कस्मिन्नधिष्ठा
नादौकेनप्रकारेणेतिप्रश्न: येऽधिकारिण: सात्वता भक्ता: १ अस्यपुनर्विशेषत: प्रशंसिकारणमाह चतुर्भि: एतत्वदंचैन
नि:श्रेयसकरं वदंति अंगिरस: सुतो बृहस्पति: २ नि:सृतं त्वयोपसृष्टमित्यर्थ: देव्यैपार्वत्यै ३ सर्ववर्णानां वर्णिकानां ४
विश्वेश्वरायेतेषामीश्वर ५ कर्मकांडस्य पूजाविधानस्य ६ नास्त्यंतोयस्य यत: पारंवाऽनुष्ठानतोयस्य तस्य वैदिक एवमंत्रो
वैदिकान्येवांगानिचयस्मिन्पुरुषसूक्तादौ सवैदिक: एवंतांत्रिकोमिश्रिश्रो: ज्ञात्वारादिसरव: पूजा ७ यदाश्रैवसौविकोयज

श्रीउद्धव उवाच। क्रियायोगंसमाचक्ष्व भवदाराधनंप्रभो यस्मात्त्वांयेयथार्चंतिसात्वता: सात्वतर्षभ १ एतद्वदंतिमुनयो
मुहुर्नि:श्रेयसंनृणां नारदोभगवान्व्यासआचार्योंगिरस: सुत: २ नि:सृतंतेमुखांभोजाद्यदाह भगवानज: पुत्रेभ्योभृ
गुमुख्येभ्योदेव्यैचभगवान्भव: ३ एतद्वैसर्ववर्णानामाश्रमाणांचसंमतं श्रेयसामुत्तमंमन्येस्त्रीशूद्राणांचमानद
४ एतत्कमलपत्राक्ष कर्मबंधविमोचनं भक्तायचानुरक्तायब्रूहिविश्वेश्वरेश्वर: ५ श्रीभगवानुवाच। नह्यं
तोऽनंतपारस्यकर्मकांडस्यचोद्धव संक्षिप्तंवर्णयिष्यामियथावदनुपूर्वश: ६ वैदिकस्तांत्रिकोमिश्र इतिमेत्रिविधो
मख: त्रयाणामीप्सितेनैवविधिनामांसमर्चयेत् ७ यदास्वनिगमेनोक्तंद्विजत्वंप्राप्यपूरुष: यथायजेतमांभक्त्याश्रद्धया
तन्निबोधमे ८ अर्चायांस्थंडिलेग्नौवासूर्येवाप्सुहृदिद्विजे द्रव्येणभक्तियुक्तोर्चेत्स्वगुरुंमाममायया ९ पूर्वंस्नानं
प्रकुर्वीतधौतदंतोंगशुद्धये उभयैरपिचस्नानंमंत्रैर्मृद्ग्रहणादिना १० संध्योपास्त्यादिकर्माणि वेदेनचोदितानिमे पूजांतै: कल्पयेत्सम्यक्संकल्प: कर्मपावनीं ११ व ४

ततद्वाविशेषमाह यदास्वनिगमेकादशादिकाद्वादशादिकालेस्वनिगमेनस्वाधिकारप्रवृत्तेनवेदेनोक्तंद्विजत्वंउपनयनं ८
अर्चायांप्रतिमादौ ९ स्नानेविशेषमाह उभयैर्वैदिकैस्तांत्रिकैश्चमंत्रै: १० किंचसंध्योपासनादीनिकर्माणि अचोदितानि
साकल्येनविहितानियस्ययानितै: सह पूजांकुर्यात् नतुत्वानिपरित्यजेदित्यर्थ: सम्यक्कारमेश्वरविषयएवसंकल्पोयस्यत
याभूत: सन्कर्मपावनीकर्मनिर्हारिणी ११

120

तीर्थदेवादिसंगादपि सत्संगः श्रेयानिति दर्शयति सतां लब्धमात्र इत्यतः इति विशेषणं सूचकस्यार्थे दृष्टहेतुमद्भावः २७ नबतेषु यदृच्छापेक्षापि केवलं तत्सन्निधिरेवतारयतीत्याह तेष्विति सप्तभिः श्रवणादिभिरेवमत्पराः श्रद्दधानाश्च संतो भक्तिं विंदंति २९ विभावसुमग्निंसेवमानस्य अपैति नश्यति न याकमोदिजाड्यं आगामिसंसारभयं तन्मूलमज्ञानंच नश्यतीत्यर्थः ३० निमज्ज्योन्मज्जतां उच्चावचायोनीर्गच्छतां परमायणं परं माश्रयः ३२ किंच यथान्नमेव प्राणिनां जीवनं अहमेव यथार्तानां शरणं धर्ममेव यथा मेत्य परलोके वित्तं तथा तथा संत एव अर्वाक् संसारपाताद्बिभ्यतः पुंसः अरणं शरणं किंच ३३ संतश्चक्षूंषि सगुणानिर्गुणज्ञानानि अर्कः पुनः सम्यगुत्थितोपि बहिः तदप्येकमेव चक्षुरित्यर्थः ३४ अध्यायार्थमुपसंहरति चैतसेन इति॥

म १ संतोनपेक्षामच्चित्ताः प्रशांताः समदर्शिनः निर्ममानिरहंकारानिर्द्वंद्वानिष्परिग्रहाः २७ तेषुनित्यंमहाभागमहाभागे षुमत्कथाः संभवंतिहितानृणांजुषतांप्रपुनंत्यघं २८ तायेशृण्वंतिगायंति ह्यनुमोदंतिचादृताः मत्पराःश्रद्दधानाश्च भक्तिंविंदंतितेमयि २९ भक्तिंलब्धवतःसाधोःकिमन्यदवशिष्यते मय्यनंतगुणेब्रह्मण्यानंदानुभवात्मनि ३० यथोपश्र यमाणस्यभगवंतंविभावसुंशीतंभयंतमोप्येतिसाधून्संसेवतस्तथा ३१ निमज्ज्योन्मज्जतांघोरेभवाब्धौपरमायणं संतोब्रह्म विदःशांतानौर्दृढेवाप्सुमज्जतां ३२ अन्नंहिप्राणिनांप्राणआर्तानांशरणंत्वहं धर्मोवित्तंनृणांप्रेत्यसंतोर्वाग्बिभ्यतोर णं ३३ संतोदिशंतिचक्षूंषिबहिरर्कःसमुत्थितः देवताबांधवाःसंतःसंतआत्माहमेवच ३४ वैतसेनस्ततोप्येवमुर्वश्या लोकनिस्पृहः मुक्तसंगोमहीमेतामात्मारामश्चचारह ३५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेषड्विंशतितमोध्या यः॥२६॥

सुद्युम्नभावेनवनेप्रविष्टस्य वीतासेना स्त्रीभावंप्राप्तस्य तस्य स्त्रीभावंप्राप्तस्य पुत्रो वैतसेनः पुरूरवाः एवमुक्तप्रकारेणै वंशालोकात्स्थानाद्देवलोकादपि निःस्पृहः ततोपि सत्संगादपि हेतोः मुक्तसंगः सन्नात्मारामोभूत्वा पर्यटन् चचारेति ३५ इतिश्री एकादशे षड्विंशः॥२६॥ सप्तविंशे क्रियायोगः सद्यश्चित्तप्रसादकः सर्वकामाप्तिहेतुश्च सांगः प्रोक्तः समासतः॥१॥

तद्भिः प्रोक्षणीयाद्भिः देवयजनं देवपूजास्थानं॥२१ पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि कल्पयेत्तदुक्तैः पूरितानि तैः स्तैर्द्रव्यैः साधयेत्॥तत्र पाद्यादिद्रव्याणि पाद्ये श्यामाक
दूर्वाब्जविष्णुक्रांतादि दिष्यते॥गंधपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः दूर्वाश्चेति क्रमादर्घ्यद्रव्याष्टकमुदीरितं जातीलवंगकंकोलैर्मतमाचमनीयकमिति २२
तानि त्रीणि पात्राणि यथाक्रमं हृदयादिमंत्रैर्गायत्र्या च सर्वाण्यभिमंत्रयेत् तदनंतरं पिंडे देहे वाय्वग्निसंशुद्धे इति कोष्ठगतेन वायुना शोषिते॥अग्ना
रगतेनाग्निना दग्धे पुनर्ललाटस्थचंद्रमंडलामृतस्रावेनामृतमये जाते तस्मिन् हृत्पद्मस्थां परां श्रेष्ठां जीवकलां नारायणमूर्तिं ध्यायेत् कथंभूतां नादां
ते सिद्धभाविताम्॥प्राणवस्याकारोकारमकारबिंदुनादाः तत्र नादांते सिद्धैर्ध्यातां॥तथा च श्रुतिः यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदांते च प्रतिष्ठितः तस्य प्रकृतिली
नस्य यः परः स महेश्वर इति॥२३ तयात्मभूतया स्वेनैव भावेन चिंतितया अयं तन्मयो पिंडे दीपेनेव यथा गृहमिव व्याप्ते सति तस्मिन्नेवाधिष्ठाने मानसैरुपचारैः
संपूज्य तन्मयः सन्नर्चादिष्वावाहनस्थापनमुद्रया स्थापयित्वा २४ कथं पूजयेत्तदाह पाद्येति द्वाभ्यां धर्मादिभिर्मम आसनं २५॥ तत्पद्मं च कल्पयित्वा

तद्धि दैवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च प्रोक्षणपात्राणि त्रीण्यद्भिः स्तैः स्तैर्द्रव्यैश्च साधयेत् २१ पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि दे-
शिकः हृदा शीर्ष्णाथ शिखया गायत्र्या चाभिमंत्रयेत् २२ पिंडे वाय्वग्निसंशुद्धे हृत्पद्मस्थां परां मम अण्वीं जीवकलां ध्यायेन्ना-
दांते सिद्धभाविताम् तयात्मभूतया पिंडे व्याप्ते संपूज्य तन्मयः आवाह्यार्चादिषु स्थाप्य न्यस्तांगं मां प्रपूजयेत् ॥२४ पाद्योपस्पर्श-
र्हणादीनुपचारान्प्रकल्पयेत् धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वासनं मम २५॥ पद्ममष्टदलं तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्वलं॥
उभाभ्यां वेदतंत्राभ्यां मह्यं तूभयसिद्धये २६ सुदर्शनं पांचजन्यं गदासीषुधनुर्हलान् मुषलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानु- पूजयेत्॥२७॥

नाद्यं वेदतंत्राभ्यामुभयसिद्धये मह्यं पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्यन्वयः उपस्पर्शः आचमनं अर्हणमर्घ्यं उभयसिद्धये वेदतंत्रोक्त
भुक्तिमुक्तिप्राप्तये प्रथमं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यासनपर्यंकस्याग्नेयादिचतुःकोणेषु पादाः अधर्मादीनि॥पूर्वादिदिक्षु गात्राणि॥
त्रयो गुणाः पट्टिकाः तत्र पूर्वादिक्रमेण मध्ये च विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा प्रह्वी सत्या ईशाना अनुग्रहेति नव शक्तयः एवं यथोपदेशं
धर्मादिभिर्नवभिश्च शक्तिभिरासनं कल्पयित्वेति॥ कर्णिकायां केसरैस्तत्रस्था सूर्यादिमंडलैश्चोज्ज्वलमित्यर्थः २६ आयुधादिपू-
जामाह सुदर्शनमिति॥त्रिभिः तत्र सांगोपांगनिसंगावरणपूजा सूचिता आसने नैवावरणमुक्तं ततः सुदर्शनादिमुपलांतान्यायुधान्यष्ट-
दिक्षु कौस्तुभमालाश्रीवत्सानुरसि २७॥

॰अर्चाभेदानाह। सार्द्धेन। शैली शिलामयी। लौही। सुवर्णादिमयी। लेप्या मृच्चन्दनादिमयी। हृदि पूजायां मनोमयी १२ प्रकर्षेण स्पष्टस्याभिप्रतिष्ठा। प्र
तिष्ठा जीवस्य भगवतो मंदिरं। यद्वा प्रतिष्ठया। कान्त्यासेन भगवन्मंदिरं भवतीति प्रतिमाभेदेन विशेषमाह। सार्द्धेन उद्वासो विसर्जनं॥ अस्थिरायामर्च
ने। विकल्पः। आत्मन्याम्ने न कुर्यात्। सैकतायां कुर्यात्। अन्यत्र कुर्याद्वा। नवेति। अविलेप्यायां मृन्मयलेख्यव्यतिरिक्तायां॥ अन्यत्र विलेप्यायां लेख्यायां च परि
मार्जनमेव १३ इदानीं सकामनिष्कामभेदेन विशेषमाह। द्रव्यैरिति। प्रकर्षेण। प्रसिद्धैः सुशोभनैः अमायिनो निष्कामस्य तु यथालब्धैः यत्र चंदनादि सर्वेषां तल
भ्यते। तत्र हृदि भावेन भावनया। यद्वा हृदि चेन्मद्यागः॥ तदा भावेनैव मनोमयैर्द्रव्यैरित्यर्थः॥ १४ अधिष्ठानभेदेन प्रधानोपचारमाह। सार्द्धेन। स्नानेति
तत्त्वविन्यासः सपर्या स्नानमंगप्रधानदेवतानां तत्तन्मंत्रैः स्थापनं तल्लक्षणं। उपस्थानार्घ्यादि। सलिलादिभिस्तर्पणादिना। यजनं सर्वत्र साधारणमाह

शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता २२ चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमं
दिरं उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने॥२३ अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थंडिले तु भवेद्द्वयं॥ स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र प
रिमार्जनं २४ द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायिनः भक्तस्य च यथालब्धैर्हृदि भावेन चैव हि २५ स्नानालंकरणं प्रेष्ठमर्चा
यामेव तूद्धव॥ स्थंडिले तत्त्वविन्यासो वह्नावाज्यप्लुतं हविः २६ सूर्ये चाभ्यर्हणं प्रेष्ठं सलिले सलिलादिभिः श्रद्धयोपहृतं प्रेष्ठं भ
क्तेन मम वार्यपि २७ गंधो धूपः सुमनसो दीपोऽन्नाद्यं च किं पुनः भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते २८ शुचिः संभृतसं
भारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः आसीनः प्राग्वार्चेदर्चायां त्वथ संमुखः २९ कृतन्यासः कृतन्यासां मदर्चां पाणिनामृजेत् कलशं
प्रोक्षणीयं च यथावदुपसाधयेत्॥३०॥

अर्चयेदित्येवमधिकारादिव्यवस्थामुक्त्वेदानीं पूजाप्रकारमाह। शुचिरिति संभृताः संभाराः पूजासाधनानि येन सः प्राग्ग्रैर्दर्भैः यद्वा प्रागेव संभृतः सं
भारः सन्नासीनः। नत्वासीनः सन् पश्चात्तत्संभारार्थं यायादिति चेत् इत्यर्थः। प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा। आसीनः। अर्चायां तु स्थिरायां संमुख
प्रतीचीं दिशमभिमुख उपविशन् २९॥ अनंतरं गुर्वादिनमस्कारपूर्वकं। यथोपदेशं स्वस्मिन् कृतन्यासः कृतो मूलमंत्रन्यासो यस्यां तां ममार्चां प्रा
मृजेत् निर्माल्यापकर्षणादिना शोधयेत् कलशं पूर्णकुंभं प्रोक्षणीयं प्रोक्षणार्थोदकपात्रं उपसाधयेत् चंदनपुष्पादिभिः संकुर्यात् ३०

फलम् परस्त्वार्थिनोग्नावपि एतत् प्रकारमाह विधिनास्वगृह्योक्तप्रकारेण मेखलादिनिरूपणलक्षिते विहिते निर्मिते तदुक्तं वि
स्तरो च्छ्रायतस्त्रिस्त्रो मेखलाश्चतुरंगुला: हस्तमात्रो भवेत्कुण्डः स्वपो निर्वेदिकां तथेत्यादि उद्दिते प्रज्वलितमग्निं परितः सं
मृह्य एकत्र मेलयेत् दर्भैः परिस्तीर्य परितः प्रोक्षयेत् अन्वाधाय अन्वाधानसंज्ञकं व्याहृतिभिः समित्त्रक्षेपादिरूपं
कर्म कृत्वा अग्नेरुत्तरतो द्रव्याणि होमोपयोगीन्यासाद्य निधाय प्रोक्षणप्रोक्षणीपात्रोदकेन प्रोक्ष्याग्नौ मोधायेत् ३९

विधिनाविहिते कुण्डे मेखलागर्त्तवेदिभिः अग्निमादाय परितः समूहेत्पाणिनोदितं ३६ परिस्तीर्याथ पर्युक्ष्य दत्वाधा
यथाविधिः प्रोक्षणास्पाघद्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नौ भावयेत्तमां ३७ तप्तजांबूनदप्रख्यं शंखचक्रगदांबुजैः लसच्च
तुर्भुजं शांतपद्मकिंजल्कवाससम् ३८ स्फुरत्किरीटकटककटिसूत्रवरांगदं श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तु
भवनमालिनं ३९ ध्यायन्नभ्यर्च्य दारूणि हविषाभिधृतानि च प्रास्याज्यभागावाघारौ दत्वावाज्यप्लुतं हविः ॥४०॥

शंखादिभिरुल्लसंतः शोभमानाश्चत्वारो भुजा यस्य तं ३८ स्फुरंति किरीटादीनि यस्य तं ३९ हविषि घृतेन अभिधृतानि
संसिक्तानि दारूणि शुष्कसमिधः प्रास्य प्रक्षिप्य आघारौ तत्संज्ञाको यागौ एवमाज्यभागौ च दत्वा तदर्थाश्चाहुती हुत्वेत्य
र्थः तत्राघारौ प्रजापतये स्वाहा इंद्राय स्वाहा हेति स्रोत्तरदक्षिणापरिधिसंधिमारभ्याग्निमध्यादापरिध्यंतं घृतधा
राणरूपौ आज्यभागौ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा हेत्येवं होमरूपौ ॥ ॥४०॥ ॥श्री रामजी सहाय: श्री रामाय नम: ॥

नंदादीन्पार्षदानष्टदिक्षु गरुडं पुरतः २८ दुर्गादीनि कोणेषु गुहत्वामाहा सुरानिंद्रादिलोकपालान्पूर्वादिदिक्षु एवमेतान्देवस्या
भिमुखान्प्रोक्षणादिभिः अर्घादिभिः पूजयेदित्यर्थः २८ पाद्यादीनुपचारान् प्रकल्पयेदित्युक्तं तानेव गुणविधिभिः प्रपंचयति
चंदनेति षड्भिः ३० मंत्रानाह स्वर्णधर्मानुवाकः स्वर्णं घर्मं परिवेदनमित्यादि महापुरुषविद्यया जितंतेपुंडरीकाक्षनमस्ते विश्व
भावन सुब्रह्मण्य नमस्तेस्तु महापुरुषपूर्वजेति पौरुषं सूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादिनी राजनादीनि सामानि इंद्रं नरो नेमधिता
हवंत इत्यस्यामृचि गीतानि आदिशब्देन रौहिणादीनि ३१ वस्त्राद्युपचारेष्वलंकारलक्षणं गुणं विधत्ते वस्त्रेति पत्राणि

नंदं सुनंदं गरुडं प्रचंडं चंडमेव च महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणं २८ दुर्गां विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरून्सु
रान् स्वेस्वे स्थाने त्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः २९ चंदनोशीरकर्पूरकुंकुमागुरुवासितैः सलिलैः स्नापयेन्मं
त्रैर्नित्यदा विभवे सति स्वर्णघर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यया पौरुषेणापि सूक्तेन सामभी राजनादिभिः ३१ वस्त्रोप
वीताभरणपत्रस्रग्गंधलेपनैः अलंकुर्वीत सप्रेम मद्भक्तो मां यथोचितं ३२ पाद्यमाचमनीयं च गंधं सुमनसोक्षता
न् धूपदीपोपहार्याणि दद्यान्मे श्रद्धयार्चकः ३३ गुडपायससर्पींषि शष्कुल्यापूपमोदकान् संयावदधिसूपांश्च
नैवेद्यं सति कल्पयेत् ३४ अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनं अन्नाद्यगीतनृत्यादि पर्वणि स्युरुतान्वहं ३५

कपोलवक्षःस्थलादिषु लिखिताः पत्रभंग्यः मद्भक्तः श्रेष्ठत्वस्नेहेन यथा भवति तथा यथोचितमलंकुर्वीतेत्युक्तार्थे सर्वस्मा
धारणं अप्रकालक्षणं गुणं विधत्ते पाद्यमिति नैवेद्ये वैभवलक्षणं गुणं विधत्ते गुडपायसेति शष्कुल्यः तैलपक्वविशे
षाः अपूपानां मंडलकादीनां समूहाः सूपाव्यंजनानि तिविभवशब्दः तिशेषः ३४ कालभेदेन गुणं विधत्ते अभ्यंगेति अभि
षेचनं पंचामृतादिस्नपनं अन्नाद्येति अन्नं भोज्यं आद्यं भक्ष्यं पर्वणि एकादश्यादौ अन्वहं प्रत्यहं वा विभवे सतीति ३५

ततः शेषाग्रहणपूर्वकं ।चेत्।विकल्पकोद्वासनप्रकारमाह॥ इति। पूजनमेव प्रार्थनया शेषां निर्माल्यं मया प्रदत्तां ध्यात्वा। शिरस्याधाय ध्या
त्वा। यद्युद्वासयेत्तर्हि प्रतिमापायमस्तं ज्योतिस्तत्पुनरपि स्वहृत्पद्मस्थं ज्योतिषि योजयेत्॥ स्वोद्वासनीयं॥४६ एतेष्वधिष्ठानेषु कि
मुख्यमित्यपेक्षायामाह ।अर्चादिष्विति। यदा यत्र श्रद्धा तदा तत्र तल्लेखितेष्वधिष्ठाने मुख्यममुख्यत्वं कुतः यतः सर्वभूतेष्विति॥४७ उभयतः इह
मुत्र च॥४८॥ समर्थं प्रत्याह। मदर्चामिति त्रिभिः पुष्पोद्यानानि च कारयेत्॥ पूजायां यो लाभो भीताव पूजाप्रत्यहं। यात्रा विशिष्टप
र्वणि। बन्धुजनसमागमः॥ उत्सवः वसंतादिमहोत्सवं। तदाश्रितान् क्षेत्रादीनि दत्त्वा॥४९॥

शेषां विशेषां मया दत्त्वा शिरस्याधाय सादरं उद्वासयेच्चेदुद्वास्यं ज्योतिर्ज्योतिषि तत्पुनः ४६ ।अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा मां तत्र
चार्चयेत्॥ सर्वभूतेष्वात्मनि च सर्वात्माहमवस्थितः ४७॥ एवं क्रियायोगपथैः पुमान्वैदिकतान्त्रिकैः ।अर्चन्नुभयतः सि
द्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सितां ॥४८ मदर्चां संप्रतिष्ठाप्य मन्दिरं कारयेद्दृढम् पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान् ४९
पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्वथान्वहं क्षेत्रापणपुरग्रामान्दत्त्वा मत्सार्ष्टितामियात्॥५० प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्मना
भुवनत्रयं॥ पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात्॥५१ मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति॥ भक्तियोगं स लभ
त॥ एवं यः पूजयेत मां॥५२॥

पूजायात्रोत्सवाश्रिता इत्यस्य विवरणं। पूजादीनामिति॥ प्रवाहार्थं संतानानुवृत्यर्थं। मत्सार्ष्टितां। मत्समानैश्वर्यं॥५० प्रतिष्ठ
दीनां व्यस्तसमस्तादीनां फलमाह। प्रतिष्ठयेति। मत्साम्यतां मया साम्यमित्यर्थः॥५१ सकामं प्रत्युक्तं॥ अहैतुकभक्तं प्रत्याह॥ मामे
वेति। अहैतुकः भक्तियोग एव कथ्यं भवति॥ तत्राह॥ भक्तियोगमिति॥५२॥ श्रीकृष्णजिसहाय श्रीकृष्णाय तस्मै नमः श्री श्री

मूलमंत्रेण कृष्णार्पणम्॥ तथा षोडशाक्षरेणोपसंस्तेन पुरुषसूक्तेन च॥ पुरुषसूक्तमातृतिग्रहणेनैतार्थाः पुरुषसूक्तेनाराधनपक्षे सर्वमूलमंत्रः तेनै
व प्रत्यृचमेव दत्त्वा नतो ह्यामर्शनम्॥ मंत्रैः स्वाहांतैर्नामभिर्नमोन्तैर्यथान्यायं पूजा क्रमेणैव॥ प्रत्येकमेव स्वस्विष्टकृतं स्वाहा त्वेवं स्विष्टकृतं चेद दत्त्वा॥ ततो व
ह्निस्थं भगवंतमभ्यर्च्य नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो नैराशिष्यो भूतादिभ्यो बलिं हरेत् ततः पूजास्थानमागम्य देवस्याग्रे समुपाविश्य यथाशक्ति मूलं
मंत्रं जपेत्॥४१ ततश्च भगवते भोजनं समर्प्य ध्यात्वा॥ आचमनं दत्त्वा उच्छिष्टं विष्वक्सेनाय संकल्पयित्वा॥ नैवेद्यं तथा पश्चात् स्वप

जनूया मूलमंत्रेण षोडशार्चीयदा ततः धर्मादिभ्यो यथान्यायं मंत्रैः स्विष्टकृतं बुधः॥४२ अभ्यर्च्य नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिं हरेत्
मूलमंत्रं जपेद्भूत्वा स्मरन्नारायणं स्वकं॥४२ दत्त्वाचमनमुच्छिष्टं विष्वक्सेनाय कल्पयेत्॥ मुखवासं सुगंधिमन्नं दत्त्वा धूपमेव्या
दयेत्॥४३ उपगायन्गुणान्नृत्यन्कूर्मस्याभिनयन्मम॥ मत्कथां श्रावयन्शृण्वन्मुहूर्तं क्षणिको भवेत्॥४४ स्तवैरुच्चा
वचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि॥ स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वंदेत दंडवत्॥४५॥ शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परं॥ प्रप
न्नं पाहि मां नाथ भीतं मृत्युमुखार्णवात्॥४६॥

नंजीत॥ ततः स्तुतिमनुस्मृत्यं गंधिवत् तां कृत्वा धूपं मुखवासं पुनरपि प्रदद्यात् पुष्पांजलिं दत्त्वा पूजयेत्॥४२ अभिनयन्नृत्यमि त्यादि स्तुवन्॥ इ
प णिकः वैष्णवः संत्यज्य न स्वा नस्वो भवेत्॥४३ आत्मनो भेदं दर्शयति॥ पौराणैः प्राकृतैरिति॥४५॥ कथं प्रणमेदित्यपेक्षायामाह॥ शिरइ
ति॥ बाहुभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां परस्परं उत्तरे तेरे पादौ गृहीत्वा॥ यद्वा॥ पृष्ठतः परस्परं तिर्यग्बाहुभ्यां कृत्वा परो यद्वा प्रपन्नमित्यादि विज्ञ
प्त्या च प्रणमेत्॥४६॥ श्रीकृष्णजिष्णवे नमः कृष्णाय नमः हरये नमः गोपीवल्लभाय नमः श्रीकृष्णाय तुभ्यं नमः श्रीः२११

श्री·भा·ए·टी·
१२४

द्वैतासत्यतयास्तुति- निंदयोर्निर्विषयत्वं प्रपंचयति सार्धैः षड्भिः किमद्भुतमिति अवस्तुनो द्वैतस्य मध्ये किमद्भुतं किं वाभद्रं
किं पञ्चद्भुतं किं यद्वा भद्रमित्यर्थः अवस्तुत्वमाह वाचेति वाह्येंद्रियोपलक्षणं वाचा वाग्द्वितं कं चक्षुरादिभिश्च यद्रूपं त
दनृतमिति ४ नन्वेवं सति देहादि भावा नाम पासत्वात्कथं भयहेतुत्वं तत्र सदृष्टांतमाह छायाप्रतिबिंब प्रत्याह्वयः प्र
तिध्वनिः आभासः शुक्तिरजतादिः एते यथा ऽसंतोऽप्यर्थकारिणो भवंति रात्रिसमये तु हिंतदीधितौ मध्ये वरं प्रज्वल
तिसति सुप्तोत्थाय बहिर्निर्गत्य भुक्तकेशस्य छायाराक्षसबुद्धिमुत्पादयति यथा प्रत्याह्वयः प्रतिशब्दः चोरबुद्धिमुत्प
दयति न तथा च रज्जुसर्पादि एते यथा ऽसंतोऽप्यर्थकारिणो भवंति आमृत्युतः मृत्युमभिव्याप्य यद्वा मृत्युलयः यावज्ज्ञा

224

किमद्भुतं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत् वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव च ४ छायाप्रत्याह्वयाभासा ह्य
संतोऽप्यर्थकारिणः एवं देहादयो भावा यच्छंत्यामृत्युतो भयम् ५ आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः त्रायते
त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ६ तस्मान्न ह्यात्मनोऽन्यस्मादन्यो भावो निरूपितः निरूपितेयं त्रिविधा निर्मूला
चा भातिरात्मनि ७ इदं गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतं एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानविज्ञाननैपुणं न निंदति न च
स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ८ प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा आद्यंतवदसज्ज्ञात्वा निःसंगो विचरे

नेन कैवल्यपर्यंतं तावत्पर्यंतमित्यर्थः ५ ननु सृष्ट्यादिश्रुतिभिरेव द्वैतं निरूपितं कथमसत्त्वं स्यात्तत्राह आत्मैवेति सा
र्द्धाभ्यां त्रायते पाल्यते त्राति पालयति ६ अन्यस्मात्स्रष्ट्रादिव्यतिरिक्तात् त्रिविधा अध्यात्मादिरूपा भातिः प्रतीतिः न
नु कथं निर्मूलं प्रतीयते तत्राह इदमिति ज्ञानविज्ञानयोर्नैपुणं निष्ठा सूर्यवत् समो भूत्वा एतन्निष्ठाप्राप्त्युपायमाह प्रत्य
क्षेणेति यदाद्यंतवत् द्वैतं तदसदिति ज्ञात्वा निःसंगो विचरेत् आद्यंतवत्त्वे प्रमाणानि प्रत्यक्षेण घटादि अनुमानेन
सावयवत्वेन दृष्टं पृथिव्यादि निगमेनेन अप्रत्यक्षमाकाशादि आत्मसंविदा स्वानुभावेन सर्वं दृश्यमाद्यंतवत् अस

राम·
१२४

दादुःफलमुक्तं अपहतीरनिंदति यश्तं विड्कत्विष्टाभोक्ता कृमि ५३ कर्तुर्यत्फलं तद्देवान्येषामथाह कर्तुरिति सारथेःस
ह कारिणः हेतोः प्रयोजकस्य अनुमोदितुश्च प्रेत्य एतत्स्थलमित्यन्वयः कुतः यतः कर्मणामेते भागिनः भागार्हाः तत्रापि
विशेषमाह भूयसि कर्मणि रथ्यादौ च भूयः अधिके फलमिति ययः पत्रादिमात्रेणापूजितो यः परं पदं प्राग्वदित्युपतिप्रीतः
स कृष्णः शरणं मम ५५ इत्येकादशे सप्तविंशः ॥ अष्टाविंशोनुयः एवं विस्तरेणोपवर्णितः ज्ञानयोगः पुनश्च संक्षेपमाह

यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत सुर विप्रयोः वृत्तिं स जायते विड्भुग्वर्षाणामयुतायुतं ५३ कर्तुश्च सारथेर्हेतोरनुमोदितु
रेव च कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसि तत्फलं ५५ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे महापुरुषपूजा
विधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः २७ श्रीभगवानुवाच ॥ परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत् विश्वमेकात्मकं
पश्यन्प्रकृत्या पुरुषेण च १ परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति गर्हति स आशु भ्रश्यते स्वार्थादसत्यभिनिवे
शतः २ तैजसे निद्रयापन्ने पिंडस्थो नष्टचेतनः मायां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्वन्नानार्थदृक् पुमान् ३ श्रीरामजी

त्यनिरूप्यते १ इदानीमति विस्तरेणोक्तं ज्ञानयोगं संक्षेपेणाव कृष्णमाह परेषां स्वभावान् शांतघोरादीन् कर्माणि च तत्र हेतु
विश्वमिति १ विपक्षे दोषमाह परेति स्वार्थात्तत्त्वज्ञाननिष्ठालक्षणात् असति मिथ्याभूते हेतोऽभिनिवेशात् २ अज्ञानमेव दृ
ष्टांततो दर्शयति तैजसे राजसाहंकारकार्ये इंद्रियगणे निद्रया आपन्ने ऽभिभूते सति पिंडस्थो जीवः केवलं मनोमा
त्रेण मायां स्वप्नरूपां प्राप्नोति ततो मनसि लीने सति नष्टचेतनः मृत्युं वा मृत्युतुल्यां सुषुप्तिं वा प्राप्नोति तथा तद्वद्दे

वनानार्थदृक् ३ टीकायां वि० सुबोधिन्यां एकादशस्कंधे २१

ननु कथं विजानतो विषयस्फूर्त्तिर्जीवन्मुक्तस्यापि दुर्वारत्वान्निर्मोक्षप्रसंगः स्यात्तत्राह यथाहीति प्रस्वापः स्वप्नः बहूनर्थान्बि
भर्त्ति पुष्णातीति तथा १४ अहंकारलक्षणो देहादिसन्निकर्ष एव संसारालंबनमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति शोकेति सुषुप्त
ौ तेषामदर्शनात् अहं सुखीति च चैतन्यसुखीति प्रतीत्यभावाच्चाहंकारप्रत्यक्षसुखादीनां सत्वादिव द्दृष्टधर्मत्वानुपपत्ते
रितिभावः १५ ननु यद्यहंकारस्य संसारस्तर्हि मुक्तिरपि तस्यैवेति मुक्तावहंकारावशेषः प्रसज्येत तत्राह देहेत्ति देहादिष्वभि

यथाह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते १४ शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहा
दयः अहंकारस्य दृश्यंते जन्ममृत्युश्च नात्मनः १५ देहेंद्रियप्राणमनोभिमानो जीवोंतरात्मा गुणकर्ममूर्त्तिः सूत्रं म
हानित्युरुधेव गीतः संसार आधावति कालतंत्रः १६ अमूलमेतद्बहुरूपरूपितं मनोवचःप्राणशरीरकर्म ज्ञानासिनोपास
नया शितेन छित्वा मुनिर्गां विचरत्यतृष्णः १७

मानो यस्य सः आत्मैव तेषामंतर्हितो जीवः अत एव गुणकर्ममयी मूर्त्तिर्यस्य सः एवंच सूक्ष्मोपाधिर्बद्ध एव सूत्रादिशब्
दैर्गीतः संसारे परमेश्वराधीनः सर्वत आधावति अतो नायं दोष इतिभावः १६ तदेवमहंकारकृतं बंधमुपपाद्येदानीं ज्ञा
नेन तन्निवृत्तौ मुक्तिरित्याह अमूलमिति वस्तुतो मूलशून्यमज्ञानतस्तु बहुविधैरूपैरूपितं प्रकाशितं ऐंद्रजालिकतुल्य
मिति वा किं तत् तदाह मनइति मनआदीनां द्वंद्वः यद्वा मनआदिषु क्रियत इति कर्माहंकारणं गुरूपा- सनया निशिते

ननुयद्यात्मसंविदा सर्वं हृद्रूपमसदित्युच्यते तर्ह्यात्मास्वप्रकाशो देहादिद्वैतं च जडमित्युक्तं स्यात् तथा च सति संसारप्रतिभासो न
घटादिति चोदयति नैवेति अनात्मस्वदृग्रूपयोः जडाजडयोः अन्यहेतुः दृश्यदृग्रूपयोः माभूद्द्वयोरपि तत्राह उपलभ्यत इति १०
एतत्प्रपंचयति आत्मेति अव्ययत्वादिपंचविशेषणैर्नाशादिरागादिपुरुषाज्ञानपरिच्छेदानामसंभवं दर्शयति हेतुहेतुम
त्वेनुयथेष्टं अचित् जडः अयंभावः यथैवाग्निर्दारुणो भेदेनानुपलंभेऽपि दारुप्रकाशरूपमेव अग्निश्च प्रकाशकः तथा देहा

श्रीउद्धव उवाच ॥ नैवात्मनो न देहस्य संसृतिर्दृष्टदृश्ययोः अनात्मस्वदृशोरीश कस्य स्यादुपलभ्यते १० आत्माव्य
योगुणः शुद्धः स्वयंज्योतिरनावृतः अग्निवद्दारुवदचिद्देहः कस्येह संसृतिः ११ श्रीभगवानुवाच ॥ यावद्देहेंद्रियप्रा
णैरात्मनः सन्निकर्षणं संसारफलवांस्तावदपार्थोप्यविवेकिनः अर्थे ह्यविद्यमानेपि संसृतिर्न निवर्तते ध्यायतो
विषयानस्य स्वप्नेनर्थागमो यथा १२

त्मनोरपीति न संसृतिस्तयोरन्यतरस्यापि घटत इति सत्यं तथाप्युभयोरेवमविवेकएव संसारालंबनमित्याह पंचभिः ॥
यावदिति सन्निकर्षणं बंधः नन्वसंगस्य कुतः संबंधः तत्राह अविवेकिनः अज्ञानकृतइत्यर्थः ननु स्वप्रकाशस्य कथ
मज्ञानतः संसारस्तत्राह अपार्थोपि मिथ्याभूतोपि केवलं फलवान् फलं स्फूर्तिर्नेतु तत्वतोस्तीत्यर्थः १२ नन्वसतो देहादे

सं

कुतः संसारस्फूर्तिरित्यत भवितत्वाह अर्थे हीति अप्रत्यात्मनः १३

श्री·भा·ए·टी·
२२६

तदेवकार्यस्यकारणमात्रात्मकतामुक्त्वा प्रकाश्यस्यप्रकाशकात्मतामाह विज्ञानमिति त्रियवस्थंयत्कारस्यपृथक्पाठ
तदेवकार्यस्यकारणमात्मकतामुक्त्वा प्रकाश्यस्यप्रकाशकात्मतामाह विज्ञानमिति त्रियवस्थंयत्कारस्यपृथक्पाठ
छंदोनुरोधे नजाग्रदादित्र्यवस्थं यद्विज्ञानमनः तदवस्थाकारणभूतंचयद्गुणत्रयं यच्चकारणंकार्यकर्तृकारणम
आत्मंकार्यमधिभूतं कर्तृ अधिदैवं एवंगुणत्रयकार्यभूतंत्रिविधंजगत् एतद्येनतुर्येणसामान्यज्ञानमात्रेणसमन्व
येनभवति येनानुगतंप्रकाशतइत्यर्थः तमेवभांतमनुभाति सर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीति तथाचक्षुषश्चक्षुरु
तश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेमनोविदुरित्यादिश्रुतेः ननुविशेषविज्ञानव्यतिरेकेणतुर्यंनामोपलभामहे तत्राह
व्यतिरेकतश्चसमाधावदोपदर्शितत्तदेवसत्यमिति २० इदंकालत्रयेप्यव्यभिचारित्वात्सत्यत्वमुक्त्वा व्यभिचारित्वस
226

विज्ञानमेतत्त्रियवस्थमंगगुणत्रयंकारणकार्यकर्तृ समन्वयेनव्यतिरेकतश्चयेनैवतुर्येणतदेवसत्यं २० न
यत्पुरस्तादुतयन्नपश्चान्मध्येचतन्नव्यपदेशमात्रं भूतंप्रसिद्धंचपरेणयद्यत्तदेवतत्स्यादितिमेमनीषा २१॥

त्यात्तामाह नयदिति यद्भूतंकार्यंपुरस्तादुत्पत्तेर्नभवति यच्चपश्चान्नाशात्मध्येच तत्पृथगस्ति किंतुव्यपदेशमा
स्य त्रं नाममात्रंकुतःपतःपद्यपरेण अन्येनभूतंजातंप्रसिद्धंप्रकाशितंच तत्तदेवकारणंप्रकाशकंतावन्मात्रंस्याच्च
एष्यगितिमेमनीषाबुद्धिः वाचारंभणंविकारोनामधेयं॥मृत्तिकेत्येवसत्यं सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुतेःकारणा
प्रकाशकव्यतिरेकेणच्चकार्यस्यप्रकाश्यस्यचानुपलंभादितिभावः २१ श्रीकृष्णायनमः श्रीरामायनमः॥

राम·
२२६

तदेवज्ञानं स्वरूपसाधनफलैर्निरूपयति ज्ञानमिति विवेको ज्ञानं साधनान्याह निगमो वेदः त पः स्वधर्मः प्रत्यक्षं स्वा
नुभवः ऐतिह्यं गुरूपदेशः अनुमानं तर्कः फलमाह आद्यंतयोर्यदस्य जगतः मध्येपि तदेव केवलं अद्वितीयं ननु ज
गदिति किंतत्कालः कलयति प्रकाशयतीति यः तथा हेतुः कारणं च यत् तदेव एतदुक्तं भवति यदस्य विश्वस्य
कारणं प्रकाशकं च ब्रह्म तदात्मकमेवैतत् न ततः पृथगित्येवं निश्चयफलो निगमादिसाधनैर्जायते यो विवेकः

ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमैतिह्यमथानुमानं आद्यंतयोरस्य यदेव केवलं कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये॥
१८ यथा हिरण्यं सुकृतं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत् १९

तत्ज्ञानमिति १८ तत्र नानाभेदव्यवहारालंबनस्यापि विश्वस्य कारणमात्रात्मकत्वं सदृष्टांतमाह यथेति सुकृतं सु
घटं कुंडलादिरूपेणाविरचितं यद्धिरण्यं कीदृशं हिरण्मयस्य कुंडलादेरुत्पत्तेः पुरस्तात्नाशाच्च पश्चाद्यदस्ति कटककुं
डलमित्यादिनानाव्यपदेशैर्व्यवहारं प्राप्यमाणमपि तदेव यथा तद्वदस्य विश्वस्य कारणभूतोहमेव नानाव्यवहाराः

ह्नवकतत्तुमतः घयतिवविकामिहा ९८

विवेकज्ञानवतो मुमुक्षस्य नेंद्रियादिकृतो गुणदोषसंबंधः स्यादित्याह ॥ समाहितैरिति। मनसः विविक्तधाम्नः मम स्वरूपं विविक्तं धाम
स्वरूपं येन तस्य प्रकाशकस्य प्रकोपगुणदोषा न भवंती निर्विवि दृष्टांतेनाह ॥२५॥ प्रसंगतस्तस्येनावस्थितस्य न कोपगु
णदोषाः इत्याकाशदृष्टांतेनाह। यथेति। नाभ्यादीनां पोषणाद्दैर्न रज्यते। धूमस्ताद्दिभिर्गतागतैरागमापायिभिः कृतगुणैः ग्रीत्ति
स्मादिभिर्वा ॥ अहं मते अहंकारात्परं मज्जरं संसृतिहेतुभिर्न युज्यते। यद्वा अहंकारस्य संसृतिहेतुभिरिति २६ मुक्तवत्सम्यक्
ज्ञानी नयेच्छमाचेरित्याह। हास्यांनयापीति। गुणेषु विषयेषु रजः रागः मनसः कषाय इति ॥ दुर्निरसतामाह ॥२७॥

समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः। विक्षिप्यमाणैरुत किं नु दूषणं घनैरुपेतैर्विगतै रवेः
किं ॥२५॥ यथा नभो वाय्वनलांबुभूगुणैर्गतागतैर्वर्तुगुणैर्न सज्जते। तथाहरं सत्वरजस्तमोमलैरहंमतेः संसृ
तिहेतुभिः परं ॥२६॥ तथापि संगः परिवर्जनीयो गुणेषु मायारचितेषु तावत्। मद्भक्तियोगेन दृढेन यावद्रजो नि
रस्येत मनःकषायः ॥२७॥ यथामयोऽसाधुचिकित्सितो नृणां पुनः पुनः संतुदति प्ररोहन्। एवं मनोऽपक्वकषायकर्म
कुयोगिनं विध्यति सर्वसंगं ॥२८॥

एतदेव दृष्टांतेनोपपादयति। यथेति। नृणामामयो रोगः असाधु असम्यक् भवति तथा अपक्वकषायकर्म अपक्वाः अप्ररूढा
कषाया रागादयः यस्मिंस्तानि कर्माणि यस्मिन्मनः तत् एव सर्वसंगं सर्वेषु पुत्रादिषु सज्जमानं मनः कुयोगिनं प्रस
भकरणनितं विध्यति भ्रंशयति ॥२८ श्री कृष्णाय तुभ्यं नमः

एवमस्मात्सत्त्वतः कार्यप्रकाशयोः कारणप्रकाशकत्वमस्त्युक्त्वा च प्रस्तुतं तद्भयाविवेकपूर्वकं प्रपंचस्य ब्रह्माभेदमाह ॥ प्रविद्यमा
न इति यो यं वैकारिकः विकारस्सर्गः स एष प्राग्विद्यमानो राजसः सर्गः स्तो ह्येषेण ब्रह्मकार्य स्तुत इत्यर्थः ॥ प्रवभासते पि ब्रह्म
प्रकाशेणैवेत्यर्थः ब्रह्मतु स्वयं स्वतः सिद्धं नतु कार्यमित्यर्थः ज्योतिश्च प्रकाशकमित्यर्थः ॥ अतः कारणात् इंद्रियाणि च ॥ अर्था
स्तन्मात्राणि च ॥ आत्मा मनश्च देवानामप्युपलक्षणानि विकाराः पंच भूतानि ॥ एवं चित्रं ब्रह्मैव भातीति ॥ २२ ॥ उपसंहरति ॥ प्रत्यक्षे
ति ध्यानुमानैः स्फुटं यथा भवति तथा ब्रह्मविवेकहेतुभिः तथा परापवादेन देहादेरपवादेन प्रमत्वनिरासेन च ॥ कीदृशेन विशारदे
न

प्रविद्यमानोप्यवभासते यो वै वैकारिको राजससर्ग एषः ॥ ब्रह्म स्वयं ज्योतिरतो विभाति ब्रह्मेंद्रियार्थात्मविकारचित्रं २२
एवं स्फुटं ब्रह्मविवेकहेतुभिः परापवादेन विशारदेन छित्वात्मसंदेहमुपारमेत स्वानंदतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः २३॥
नात्मा वपुः पार्थिवमिंद्रियाणि देवा ह्यसुर्वायुर्जलं हुताशः ॥ मनोऽन्नमात्रं धिषणा च सत्त्वमहंकृतिः खं क्षितिरर्थ

न निपुणेन गुरुणा निमित्तस्तोणेति वा ॥ आत्मविषयं संदेहं छित्वा स्वानंदतुष्टः सन् अखिलेभ्यः कामुकेभ्य इंद्रियादिभ्य उपारमेत
निःसंगो भवेत् ॥ २३ ॥ परापवादं प्रपंचयति ॥ वपुरात्मा न भवति पार्थिवत्वात् घटवत् तथा इंद्रियाणि ॥ नच अधिष्ठातारो देवाः ॥ असुर्प्रा
णः ॥ धिषणा बुद्धिः सत्त्वं चित्तं अहंकृतिरित्येते ॥ आत्मा न भवंति ॥ कुतः ॥ अन्नपानैः ॥ प्रलोपदृष्टोपात् परिच्छिन्नत्वात् ॥ वायुर्जलं हु
ताशस्तेजः खं क्षितिरिति पंच भूतानि ॥ अर्थाः शब्दादयः साम्यं प्रकृतिर्नात्मा जडत्वात् घटवदिति यद्वा हि पादे नानुमानां
तराणि सूचितानि तथा इंद्रियाण्यात्मा भवंति तेजस्त्वात् प्राणश्च वायुत्वात् बाह्यवायुवदित्यादि ॥ २४ ॥

श्री·भा·ए·टी·
१२९

128

तदेवमात्मा न विक्रियत इत्युक्तं नन्वेतदनुपपन्नं बद्धावस्थया सज्जमानत्वात् मुक्तावस्थया च गृह्यमाणत्वात् नहि व्रीहयो
ऽवघातेन व्रीहिभावतया गतस्तंडुलोभावेन गृह्यमाणा न विक्रीयंते तत्राह पूर्वमिति बद्धावस्थायां गुणैः कर्मभिश्च चित्रमज्ञा
नंकार्यदेहेंद्रियादिलक्षणं आत्मन्यध्यासेनाविविक्तं गृहीतमासीत् तदेव पुनर्ज्ञानेनैव विनिवर्तते आत्मा तु न केना

पूर्वंगृहीतंगुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमंग निवर्ततेतत्पुनरीक्षयैव न गृह्यते नापि विसृज्य आत्मा ३३
यथाहि भानोरुदयो नृचक्षुषां तमो निहन्यान्नतु सद्विधत्ते एवं समीक्षा निपुणा सती मे हन्यात्तमिस्रं पुरुषस्य बुद्धेः ३४

पि रूपेण गृह्यते नापि त्यज्यते अयं भावः मुक्तेः क्रियाफलत्वे तावदात्मनो विकारः तस्यास्त्वारोपिताज्ञानमात्रनिवृत्तिरूप
त्वान्नात्मसंस्पर्शोऽतिबंधमोक्षयोः अतो न विकार इति ३३ एतदेव दृष्टांतेन स्पष्टयति यथेति नतु पूर्वमेव सद्घटादि विध
त्ते करोति पा समीक्षा आत्मविद्या ३४

रम·
१२९

ननु कथंचिद्विषयसंगे यद्ययोगभ्रंशः स्यात् अनंतरं हि सोपायेन योगमार्गेण तत्राह कुयोगिन इति मनुष्यभूतैर्विघ्नैरिष्या
दिव्यरूपैः त्रिदशोरुपसृष्टैः प्रेरितैः तथा च श्रुतिः यस्मात्तदेषां न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरिति भूयो जन्मांतरे ननु कर्म्मत
त्रं कर्म्मविस्तारं २९ ननु विदुषामपि सर्वथा कर्म दुःपरिहरमिति पुनः संसारः स्यात् अत आह करोतीति विदुषो
त्वासौ संतु देह एव भोजनादि कर्म करोति क्रियते वि[illegible] क्रियते च तेन कर्मणा पुण्याद्यपि प्राप्नोतीत्यर्थः संस्कारा
दिना चोदितः सन् विद्वांस्तु प्रकृतौ देहस्थितोऽपि तत्र कर्माणि न विक्रियते निरहंकारित्वात् हर्षविषादादिभिः सं

कुयोगिनो ये विहतांतरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ते प्राक्तनाभ्यासबलेन भूयो युंजंति योगं न तु क
र्मतंत्रं २९ करोति कर्म क्रियते च जंतुः केनाप्यसौ चोदित आनिपातात् न तत्र विद्वान् प्रकृतौ स्थितोऽपि निवृत्त
तृष्णः स्वसुखानुभूत्या ३० तिष्ठंतमासीनमुत व्रजंतं शयानमुक्षंतमदंतमन्नम् स्वभावमन्यत्किमपीह
मानमात्मानमात्मस्थमतिर्न वेद ३१ यदि स्म पश्यत्यसदिंद्रियार्थं नानानुमानेन विरुद्धमन्यत् न म
न्यते वस्तुतया [illegible] मनीषी स्वाप्नं यथोत्थाय तिरोदधानम् ३२

सारं न प्राप्नोति ३० किंच आस्तां तावद्दैहिककर्मनि निर्विकारः शंका यतो देहमप्यसौ न पश्यतीत्याह तिष्ठंतमिति ॥
उक्षंतं मूत्रयंतं स्वभावप्राप्तमन्यदपि दर्शनादि ईहमानं कुर्वंतं आत्मानं देहं ३१ ननु इंद्रियवतः सर्वथा कथमदर्शनं
संभवति तत्राह यदि स्मेति यद्यपि असंतं विषयं बहिर्मुखत्वादिंद्रियाणामर्थं पश्यति तथापि नानात्वात्मिथ्यात्वमवदित्य
नुमानेन विरुद्धं बाधितं सन् अन्यत् आत्मव्यतिरिक्तं मनीषी वस्तुतया न मन्यते स्वाप्नादुत्थाय प्रबुद्ध संस्कारमात्रेण स्वा
प्नं ये विषयं स्फुरंतं अत एव स्वयमेव तिरोभवतीति यथा तद्वत् ३२

केचित्तु सदादि प्रतीतस्य प्रपंचस्याबाधायोगात् वेदांतार्थानां च कार्यार्थकत्वप्रतिपादनपरत्वेनार्थवादत्वात् द्वैतं सत्यमिति म
न्यंते तन्मतमनूद्य अनुवादं कृत्वा दूषयति यदिति नामाकृतिभिः नामरूपाभ्यां ग्राह्यं पंचभूतात्मकं द्वयं द्वैतं यत् तदबाधित
मिति पंडितमानिनां अत्र वयमेव पंडिता इत्यभिमानवतां वेदांतेष्वयमर्थवाद इति प्रतीतिः न तु तत्त्वविदां यतः व्यर्थेनापि विनाप्य
र्थेन सा प्रतीतिः तथा हि न तावद्विध्येकवाक्यत्वं तेषामस्ति यतोर्थवादत्वं स्यात् न चाकर्तृभोक्तृपरमानंदरूपात्मप्रतिपादनं
कर्मविधिशेषतां भजते न चाबाधितत्वं द्वैतस्य नामरूपात्मकत्वात् पंचवर्णात्मकत्वात् स्वप्नवदित्याद्यनुमानैर्वाचारंभणा

129 यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यं पंचवर्णमबाधितं व्यर्थेनाप्यर्थवादोयं द्वयं पंडितमानिनां ३७ योगिनोपक्वयोगस्य युंजतः काय
उत्थितैः उपसर्गैर्विहन्येत तत्रायं विहितो विधिः ३८ योगधारणया कांश्चिदासनैर्धारणान्वितैः तपोमंत्रौषधैः का
श्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत् ३९ कांश्चिन्ममानुध्यानेन नामसंकीर्तनादिभिः योगेश्वरानुवृत्त्या वा हन्यादशुभदाञ्छनैः ४०

दिश्रुतिभिश्च बाधितत्वादिति ३७ तदेवं ज्ञानयोगं सपरिकरं निरूप्येदानीं तन्निष्ठस्य विघ्नप्रतीकारमाह योगिन इति त्रिभिः
योगं युंजतः काये उत्थितैः कायोत्पन्नैः उपसर्गैः रोगाद्युपद्रवैः अभिभूयते भूयते विधिः प्रतीकारः ३८ योगधारणया सोम
सूर्याग्निधारणया संतापशैत्यादीन् आसनैर्वायुधारणान्वितैः वातादिरोगान् तपोमंत्रौषधैः पापग्रहसर्पादिकृतान्
३९ ममानुध्यानादिभिः कामादीन् योगेश्वरानुवृत्त्या दंभमानादीन् हन्यात् ४० श्रीकृष्णायनमः श्रीरामायनमः श्री श्री

आत्मनोनिर्विकारतां प्रपंचयति एषइत्यनेन परोक्षत्वथानित्यप्राप्तस्यात्मनः प्राप्तिंवारयति स्वयंज्योतिरित्यनेनाज्ञानम
लापाकरणलक्षणांविकृतिंवारयति अजइत्युपपत्तिंवारयति अप्रमेयइति ज्ञानलक्षणातिशयाधानेनसंस्कारंमहान्
भूतिरिति देशकालपरिच्छेदाभावेनास्तित्ववृद्धिविपरिणामापक्षयन्नाशान् स्वयंज्योतित्वादौहेतुःसकल्पानुभू
तिरितिदेशकालपरिच्छेदाभावेनास्तित्ववृद्धिविपरिणामापक्षयन्नाशान् स्वयंज्योतित्वादौहेतु एकोद्वितीयइति वि
कारहेतोरन्यस्याभावान्नकोपिविकारइतिदर्शयति ननुश्रुतिविषयस्यकथंस्वयंज्योतिष्ट्वमित्यत्राह वचसांविरामे अगो
चरत्वेननिवृत्तोसत्यां तथाचश्रुतिः यतोवाचोनिवर्त्तन्तेअप्राप्यमनसासहेतु तत्रहेतुः येनेषिताःप्रेषिताः तथाचश्रु

एषस्वयंज्योतिरजोप्रमेयोमहानुभूतिःसकलानुभूतिः एकोद्वितीयोवचसांविरामेयेनेषितावागसवश्चरंति ३५ एता
वानात्मसंमोहोयद्विकल्पस्तुकेवले आत्मन्नृतेस्वमात्मानमवलंबोनयस्यहि ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तिःयेनेषितंपततिमनःकेनप्राणःप्रथमःप्रैतियुक्तःकेनेषितांवाचमिमांवदंति चक्षुःश्रोत्रंकउदेवायुनक्ति श्रोत्रस्य
श्रोत्रंमनसमनोयद्वाचोहवाचंप्राणस्यप्राणंचक्षुषश्चक्षुरिति ३५ अद्वितीयत्वमुपपादयितुंभेदस्यावास्तवत्व
माह एतावानिति केवलेअभिन्नेआत्मनआत्मनि विकल्पइतियत् एतावान् सर्वोप्यात्मसंमोहोमनसः संमोहःभ्रमः यतःस्व
मात्मानमृतेविनायस्यविकल्पस्यावलंबः आश्रयोनास्ति रजतभ्रमस्येवशुक्तिंविना नेहनानास्ति किंचन इंद्रोमायाभिः
पुरुरूपईयतेयुक्ताह्यस्यहरयःशतादशेत्येवंइत्यादिश्रुतेरित्यर्थः॥३८॥श्रीकृष्णायनमः श्रीरामायनमः श्री श्री श्री श्री श्री श्रीः

श्री.भा.ए.टी.
१३०

130

ऊनत्रिंशे तु यः पूर्वं विस्तरेण निरूपितः भक्तियोगस्तमेवाह स्वमहत्त्वाय समासतः १ अतिक्लेशमिवालक्ष्य योगे सेश्वरसंपदि। सुखो
पायं पुनः कृष्णमुद्धवः परिपृच्छति॥२ अनात्मनः अवशीकृतमानसः अंजसा॥ अप्रयासतो यथा सिद्ध्येत्तथा। अंजसा कृ
बोधं यथा तथा मे ब्रूहि १॥ सुदुष्करत्वं प्रपंचयति प्रायश इति। मनो युंजंतो निगृह्णंतः विषीदंति ग्लानिं प्राप्नुवंति। कुतः असमाधा
नात् अनिग्रहात्। केषांचिन्मनसो निग्रहेण च कर्शिताः श्रांताः संतः २॥ यस्माद्विवेकेन न विषीदंति। अथातः अतएव। ये हंसाः
सारासारविवेके चतुराः ते तु आनंददुघं समस्तानंदपरिपूर्णं तव पदांबुजमेव सुखं यथा भवति तथा अनिष्टात्तं श्रयेरन् सेवंते

श्रीउद्धव उवाच। सुदुष्करामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः यथांजसा पुमान्सिद्ध्येत्तन्मे ब्रूह्यंजसाच्युत॥१ प्रायशः
पुंडरीकाक्ष युंजंतो योगिनो मनः विषीदंत्यसमाधानान्मनोनिग्रहकर्षिताः २ अथात आनंददुघं पदांबुजं हंसाः श्र
येरन्नरविंदलोचन। सुखं नु विश्वेश्वर योगकर्मभिस्त्वन्माययामी विहता न मानिनः ३॥

अमी तु त्वन्मायया विहताः अतएव योगकर्मभिः कृत्वा मानिनो न भवंति। अन्ये तु त्वन्मायया विहताः के योन कर्मभिर्मानिनः
संतो न श्रियंते। यद्वा। अमी त्वद्भक्ताः त्वन्मायया नाविहिताः अतएव योगकर्मभिः कृत्वा मानिनो न भवंति। अन्ये तु त्वन्मायया
मोहिताः संतो वयं योगज्ञा वयं कर्मकुशला इति केवलं मानिनो भवंति न तु सुखं यांतीत्यर्थः ३॥ श्रीकृष्णाय तुभ्यं नमः श्री श्री

राम.
१३०

ग्रन्थान्तद्देहसिद्ध्यर्थमेवैतत्सर्वं कुर्वन्ति तन्निदूषयति। केचित्पुनरेतैरुपायैर्हेतुभिर्देहमेव सुकल्पं जरारोगादिरहितं वयसि स्थितारु
णं स्थिरं च कृत्वा॥ प्राक्पदपरकायप्रवेशादिसिद्धये तन्त्रकारणरूपं योगं युंजंति न त्वात्मनिष्ठारूपं ४२॥ कुशलैः प्राज्ञैरादृ
तीयं न भवति॥ वनस्पतिवद्देहस्यैव स्थायी। शरीरं तु फलवत्वस्थिरमित्यपार्थः ४३ ननु कैश्चित्समाधियोगलेनापि प्राणायामादियो
गेन क्रियमाणे जरारोगाद्यभावो दृश्यते। सत्यं तथापि समाधिमुत्सृज्य न तत्र स श्रद्दध्यादित्याह। योगमिति तत्तावद्देहसिद्धिं नाश्रद्दध्या

ग्र
केचिद्देहमिमं धीराः सुकल्पं वयसि स्थिरं। विधाय विविधोपायैरथ युंजंति सिद्धये ४२ न हि तत्कुशलादृत्यं तदायासो ह्य
पार्थकः। अंतवत्वाच्छरीरस्य फलस्येव वनस्पतेः ४३ योगं निषेवतो नित्यं कायश्चेत्कल्पतामियात् तच्छ्रद्दध्या
न्न मतिमान् योगमुत्सृज्य मत्परः ४४ योगचर्यामिमां योगी विचरन्मदपाश्रयः॥ नांतरायैर्विहन्येत निस्पृहः स्वसु
खानुभूः ४५॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे परमार्थनिर्णयो नामाष्टाविंशोऽध्यायः २८॥

त्॥४४॥ तदेवं विघ्नप्रतीकारैर्योगं कुर्यादित्युक्तं॥ मत्सेवकस्य तु न विघ्नभयं काप्यस्तीत्याह। योगचर्यामिति विचरन् आचरन्॥ स्वसुखे अनुभूः
अनुभूतिर्यस्य सः स्पृहामूला हि विघ्नाः सा च मत्पाश्रयस्य निवर्तते। अतो नांतरायैर्विहन्यते स्वानंदपूर्णो भवतीति। समाप्तपंचवि
शं तु समस्तोपनिषद्रसं। सखो मुखात्तमां भक्तिं मत्ते पुनरुपादिशत् ४५॥ इति एकादशे भावार्थदीपिकायां अष्टाविंशः २८॥

आस्तामन्यभजनवार्ता त्वत्कृतोपकारस्य त्वय्यात्मनिवेदनेनैव निष्कृतिर्नान्यथेत्याह नैवेति अपचितिं प्रत्युपकारं आनृण्यमिति
यावत् कवयो ब्रह्मविदोपि नैव प्राप्नुवंति यतः त्वत्कृतमुपकारं स्मरंतः ऋद्धमुदः उपचितपरमानंदाः उपकारमेवाह योंत
र्बहिराचार्यवपुषा गुरुरूपेण अंतश्च चैत्यवपुषा अंतर्यामिरूपेण अशुभं विषयवासनां धुन्वन् निरस्यन् स्वगतिं निजं

नैवोपयंत्यपचितिं कवयस्तवेश ब्रह्मायुषापि कृतमृद्धमुदः स्मरंतः योंतर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्य
वपुषा स्वगतिं व्यनक्ति ६ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसा पृष्टो जगत्क्रीडनकः स्वशक्तिभिः गृहीतमू
र्त्तित्रय ईश्वरेश्वरो जगाद सप्रेममनोहरस्मितः ७ श्रीभगवानुवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि मम धर्मान्सुमंगलान् यान्श्र
द्धयाचरन्मर्त्यो मृत्युं जयति दुर्जयं ८

रूपं प्रकटयतीति स्यात् तत्र ६ ईश्वरत्वे हेतुः जगत्क्रीडनकं क्रीडोपकरणं यस्य सः ननु जगत्सृष्ट्यादिना ब्रह्मेशादयः क्रीडंतीति त
त्राह स्वशक्तिभिः सत्वादिभिर्गृहीतं मूर्त्तित्रयं येन सः स्वप्रेम प्रेमसहितं मनोहरं स्मितं यस्य सः सप्रेम यथा तथा जगादेति ७
हंतेति महर्षे संबोधनं सुमंगलान् सुखरूपान् मर्त्यः संसारे दुर्जयमन्योरुपायैः ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वत्कास्तुलत्प्रसादेनूकृतार्थाभवंतीतिनातिचित्रमित्याह किमिति अनन्यशरणेषुदासेषुतवात्मसात्वंतदधीनत्वंतदधीनं
यतयथानृचगोपीबलिप्रभृतिषु एतत्किंचित्रंनाश्चर्यमित्यर्थः यतोयोभवान् श्रीरामरूपेण मृगेभ्योनरैसह सोहित्यसख्यमि
तियावत् अरोचयत्प्रीत्याकृतवान् कथंभूतः ईश्वराणांब्रह्मादीनांयानिश्रीमतिकिरीटानितेषांतटानि अग्राणितैःपीडि
तंनिलुठितंपादपीठंयस्यस्वयंतथाभूतोपिसन् ४ अतस्त्वांपरित्यज्यकोनामान्यत्संश्रयेदित्याह तंत्वेति तमेवभूतंत्वांकोनु
वि[illegible]सृजेत् कथंभूतः स्वकृतवित् बलिप्रल्हादादिषुत्वयाकृतमनुग्रहंजानत् यद्वा स्वस्मिन्नेवातर्यामितयाकृतमुपका

किंचित्रमच्युततवैतदशेषबंधोदासेष्वनन्यशरणेषुयदात्मसात्वं योरोचयत्सहमृगैःस्वयमीश्वराणांश्रीमत्किरीटत
टपीडि[illegible]तपादपीठः ४ तत्वाखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानांसर्वार्थदंस्वकृतविद्विसृजेतकोनुकोवाभजेत्कि
मपिविस्मृतयेनुभूत्यैकिंवाभवेन्नतवपादरजोजुषान्नः ५

रंविद्वान् तदेवाह अखिलात्मदयितेश्वरं अखिलस्यजगतः आत्मानंचेनयितारं आत्मत्वादेवदयितंप्रेष्ठंसुसेव्यं ई
श्वरत्वाद्वत्स्वरूपंभजनीयं किंच आश्रितानांसर्वार्थदं नर्हिकिंफलोद्देशेनाहंसेव्यः नहिनहि किमपिअनिरुक्तं त्वद्व्यतिरि
क्तंस्वर्गादित्वपाद[illegible]त्तमपिकोवाभजे सेवेत्तकथंभूतंतत् यत्केवलंभूत्यैइंद्रियभोगाय अनुअनंतरमेवत्वद्विस्मृतये
भवति यद्वात्वद्व्यतिरिक्तंकिमपि देवतांतरं धर्मज्ञानादिसाधनंवाभूत्यैऐश्वर्यायसंसारस्यविस्मृतयेमोक्षायवाको
भजेत्नकोपि ननुतत्तत्साधनंविनाभोगमोक्षादिफलंकथंस्यात्तत्राह किंचेति तदुक्तं पादसेवासाधनसंपत्तिःपुरुषार्थ

ब्रह्मपूर्ण तथाखिलात्मदयितेश्वरमाश्रयणायैतिति ॥५॥

नरेष्वभीक्ष्णं कुर्वतः सद्यः फलं विशेषेणमाह॥ नरेष्विति॥ समोऽहमहं नेषु स्पर्द्धादयः स्वस्मिन् साहंकारस्तद्धि निश्चितं। वियंति नश्यंति १५ अतोऽनरयाभीक्ष्णं दृष्ट्वा सर्वान् प्रणमेदित्याह॥ विसृज्येति॥ स्मयमानान् हसतः स्वान्स्वीयान् ॥ पादैहिकीं दृशं ॥ अहं मनुष्यो सतः नीचइति दृष्टिं तया दृष्ट्यायाव्रीडा लज्जा तां च विसृज्य श्वचांडालादीनपि आप्रणमेत् न विरोधं कुर्यादित्यर्थः॥ १६ एवं पंचभिः श्लोकैरुक्तायाः समदृष्टेरवधिमाह॥ यावदिति १७ तस्य एवं कुर्वतः पुंसः सर्वं ब्रह्मात्मकमेव भवति॥ कुतः॥ आत्ममनीषया सर्वमीश्व

नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं पुंसो भावयतोऽचिरात् स्पर्द्धासूयातिरस्काराः साहंकारा वियंति हि १५ विसृज्य स्मयमानान्स्वान् दृशं
व्रीडां च दैहिकीं प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्वचांडालगोखरं १६ यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते॥ तावदेवमुपासीत वाङ्म
नःकायवृत्तिभिः १७ सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययात्ममनीषया॥ परिपश्यन्नुपरमेत् सर्वतो मुक्तसंशयः १८ ॰अयं हि स
र्वकल्पानां सध्रीचीनो मतो मम मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायकर्मभिः १९ नह्यंगोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्व
पि॥ मया व्यवसितः सम्यक् निर्गुणत्वादनाशिषः॥२०॥

रदृष्ट्याया विद्या तया॥ ॰ततः परतो ब्रह्मैव पश्यन् सर्वतः क्रियामात्रादुपरमेत १८ किमयमेवोपायः अस्ति वान्योपीत्यपेक्षायां संति बहवः समीचीनः स्वयमेवेत्याह॥ ॰अयं हीति॥ १९ भगवद्धर्मनिष्ठाणां पायस्य समीचीनत्वमेवोपपादयति॥ द्वाभ्यां॥ नहीति॥ ॰अंग हे उद्धव ॰अनाशिषो निष्कामस्य धर्मस्य उपक्रमे सति ॰अण्वपि ईषदपि वैगुण्यादिभिर्नाशो नास्त्येव यतोऽयं यन्निर्गुणत्वात् स्वयं धर्मः सम्यग्व्यवसितो निश्चितं नत्वनुमन्यादिमुखेन कथंचित्॥२०॥ श्रीकृष्णाय तस्मै नमः श्री हरये नमः रामीशाय नमः श्रीकृष्ण॥

धर्मामेवाह कुर्यादिति । त्रयोदशभिः शं स्मरन् ॥ शनकैः प्रसंगतः कुर्यात् । मदर्थं मयीति । अर्पितमनश्चित्तैः संकल्पविकल्पानुसंधाना
त्मकं येन । अत एव मद्धर्मेष्वेवात्ममनसोः रतिर्यस्य सः ९ पुण्यदेशलक्षणं । मद्भक्तैरिति देवादिषु ये ये मद्भक्तास्तेषामाचरितानि । कर्मा
णि चाश्रयेत् । १० सत्रेण संभूय वा ११ अंतरंगां भक्तिमाह । मामिति त्रिभिः सर्वभूतेषु आत्मनि चात्मानमीश्वरं स्थितं मामेवेक्षेत ।
कथमेकस्य सर्वेषु वृत्तिः तत्राह । बहिरंतः पूर्णमित्यर्थः ततः कुतः अप्रावृतं अनावरणं । तदपि कुतः यथा खं । असंगत्वादित्यर्थः हे म
हाद्युते । अतिप्राज्ञ १२ इति अनेन प्रकारेण केवलं ज्ञानरूपां दृष्टिमाश्रितः सन् सर्वाणि भूतानि मद्भावेन मन्यमानः सभाजयन् पं

कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन् । मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्मात्ममनोरतिः ९ देशान्पुण्यान्संश्रयेत मद्भक्तैः साधु
भिः श्रितान् ॥ देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च । १० पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान् । कारयेद्गीतनृत्या
द्यैर्महाराजविभूतिभिः ॥ ११ मामेव सर्वभूतेषु बहिरंतरपावृतं । ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथा खममलाशयः १२ इति स
र्वाणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते । सभाजयन्मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः १३ ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के
स्फुलिंगके ॥ अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक्पंडितो मतः १४ ॥ श्रीरामजी ॥

डितो मतः इत्यन्तरेणान्वयः १३ ननु समाचरेत्येके करुणैः सभाजनमपांडित्यमेव स्यात् पूज्यपूजाव्यतिक्रमादित्याशंक्य तामेव वृत्ति
दृष्टिं प्रपंचयति ॥ ब्राह्मणादिति विषमेष्वपि समदृक् समं मामेव पश्यन् वैषम्यमेव चेत् क्रीडादृष्ट्याति । ब्राह्मणे पुल्कस इति । जातितो
वैषम्यं पुल्कसोंत्यजातिविशेषः स्तेने ब्रह्मस्वहारिणि ब्रह्मण्ये ब्राह्मणभक्ते दातरि शांति कर्मतः अर्के विस्फुलिंग इति गुणतः अक्रू
रे शांते क्रूरे चेति स्वभावतः ॥ १४ ॥

समधीयीत उक्तेः पठेत् परमं शुद्धि अन्येषामपि शोधकं पूयेत शुध्येत ॥२७॥२८॥ सम्यक् ज्ञाता नानुत्पन्नो पुनरुपदेक्ष्यामीत्या
शयेन पृच्छति अपिकिं २८ उपधारितमाकल्प्याह नैतदिति शाठ्यवंचकाय ३० शूद्राणां योषितां च यद्दि भक्तिः स्यात्
तर्हि ब्रूयात् ३१ अतस्त्रीणामप्यधिकार इत्यर्थः एतद्ज्ञानेचपुमान्कृतार्थो भवतीत्याह नैतदिति अत्रदृष्टांतमाह पी
त्वेति ३२ ननु संति बहूनि ज्ञेयानि तत्फलसाधनानि सत्यं सत्याभक्तो भक्तस्य तु सर्वमहमेव अतोनदेकशरणो

य एतत्समधीयीत पवित्रं परमं शुचि स पूयेताहरहर्मां ज्ञानदीपेन दर्शयन् २७ य एतच्छ्रद्धया नित्यमव्यग्रः शृणु
यान्नरः मयि भक्तिं परां कुर्वन्कर्मभिर्न स बध्यते २८ अप्युद्धव त्वया ब्रह्म सखे समवधारितं अपि ते विगतो मोहः
शोकश्चासौ मनोभवः नैतत्त्वया दांभिकाय नास्तिकाय शठाय च अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयताम् ३०
एतैर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च साधवे शुचये ब्रूयाद्भक्तिः स्याच्छूद्रयोषितां ३१ नैतद्विज्ञाय जिज्ञासो
र्ज्ञातव्यमवशिष्यते पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ३२ ज्ञाने कर्मणि योगे च वार्त्तायां दंडधारणे ॥
यावानर्थो नृणां तात तावांस्तेहं चतुर्विधः ३३

भवेत्याह ज्ञान इति ज्ञानादौ यावत् धर्मादिलक्षणश्चतुर्विधोऽर्थस्तावत्सर्वोपि तेऽहमेव तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्मणि विहि
तधर्मः कर्मणि वस्वभाविके तत्कामः योगे त्वणिमादिसिद्धयः वार्त्तायां कृष्याद्यावर्थः दंडनीतावैश्वर्यमिति सिद्धोऽस्त्व
र्थस्य परिपाकावान्तरं गत्वा चातुर्विध्यम् ३३

किंच योयइति अयमर्थः किं वक्तव्यं मद्धर्मस्य वध्वंस इति यतो लौकिकोपि योयो निरर्थः व्यर्थश्चायासः सोपि मयि परे निष्फ-
लाय चेत्कल्प्यते निष्कामतया ऽर्पितश्चेत् तर्हि धर्म एव स्यात् निरर्थायासे दृष्टांतः यथा भयशोकादेर्हेतोः पलायनाक्रंद-
नादिर्लोकैर्नास्ति तद्वत् मत्तो मज्जनमेव बुद्धेर्विवेकस्य मनीषायाश्चातुर्यस्य च फलमित्याह एषइति तामेव दर्शयन् सत्यम-
मृतं च मां अनृतेनासत्येन मर्त्येन विनाशिना मनुष्यदेहेन इह अस्मिन्नेव जन्मनि प्राप्नोतीति यत् सैव बुद्धिर्मनीषा

योयो मयि परे धर्मः कल्प्यते निष्फलाय चेत् तदायासो निरर्थः स्याद्भयादेरिव सत्तमः २० एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा
च मनीषिणां यत्सत्यमनृतेनेह मर्त्येनाप्नोति मामृतं २१ एष तेभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रहः समासव्यासवि-
धिना देवानामपि दुर्गमः २२ अभीक्ष्णशस्ते गदितं ज्ञानं विस्पष्टयुक्तिमत् एतद्विज्ञाय मुच्येत पुरुषो नष्टसंशयः
२३ सुविविक्तं तव प्रश्नं मयैतदपि धारयेत् सनातनं ब्रह्मगुह्यं परं ब्रह्माधिगच्छति २४ य एतन्मम भक्तेषु संप्र-
दद्यात्सुपुष्कलं तस्याहं ब्रह्मदायस्य ददाम्यात्मानमात्मना २५

चेति बुद्धिर्विवेकः मनीषा चातुर्यं २२ महाप्रकरणार्थमुपसंहरति द्वाभ्यां एष इति २३ किंच आस्तां तावत् ज्ञानं २४
एतदनुसंधानकथनपठनश्रवणपराणामप्येतदेव फलं भवतीत्याह चतुर्भिः सुविविक्तमिति मया सुविविक्तं दत्तो-
त्तरं एतदाख्यानमपि यो धारयेत् अनुसंदध्यात् सः ब्रह्मगुह्यं देवैरपि रहस्यं सुपुष्कलं यथा भवति तथा ब्रूयात् स ब्रह्म-
दातीति तथा तस्य ज्ञानोपदेष्टुः २५

किंच दाशार्हादिषु त्वयायः स्वमायया स्नेहपाशः प्रसारितः स त्वयैवात्मज्ञानखड्गेन यथा त्वया वृक्णः छिन्नः ३९ एवं प्रापि त्वयाव
दकृतं । तथापि तावन्नाथय इत्याह ॥ नमोस्त्विति । प्रनुशासनीयमाह यथेति । मत्कावश्यानपायिनी ॥४० तदुक्तमभिमंगी
कृत्य ॥ तथापि मयादिष्टो लोकसंग्रहार्थमेतावत्कुर्वित्याह । गच्छेति । प्रादिष्टो नियुक्तः ४१ स्नानादेः पूर्वमस्यादृत्तो यदिक

वृक्णश्च मे सुदृढः स्नेहपाशो दाशार्हवृष्ण्यंधकसात्वतेषु ॥ प्रसारितः सृष्टिविवृद्धये त्वया स्वमायया ह्यात्मसुबो
धहेतिना ॥३९॥ नमोस्तु ते महायोगिन्प्रपन्नमनुशाधि मां ॥ यथा त्वच्चरणांभोजे रतिः स्यादनपायिनी ॥४०॥
श्रीभगवानुवाच ॥ गच्छोद्धव मयादिष्टो वदर्याख्यं ममाश्रमं ॥ तत्र मत्पादतीर्थोदे स्नानोपस्पर्शनैः शुचिः ४१
ईक्षयालकनंदाया विधूताशेषकल्मषः वसानो वल्कलान्यंग वन्यभुक्सुखनिस्पृहः तितिक्षुर्द्वंद्वमात्राणां
सुशीलः संयतेंद्रियः शांतः समाहितधिया ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥४३ ॥ मत्तोनुशिक्षितं यत्ते विविक्तमनुभावयन्
मय्यावेशितवाक्चित्तो मद्धर्मनिरतो भव ॥४४॥ अतिव्रज्य गतीस्तिस्रो मामेष्यसि ततः परं ॥ श्रीकृष्ण ॥

ईक्षया । अलकनंदा गंगा यायाईक्षया दर्शनेन वसानः परिदधानः ॥४२ द्वंद्वमात्राणां शीतोष्णादिविषयाणां । सुशीलः ॥
आर्यचरितस्वभावः ॥४३ ते त्वया विविक्तं सुविचारितं तत्त्वं त्रिगुणात्मिका गतीरतिक्रम्य ॥४४॥ श्रीकृष्णजी ॥ श्री

कृतस्यतः प्राह ॥ मर्त्य इति । यदा त्यक्तसमस्तकर्मा सन्निवेदितात्मा भवति । तदा सो मे विचिकीर्षितो विशिष्टः कर्तुमिष्टो भवति ॥ ततः
म्य अमृतत्वं मोक्षं प्रतिपद्यमानो मया सहात्मभूयाय ॥ मदैक्याय मत्समानैश्वर्यायेति वा ततः कल्पते योग्यो भवति वै ध्रुवं ३४ आद
र्शितो योगमार्गो यस्मै सः ३५ प्रणये नावघूर्णं क्षुभितं चित्तं धैर्येण विष्टभ्य । बहु मन्यमानः प्राप्तमानं कृतार्थं मन्यमानः ३६

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे । तदामृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय च कल्पते वै
३४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स एवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचो निशम्य ॥ बद्धांजलिः प्रीत्युपरुद्धकंठो न
किंचिदूचेश्रुपरिप्लुताक्षः ३५ विष्टभ्य चित्तं प्रणयावघूर्णं धैर्येण राजन्बहुमन्यमानः कृतांजलिः प्राह यदुप्रवीरं
शीर्ष्णा स्पृशंस्तच्चरणारविंदं ३६ ॥ श्रीउद्धव उवाच ॥ विद्रावितो मोहमहांधकारो य आश्रितो मे तव सन्निधाना
त् ॥ विभावसोः किं नु समीपगस्य शीतं तमो भीः प्रभवंत्यजाद्य ॥ ३७ प्रत्यर्पितो मे भवतानुकंपिना भृत्याय विज्ञानम
यः प्रदीपः ॥ हित्वा कृतज्ञस्तव पादमूलं कोन्यं समीयाच्छरणं त्वदीयं ॥ ३८ ॥

मपाय आश्रितः आसीत् ॥ स तव सन्निधानेन विद्रावितः प्रभवंति किं नु बाधाय समर्था भवंति ॥ अजाद्य ब्रह्मणोपि समक ३७
किंच यद्यपि तव सान्निध्यान्मोहो गतः तथापि अनुकंपिना भवता विज्ञानमयः प्रदीपः पश्चात्प्रत्यर्पितः स्वमायया योपहृतः पुनः सम
र्पितः अतस्त्वत्कृतज्ञः यस्त्वत्कृतमनुग्रहं जानाति स को नाम तव पादमूलं हित्वा अन्यं त्वदीयं शरणं समीयात् आश्रयेत् ३८

एवं कृतोपदेशो जगद्गुरुं प्रणमति भवभयमिति भवः संसारः भयं च जःशारोगादि निमित्तं तद्भयं निवृत्तानां प्रवृत्ताना
च भृत्यवर्गाणां यथायोग्यमपहन्तुं यो भृतेऽयमुपजह्रे उद्धृतवान् तद्वेदाद् वेदसारमेकं किं तत् ज्ञानविज्ञानरूपं च त
त्वासारं श्रेष्ठं च भृंगवत् भृंगोऽपि यथा पुष्पमकोषपन्नेवामृतमुपहरति तथा स्वयं स्वकृतवेदानुसारेणैव उदधितश्चैकं
तन्नोभयं यथा यथा भृत्यवर्गान् पाययत् तं नतोऽस्मीति ४९ येनानुकंपितं विश्वमुद्धवप्रश्ननिर्णयैः तं वंदे परमानंदं नंद

भवभयमपहंतुं ज्ञानविज्ञानसारं निगमकृदुपजह्रे भृंगवद्वेदसारं अमृतमुदधितश्चापाययद्भृत्यवर्गान्पुरु
षमृषभमाद्यं कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मि ४९ इति श्रीमत्पुराणे भागवते उद्धवनिर्गमने एकादशस्कंधे भगवदुद्धव
संवादे उद्धववनगमनमेकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ राजोवाच ॥ ततो महाभागवत उद्धवे निर्गते वनं द्वार
वत्यां किमकरोद्भगवान्भूतभावनः १ ब्रह्मशापोपसंसृष्टे स्वकुले यादवर्षभः प्रेयसीं सर्वनेत्राणां तनुं स कथ
मत्यजत् ॥२॥

नंदिनं नृपितां १ इत्येकादशे स्कंधे एकोनत्रिंशः २९ त्रिंशे तु ब्रह्मशापोपक्षिप्तं मौशलमुल्लसत्तो हरिः स्वधाम गंतुमन्विच्छ
न्संजहार निजं कुलं विरागाय पुरा घोरमुपक्षिप्तं मौशलं कथावसाने तत्रैव विशेषं परिपृच्छति तत इति त्रिभिः २ ब्रह्म
शापोपसंसृष्टे कुले सति अयं भावः भगवति न हि शापः प्रभवति यादवत्वानुकरणात् सोऽपि कथंचिन्मान्यः अतः कि
मकरोदिति तदेतदुक्तं कथमत्यजदिति सर्वनेत्राणामिति सर्वेंद्रियापहरां ॥२॥ श्रीकृष्णायनमममनमः

हरिमेधसा संसारं हरति मेधा यस्य तेन श्रीकृष्णेन अद्वंद्वपरोऽपि सुखदुःखविनिर्मुक्तोऽपि अपक्रमे निर्गमनसमये प्रषिं
चत् सुदुस्त्यजः स्नेहो यस्मिन् तेन वियोगात्कातरो भीतः अत एव तं परिहातुमशक्नुवन् आतुरो विह्वलः सन् कृच्छ्रं कष्टं ययौ भ्रा
य ततो भर्तुः पादुके तेनैव कृपया दत्ते मूर्ध्नि बिभ्रत् अतिनिर्बंधन् एवं तदाज्ञया तं पुनः पुनर्नमस्कृत्य ययौ अत्र दृष्टो
ऽनुगमं भर्तुः पादविश्लेषणाद् आमृत्युपादितं तृतीयस्कंधोपक्रमोक्तानुसारेण तावद् ... रिकाश्रमं गच्छन् भगवतः प्रभा
सपात्रानुपकृत्य शनैः पृष्ठतो गतः सन् उपसंहृत निजकुलं भगवंतमेकांते दृष्ट्वा तत्कालप्राप्तेन मैत्रेयेण सह पुनः कृपया

श्रीशुक उवाच ॥ स एवमुक्तो हरिमेधसोद्धवः प्रदक्षिणं तं परिसृत्य पादयोः शिरो निधायाश्रुकलाभिरार्द्रधीर्न्यषिंच
दद्वंद्वपरोऽप्युपक्रमे ४५ सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरो न शक्नुवंस्तं परिहातुमातुरः कृच्छ्रं ययौ मूर्ध्नि भर्तृपादुके
बिभ्रन्नमस्कृत्य ययौ पुनः पुनः ४६ ततस्तमंतर्हृदि संनिवेश्य गतो महाभागवतो विशालां यथोपदिष्टां जगदेक
बंधुना तपः समास्थाय हरेरगाद्गतिं ४७ य एतदानंदसमुद्रसंभृतं ज्ञानामृतं भागवताय भाषितं कृष्णेन योगेश्वरसे
विताङ्घ्रिणा सच्छ्रद्धयासेव्य जगद्विमुच्यते ४८

भगवतोपदिष्टं तत्त्वमाकलय्य तदाज्ञातो ययाविति द्रष्टव्यं ४६ विशालां बदरिकाश्रमं गतः सन् हरेर्गतिमगात् कथं
भूतां तेनैव जगदेकबंधुना यथोपदिष्टां तदामृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय च कल्पते वै अतिव्रज्य गतीस्तिस्रो मा
मेष्यसि तत्परमित्येवमुक्तप्रकारं ४७ आनंदसमुद्रो भगवद्व्रा किं मार्गस्तस्मिन् संभृतमेकीकृतं सत्तद्यः सच्छ्रद्धया
आसेव्य ईषदपि सेवितावतं तेन विमुच्यत इति किं वक्तव्यं तत्संगेन जगदपि विमुच्यत इत्यर्थः ४८ श्रीरामायनमः

श्रीभा ए दी
१३६

विधिः प्रतीकारः मंगलानामयनं च॥ देवद्विजगवां पूजा भवः उद्भवः हे कृष्ण देवलोके परमउद्भवो भविष्यतीति भावः॥१०॥ मधुद्विषो वा
क्यमाकर्ण्य तथेत्यभिनंद्य॥ उत्तीर्य समुद्रं॥१०॥ सर्वश्रेयोपबृंहितमिति स्वस्त्ययनं संविधानं भगवता कृतैरपि सर्वैः श्रेयोभिः स

236

विधिरेष ह्यरिष्टघ्नो मंगलायनमुत्तमं॥ देवद्विजगवां पूजा भूतेषु परमो भवः॥ श्रीशुक उवाच॥ इति सर्वे समा
कर्ण्य यदुवृद्धा मधुद्विषः॥ तथेति नौभिरुत्तीर्य प्रभासं प्रययू रथैः॥११॥ तस्मिन् भगवतादिष्टं यदुदेवेन यादवाः
चक्रुः परमया भक्त्या सर्वश्रेयोपबृंहितं॥१२॥ ततस्तस्मिन् महा- पानं पपुर्मैरेयकं मधु॥ दिष्टविभ्रंशितधियो १२
यद्द्रवैर्भ्रश्यते मतिः॥१३॥ महापानाभिमत्तानां वीराणां दृप्तचेतसां॥ कृष्णमायाविमूढानां संघर्षः सुम
हानभूत्॥१४॥ युयुधुः क्रोधसंरब्धा वेलायामाततायिनः॥ धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः॥१५॥

हितं यच्चक्रुः॥ पीयते इति पानं। मैरेयकं। मदिराविशेषं मधु स्वादु सं। दिष्टेन दैवेन विभ्रंशिता धियः नष्टप्रज्ञा। तस्मिन् स्था
ने। यद्द्रवैरिति भावः यस्य द्रवैः रसैः॥१३॥ कृष्णमायाविमूढानामिति। दुष्टमोहं जनयति सं संघर्षः कलहः॥१४॥ ततो युयुधुरित्या॥१५

कृष्ण
१३६

तत्प्रपद्यते ॥ ग्रत्पाकृष्टमिति ॥ यस्मिन् रूपे लग्नं नयनं परावृत्तं यित्तु मबलानरोकुः यत्त्वकर्णो ग्रोणप्रविष्टं सत्सत्तामिममिनिलग्नं लि
शिवार्नां भवति इति । तौ तौ न सरन्ति ॥ न निर्गच्छति यस्य श्रीः यो भासकी ग्रामानां कवीनां वाचोरत्ति भूस्नस । विशेषं जनयति । नं
मानं जगत्सृज्यतां जनयती ति किं नु वक्तव्यं । यद्भुविस्मो रूपं जिह्मो रर्जुनस्य रूपे स्थितं । दृष्ट्वा युधि मृतास्तान्सा मंसा रूपाई युग्रम्प्रा

२

प्रत्पाकृष्टं नयनमबला यत्र लग्नं नरोकुः कर्णो विष्टं न सरन्ति तत्तो यत्सत्ता मात्मलग्नं यच्छ्री वीचां जनयति रुत्ति की र्पं
मानां कवीनां दृष्ट्वा जिह्मो युधिरपगतं यच्छ्रोत्तं साम्प्रमीयुः ३ ॥ श्री . . . रुवाच ॥ दिवि भुव्यन्तरिक्षे च महोत्पाता न सम
स्थितान् ॥ दृष्ट्वा सीता स्वधर्मायां कृष्णः प्राह यदूत्तमं ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एते घोरा महोत्पाता ह्यावत्यां घनकेतवः
॥ मृत्युं न्नपि तस्येयमत्र नो यदुपुङ्गवाः ॥ ५ ॥ क्षिप्रं यो वाल्लीत्र . . . . ह्माश्चरं रेवा द्वारं वृजं ततः ॥ वयं प्रभासं यास्या
मो यत्र प्रत्यवस्रत्स्वती । तत्राभिषिच्य शुद्ध्य जपो ग्रस्समाहिताः देवता पूजयिष्यामः स्नपनालेपनार्हणैः ॥ ७
ब्राह्मणांश्च महाभागान्कृतस्वस्त्ययनावयं ॥ नो मूह्मिप्यधासो निर्गजास्वरथवेश्मभिः ॥ ८ ॥

ततकेन रूपेणात्मान दित्यन्वयः ॥ ३ ॥ दिविस्वर्गादि तेषादीन् । भुवि भूकंपादीन् । अंतरिक्षे दिग्दाहादीन् महोत्पातान् । स्वधर्मेयो
त्पादितत्वान् । अभ्रे . . दुःप्रतीकारान् । यस्पा केतवो धूमजाद्यवरापुत्स्ते कोद्गत्पर्षेः नः अस्माभिः क्षेत्पकणश्रिम बाहूकंक
८२ ० गुणितस्वम्त्या ब्राह्मणांश्चनैः कृतशांतिकाः संतोगवादिभिः पूजयिष्यामः ॥ ८ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु नमः श्री ॥ ॥

एरकामुष्टिरभूद्योधाः यासु युद्धं २३ स्ववधोनिमित्तः क्रोधः कुलसंहननिमित्तं रक्षारणाचोरु संयोगं परमपुरुष आनुलसन्ता
तमेवाह संयोज्यति मनुष्यं लोकं भूलोकं मनुष्यरूपतां वा २६ धरोपस्थभूतले २७ आजिह्मरूपं २८ तदेवानुव

अथतावपि संक्रुद्धावुद्यम्य कुरुनंदन एरकामुष्टिपरिघौ चरंतौ जघ्नतुर्युधि २३ ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमा
याहृतात्मनां स्पर्धाक्रोधः क्षयं निन्ये वैणवोग्निर्यथा वनं २४ एवं नष्टेषु सर्वेषु कुलेषु स्वेषु केशवः अवतारि
तो भुवो भार इति मेने वशेषितः २५ रामः समुद्रवेलायां योगमास्थाय पौरुषं तत्याज लोकं मानुष्यं संयोज्यात्मा
नमात्मनि २६ रामनिर्याणमालोक्य भगवान्देवकीसुतः निषसाद धरोपस्थे तूष्णीमासाद्य पिप्पलं २७
बिभ्रच्चतुर्भुजं रूपं भ्राजिष्णु प्रभया स्वया दिशो वितिमिराः कुर्वन्विधूम इव पावकः २८ श्रीवत्साकं घन
श्यामं तप्तहाटकवर्चसा कौशेयांबरयुग्मेन परिवीतं सुमंगलं २९ सुंदरस्मितवक्त्राब्जं नीलकुंतलमंडितं
पुंडरीकाभिरामाक्षं स्फुरन्मकरकुंडलं ३० कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटकटकांगदैः हारनूपुरमुद्राभिः
कौस्तुभेन विराजितं ३१ वनमालापरीतांगं मूर्तिमद्भिर्निजायुधैः कृत्वोरौ दक्षिणे पादमासीनं पंकजारुणं ३२

रायति श्रीवत्सांकमिति चतुर्भिः सुंदरस्मितं वक्त्राब्जं यस्मिन् तत् पुंडरीकवदभिरामे सुंदरे अक्षिणी यस्मिन् तत् ३०
३१। वनमालया परीतान्यंगानि यस्मिन् तत् निजायुधैश्च परितांगं पंकजारुणं वामं पादं दक्षिणोरौ कृत्वा
आसीनं आनंदरूपं विभ्रन् ३२

231

पतंत्यः इतस्ततश्चलंत्यः पताका येषु तैः रथादिभिः हेतुभिः समेत्य न्यहन् अन्यघ्नन्नित्यर्थः दद्भिर्दंतैरिव १५ मिथः समेत्येत्य
स्य प्रपंचः अथ प्रद्युम्नेत्यादिचतुर्भिः गदो श्रीकृष्णस्य भ्राता एकः पुत्रश्चापरस्तौ सुमित्रसुरथाविति द्वे एवमाद्वे अ सुरथ

पतत्पताकै रथकुंजरादिभिः खरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि मिथः समेत्याश्वतरैः सुदुर्मदा न्यहन् शरैर्दद्भिरिव द्वि
पा वने १५ प्रद्युम्नसांबौ युधि रूढमत्सरावक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकि सुभद्रसंग्रामजितौ सुदारुणौ गदौ
सुमित्रासुरथौ समीयतुः १६ अन्ये च ये वै निशठोल्मुकादयः सहस्रजिच्छतजिद्भानुमुख्याः अन्योन्यमासा
द्य मदांधकारिता जघ्नुर्मुकुंदेन विमोहिता भृशं १७ दशार्हवृष्ण्यंधकभोजसात्वता मध्वर्बुदा माथुरशूरसे
नाः विसर्जनाः कुकुराः कुंतयश्च मिथस्तु जघ्नुः सुविसृज्य सौहृदं १८ पुत्रा अयुध्यन् पितृभिर्भ्रातृभिश्च स्व
स्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः मित्राणि मित्रैः सुहृदः सुहृद्भिर्ज्ञातींस्त्वहन् ज्ञातय एव मूढाः १९ शरेषु हीय
मानेषु भज्यमानेषु धन्वसु शस्त्रेषु क्षीयमानेषु मुष्टिभिर्जह्रुरेरकाः २० ता वज्रकल्पा ह्यभवन् परिघा मु
ष्टिना भृताः जघ्नुर्द्विषस्तैः कृष्णेन वार्यमाणास्तु तं च ते २१ प्रत्यनीकं मन्यमाना बलभद्रं च मोहिताः हंतुं
कृतधियो राजन्नापन्ना आततायिनः २२

नामा वा कश्चित् १६ मदांधेन मदतमसा बलात्कारिता १७ दशार्हादयो नव तत्तद्वंश्याः अर्बुदा माथुराः शू
रसेनाश्च तत्तद्देशाधिपाः १८ भ्रातृभिः इति भ्रात्रादिशब्दानां सप्रतियोगिवाचित्वात् भ्रातरो मातुला इत्यादि ज्ञेयं मित्रै
॥ ॥ ॥ ॥ मित्राणि अहन् हतवन्तः धन्वसु धनुःपुंजेषु गृहः २० परिघा मुष्टिना भृताः धृताः ॥

जघ्नुर्द्विषस्तैः कृष्णेन २१ प्रत्यनीकं प्रतिपक्षं २२

238

तं पतिं तत्र दृष्ट्वा । तस्य पादयोर्निपपात ॥४२॥४३॥ उदीक्षमाणस्य सूतस्य पश्यतः ॥४४॥ निर्याणं योगमार्गेण ॥४६॥ मद्दशां मितीच्छां ॥
हारीरा मिश्रा येण ॥४९॥ अविताः रक्षिताः ॥ इंद्रप्रस्थं मिथ्यतेति पूर्वेण न्वयः ॥४८ मन्मायारचितामेतां विज्ञायेति

तं तत्र तिग्मद्युभिरायुधैर्वृतं ह्यश्वत्थमूले कृतकेतनं पतिं ॥ स्नेहप्लुतात्मा निपपात पादयो रथादवप्लुत्य सबाष्प
लोचनः ॥४२॥ अपश्यतस्त्वच्चरणांबुजं प्रभो दृष्टिः प्रनष्टा तमसि प्रविष्टा । दिशो न जाने न लभे च शांतिं यथा नि
शायामुडुपे प्रनष्टे ॥४३॥ इति ब्रुवति सूते वै रथो गरुडलांछनः ॥ खमुत्पपात राजेंद्र साश्वध्वज उदीक्षि
तः ॥४४॥ तमन्वगच्छन् दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि च ॥ तेनातिविस्मितात्मानं सूतमाह जनार्दनः ॥४५॥ श्री
भगवानुवाच ॥ गच्छ द्वारवतीं सूत ज्ञातीनां निधनं मिथः ॥ संकर्षणस्य निर्याणं बंधुभ्यो ब्रूहि मद्दशां ॥४६॥
द्वारकायां च न स्थेयं भवद्भिश्च स्वबंधुभिः मया त्यक्तां यदुपुरीं समुद्रः प्लावयिष्यति ॥४७॥ स्वं स्वं परिग्रहं सर्वे आ
दाय पितरौ च नः ॥ अर्जुनेनाविताः सर्व इंद्रप्रस्थं गमिष्यथ ॥४८॥ त्वं तु मद्धर्ममास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः ॥
मन्मायारचितामेतां विज्ञायोपशमं व्रज ॥४९॥ इत्युक्तस्तं परिक्रम्य नमस्कृत्य पुनः पुनः ॥ तत्पादौ शीर्ष्ण्युपाधाय
दुर्मनाः प्रययौ पुरीं ॥५०॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे मौषले यदुकुलक्षये त्रिंशोऽध्यायः ३०॥

निजश्रीमूर्तेरंतर्हितत्वात् कथाशेषं माह त्वर्थः कुलस्य विनष्टत्वा दुर्मनाः १ इत्येकादशे त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥

जरो नाम कश्चित् लुब्धको मृगयुः मृगस्याकारमिव आकारो यस्य तं चरणं ३३॥ आकृष्य बाणं पापकृत् तमेव तत्र ततो वा पराध इति चेद्भवेत् ॥ यस्मात्
वात्मयोगरचितस्य चीनमायारचितं ॥ वद्धेयं ॥ भुजाकृतेर्वा रूपं दृष्ट्वा भयेन योगितं तत्रयोवोर्दृष्टा स्वरः तेदि नाद्भिः तस्येति ॥ चिंतय

मृगान् लावकान् पोषायः स्वयं कृत्वा लुब्धको जराः मृगस्याकारं तच्चरणं विध्वा धमन्मशंकया ॥३३ चतुर्भुजं तं पुरुषं दृष्ट्वा स कृ-
तकिल्बिषः भीतः पपात शिरसा पादयो रसुरद्विषः ३४॥ अजानता कृतमिदं पापेन मधुसूदनः क्षंतुमर्हसि पापस्य उत्तमश्लोक मे नघ ॥३५ यस्यानुस्मरणं नृणामज्ञानध्वांतनाशनं ॥ वदंति तस्य ते विष्णो मया साधु कृतं प्रभो ॥३६
अथाशु जहि वैकुंठ पाप्मानं मृगलुब्धकं ॥ यथा पुनरहं त्वेवं न कुर्यामसदतिक्रमं ॥३७॥ यस्यात्मयोगरचितं न विदुर्विरिंचाद्यास्तत्सुताः पतयो गिरां ये ॥ त्वन्मायया पिहित दृष्टय एतदंजः किं तस्य ते वयमसद्गतयो गृणीमः ॥३८॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मा भैर्जरे त्वमुत्तिष्ठ काम एष कृतो हि मे ॥ याहि त्वं मदनुज्ञातः स्वर्गं सुकृतिनां पदं
॥३९॥ इत्यादि श्रीभगवता कृष्णेनेच्छा पारीरिणा ॥ त्रिः परिक्रम्य तं नत्वा विमानेन दिवं ययौ ॥४०॥ दारुकः कृ-
ष्णपदवीमन्विच्छन्नधिगम्य तां ॥ वायुं तुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुखं ययौ ॥४१॥

महिमस्यायतनत्व [illegible] स पापादि ॥ अथं जराख्यस्य कृतघ्नः पापयोनयो वयं किं स्थलीमः कथं वा यामः अनंतस्य रस्ते अस्मन्मं-
जहि इति मनवेः ॥३८॥३९॥ इच्छाशरीरिणा स्वात्मा यं भावः शुद्धसत्वमयी निजा श्रीमूर्त्तिस्तं तच्छीरंतत्प्रति कृत्यैव विडंबनमात्रमिति ॥

एतद्वस्तु टीकरिष्यति देवाद्यो वृतमुख्यो इत्यादिना ॥४२॥

तदानु स्वं स्वमेव लोकमागच्छतीति संभ्रमेण देवादिकृतः सर्वतो दुंदुभिनादपुष्पवृष्ट्यादि महोत्सवोऽभवदित्याह दिवीति ॥
भूमेः सकाशात् श्रीकृष्णमनुययुः ६ तदा श्रीकृष्णेंतर्हिते सति कुतो गत इति वितर्कयंतोपि ब्रह्ममुख्या देवादयः स्व
धामनि विशंतं श्रीकृष्णं ददृशुः तत्र हेतुः अविज्ञातगतिमिति केचित्किंचिद्ददृशुश्च ततोति विस्मिता बभूवुरित्यर्थः ७
अविज्ञातगतित्वं दृष्टांतेन स्पष्टयति सौदामिन्या गतिर्यथा मर्त्यैर्न लक्ष्यते देवैः सुलक्ष्यते तथा भूमंडलं हित्वा गच्छतः

दिवि दुंदुभयो नेदुः पेतुः सुमनसश्च खात् सत्यं धर्मो धृतिर्भूमेः कीर्तिः श्रीश्चानु तं ययुः ६ देवादयो ब्रह्ममुख्या न वि-
शंतं स्वधामनि अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चाति विस्मिताः ७ सौदामिन्या यथाकाशे यांत्या हित्वाभ्रमंडलं गतिर्न
739 लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः ८ ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः विस्मितास्तां प्रशंसंतः स्वं स्वं लोकं ययुस्तदा
९ राजन्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा मायाविडंबनमवेहि यथा नटस्य १० श्रीकृष्णाय नमः श्रीरामाय नमः ॥ श्री

ह

श्रीकृष्णस्य देवैरपि न लक्ष्यते किंतु तत्पार्षदैरेवेत्यर्थः ८।९ अभिप्रायापरिज्ञानरूपं प्रथमं श्लोकं दृष्टांतेन स्पष्टमुक्त्वेह
दृष्टं दृष्टा पुनस्तमेवार्थं प्रपंचयति राजन्निति त्रिभिः परस्य सर्वकारणस्य तनुभृत्सु यादवादिषु जननाप्ययेहाः आवि-
र्भावतिरोभावचेष्टाः मायया अनुकरणमात्रमवेहि नटो यथा विकृत एव नानारूपैर्जन्मादीन्विडंबयति तद्वत् १०॥

एकत्रिंशे स्वकं धाम जगाम भगवानिति तमेवानुययुः प्रीत्या वसुदेवादयस्तत देवानां दुन्दुभिवादोभूयोदेवायविधाय
च श्री॥ तस्मिन्स्वधाम स्वतनैव समाविशत् २ मुनयः सनकादयः प्रजेश्वरा मरीच्यादयः २ द्विजा गरुडलोकवासि
नः पक्षिणः मैत्रेयादयो वा भगवतो निर्याणं द्रष्टुकामाः सन्तः परमोत्सुकास्तत्रागमन् २ तेषामौत्सुक्यकृतं महोत्सवमाहस
हिनृगायंतश्चेति ३ विभूतीरिं प्रद्युम्नादीश्च ५ पद्मनेत्रे न्यमीलयदित्यत्राभिप्रायः पूर्वं ब्रह्मादिभिः षलोकान्नाकपालान्नः या
हि वैकुंठकिंकरानिति प्रार्थितत्वादिदानीं च स्वस्वलोकं प्रतिनेतुमागत्वा नहं नेष्यं च तेषु दाक्षिण्यापत्तौ द्रष्टयितुं समाधि
मिव कुर्वन्नेत्रे न्यमीलयदिति ४ योगिनामिव स्वच्छंदमृत्युं न मंवारयति लोकाभिरामामिति अयमर्थः योगिनो हि स्व

५.

श्रीशुक उवाच॥ अथ तत्रागमन्ब्रह्मा भवान्या च समं भवः महेंद्रप्रमुखा देवा मुनयः सप्रजेश्वराः १ पितरः सिद्ध
गंधर्वा विद्याधरमहोरगाः चारणा यक्षरक्षांसि किन्नराप्सरसो द्विजाः २ द्रष्टुकामा भगवतो निर्याणं परमोत्सुकाः
गायंतश्च गृणंतश्च शौरेः कर्माणि जन्म च ३ ववृषुः पुष्पवर्षाणि विमानावलिभिर्नभः कुर्वंतः संकुलं राजन्भक्त्या
परमया युताः ४ भगवान्पितामहं वीक्ष्य विभूतिरात्मनो विभुः संयोज्यात्मनि चात्मानं पद्मनेत्रे न्यमीलयत् लोकाभिरा
मां स्वतनुं धारणाध्यानमंगलां योगधारणयाग्नेय्यादग्ध्वा धामाविशत्स्वकं ६

च्छंदमृत्यवः स्वतनुमाग्नेय्या योगधारणया दग्ध्वा लोकांतरं प्रविशंति भगवांस्तु न तथा किंतु अदग्ध्वैव स्वतनुस
हित एव स्वकं धाम वैकुंठाख्यमविशत् तत्र हेतुः लोकानामभिरामः अभितो रमणं स्थितिर्यस्यां तां जगदाश्रयत्वेन ज
गतोपि दाहप्रसंगवदित्यर्थः किंच धारणाया ध्यानस्य च मंगलं शोभनं विषयं इतरथा तयोर्निर्विषयत्वस्यात् इदं प
ते चाद्याप्युपासकानां तथैव तद्रूपसाक्षात्कारफलश्रुतिः श्रीतिभावः इच्छाशरीराणि प्रायेणाय याकृतिनैवास्तु
तत्रापि तु लोकाभिरामामित्यादिविशेषणानामानर्थक्यप्रसंगात् अदग्ध्वा तिरोधायनिर्गत इत्येवं साप्रतम्॥६॥

भा.ए.टी.
३०

एतांडत्तमुकारां पदवीं गतिं ॥२३॥ तद्देवं भगवतास्वलोकं गच्छता वसुदेवादीनामपि तत्प्राप्त्युपायः सूचितः ॥ प्रासीत् ॥ तमाहुः
दारुक इत्यादि ॥२४॥२५॥ कृष्णरामौ कृष्णरामावपश्यंतः ॥१७॥१८॥१९॥ सदुक्तिभिः सद्यः प्रवितत्याः ठक्का यो येषु तैः ॥ नाहं

य एतां प्रातरुत्थाय कृष्णस्य पदवीं परां ॥ प्रयतः कीर्तयेद्भक्त्या तामेवाप्नोत्यनुत्तमां ॥१३॥ दारुको द्वारकामेत्य व
सुदेवोग्रसेनयोः ॥ पतित्वा चरणावस्रैर्न्यषिंचत्कृष्णविच्युतः ॥१४॥ कथयामास निधनं वृष्णीनां कृत्स्नशो नृ
प ॥ तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदया जनाः शोकविमूर्छिताः तत्र स्म त्वरिता जग्मुः कृष्णविश्लेषविह्वलाः व्यसवः शेरते यत्र
ज्ञातयो घ्नंत आननं ॥१६॥ देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुतौ ॥ कृष्णरामावपश्यंतः शोकार्ता विजहुः स्मृ
तिं ॥१७॥ प्राणांश्च विजहुस्तत्र भगवद्विरहातुराः ॥ उपगुह्य पतीं स्तात चितामारुरुहुः स्त्रियः ॥१८॥ रामप
त्न्यश्च तद्देहमुपगुह्याग्निमाविशन् ॥ वसुदेवपत्न्यस्तद्गात्रं प्रद्युम्नादीन्हरेः स्नु [illegible] षाः कृष्णपत्न्योऽविशन्न
ग्निं रुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः ॥१९॥ अर्जुनः प्रेयसः सख्युः कृष्णस्य विरहातुरः ॥ आत्मानं सांत्वयामास कृ
ष्णगीतैः सदुक्तिभिः ॥२०॥ बंधूनां नष्टगोत्राणां अर्जुनः सांपरायिकं ॥ हतानां कारयामास यथावदनुपूर्वशः ॥२१॥

एकादशः सर्वस्य लोकस्याभाषा समाकृष्टाः स्वष्ठोयं नाभिज्ञा नातिलोको मामजनमयमितमादि भिः ॥२०॥ नष्टगोत्राणां ॥ नष्टसंतती
नां सांपरायिकं ॥ पैत्रोदकादि ॥२१॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु नमः हरये नमः श्री स्वस्ति ॥२१॥

राम:
२४०

॥ प्रास्तां त्वं बधाद्वा श्रीमुजन्मादिशीका ॥ विश्वसर्गनिरोधादि ब्रध्यसाधाविकृत ए वास्त इत्याह ॥ सृष्टेति ॥ आत्मनास्वयमेवेदं ॥
जगत्सृष्ट्वा ॥ प्रंते संमिलित यानुविश्य ॥ आत्ममहिमानास्वमहिम्नो परतः आस्ते २० न पुनरन्यथा मर्त्यं ॥ यतो स्मिन्लोका वतारे ॥
तत्प्रभावो निरति शयो हस्ट इत्याह ॥ मर्त्यैनेति ॥ यमेन स्वलोकं प्रति नीतं गुरुतुं ... तं ॥ मर्त्यैन तेनैव शरीरेणायः ॥ आनयत् ॥ श्री
नीतवान् शरणदः पापागतर क्षकः त्वां च ॥ अस्मात्स्वर्गं यो रक्षितवान् ॥ यश्च प्रंत का नाम तकमपि ईशं श्री रुद्रं नाथ संग्रा
मजितवान् ॥ मृगयुलुब्धकं स्वः स्वर्गं ॥ अनयत् निन्ये ॥ असौ स्वावने स्वरक्षणे ऽनीशः असमर्थः किं ११ ने नु यदि समर्थस्त

सृष्ट्वात्मनेदमनुविश्य विहृत्य चांते संहृत्य चात्ममहिमो परतः स आस्ते ॥ मर्त्यैनियो गु... रुकृतो यमलोकनीतं
त्वां चानयच्छरणदः परमास्त्वमूर्ध्वं ॥ जिष्णुं न कांतकमपीश मसावनीशः किं स्वावने स्वरनयन्मृगयुं स रुद्रं तथा
पापैकवर्त्मनि संभवाप्यमेधनन्य हेतु यदृष्ट विपादि धृक् ॥ नैःशुन्य रागं वपुरत्र शोषितं मत्वेनकिं स्वस्थगति
प्रदर्पयन् ॥ २२ ॥

हि किं चिरकाल मशेषितेन वपुषा किं नानिकृत् ॥ तत्राह तथापीति ॥ यद्यपि उक्त प्रकारेण पापेकस्पागतः स्यात् ॥ देव अ
नन्य हेतुर्नियंत एव कारणं स्वयं यदृष्टमादृष्टोषया किं धृक् ॥ तथापि ॥ यादृशा त्वं संहृतो निजं वपुः अत्र शोषितं प्रवर्धितं
प्राणेनं कर्तुं नैःशुन्यं किं तु स्वयमेव लोकमनयत् ॥ तत्र हेतुः मत्वैनि देहेन किं न ॥ येषां कार्यमिति स्वस्यानाम त्मनि शा
नां दिव्यां गतिमेव प्रकृष्टां दर्शयन् ॥ अन्यथा ते दिव्यां गति मना हत्य ॥ योगबलेन देहत्यिद्धिं विधापा चैव रक्तं यजेरन् ॥ तस्मा

आदितआरभ्य [illegible] कृष्ण [illegible]रितकीर्त्तनस्यफलमाह यएतदिति द्वाभ्यां २६ शंतमानिपरममंगलानिपरमहंसगतोश्री कृष्ण २७

द्वारकांहरिणात्यक्तांसमुद्रोप्लावयत्क्षणात् वर्जयित्वामहाराजश्रीमद्भगवदालयम् २२ नित्यंसन्निहितस्तत्रभगवा न्मधुसूदनः स्मृत्याशेषाशुभहरंसर्वमंगलमंगलम् २३ स्त्रीबालवृद्धानादायहतशेषान्धनंजयः इंद्रप्रस्थंसमा वेश्यवज्रंतत्राभ्यषेचयेत् २४ श्रुत्वासुहृद्वधंराजन्नर्जुनात्तेपितामहाः त्वांतुवंशधरंकृत्वाजग्मुःसर्वेमहापथ म् २५ यएतद्देवदेवस्यविष्णोःकार्म्माणिजन्मंच कीर्त्तयेच्छ्रद्धयामर्त्यःसर्वपापैःप्रमुच्यते २६ इत्थंहरेर्भगव तोरुचिरावतारवीर्याणिबालचरितानिचशंतमानि अन्यत्रचेहचश्रुतानिगृणन्मनुष्योभक्तिंपरांपरमहं सगतौलभेत् २७ श्री इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेमौशलंनामैकत्रिंशोध्यायः॥ ॥३१॥ ॥
यद्वार्त्ताजगदात्तिशोकशमनीयत्कर्म्मसत्कर्म्मधृत्यत्पादाश्रितकामधेनुरमलायद्धीरिपुःयस्यानुस्मरणंभवाय हरणंयस्येहितंभूहितं विश्वानुग्रहविग्रहसमभवत्तंभूयाच्छ्रियेविठ्ठलः १ एकादशस्कंधसंपूर्णम्॥ ॥ ॥

एवमेकादशस्कंधभावार्थस्यप्रदीपिका स्वाज्ञानध्वांतभीतेनश्रीधरेणप्रकाशिता १ इत्येकादशेएकत्रिंशोध्यायः॥३१
यादृशंपुस्तकंदृष्ट्वातादृशंलिषतंमयायदिशुद्धमशुद्धंवाममदोषोनदीयते।१॥ लिषतंहू [illegible]मणचंदमिश्रकापोता

एकादशस्कंधपत्र १४२